

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ОЛІЙНИК Наталія Антонівна

УДК 37 (09) (477. 51) “19–20”

**ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
доктор педагогічних наук, професор
Зайченко Іван Васильович

Чернігів – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	9
1.1. Історіографія дослідження	9
1.2. Аналіз архівних джерел і періодичних видань 1861-1917 рр.	19
Висновки до 1 розділу.....	24
РОЗДІЛ 2	
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	26
2.1. Соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови формування земської системи освіти Чернігівщини.....	26
2.2. Еволюція освітньої діяльності земств Чернігівської губернії з 1865 по 1918 рр.....	43
Висновки до 2 розділу.....	63
РОЗДІЛ 3	
ЗМІСТ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	66
3.1. Організація земствами народної школи і особливості навчання в ній.....	66
3.2. Організація і дидактика нижчої та середньої професійної освіти.....	85
3.3. Соціально-просвітницька діяльність земств.....	100
3.4. Організаційно-методичні засади підготовки земських учителів.....	147
3.5. Персоналістичний фактор у діяльності земств Чернігівської губернії.....	164
Висновки до 3 розділу.....	182
ВИСНОВКИ	187
ДОДАТКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Актуальність теми. Одним з найважливіших напрямів сучасної політики і стратегії Української держави в розвитку національної системи освіти є її подальша адаптація до умов соціально орієнтованої економіки, трансформація та інтеграція в європейське та світове співтовариство. Однак успішне виконання завдань, визначених у Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи, неможливо без знання того, як розвивалася теорія і практика вітчизняної освіти, школи в минулому, без критичного осмислення й переосмислення невичерпного педагогічного досвіду. Цінним надбанням вітчизняної педагогічної науки й освіти є освітня діяльність земств Росії й України (1864-1918 рр.), яка сприяла помітним зрушенням у сфері національної школи і просвіти.

Дослідженню різноманітних проблем загальноземського руху присвятили свої праці ще сучасники земств В. Акімов [2-3], Б. Веселовський [20], Є. Звягінцев [88], М. Корф [119], С. Сірополко [249], В. Чарнолуський [287], М. Чехов [159], Вони доводили ефективність освітньої діяльності земств, відобразили боротьбу земств за право участі їх в управлінні народною освітою.

У радянський період освітню діяльність земств Росії й України досліджували В. Борисенко [13], В. Величкіна [18], Г. Герасименко [27], М. Гриценко [39, с. 8-24], С. Дмитрієв [54], О. Ососков [184], Н. Піримова [212-213], Н. Шип [299], які наголошували переважно на труднощах і негараздах у функціонуванні земської освіти, незаслужено замовчувалися позитивні аспекти і досягнення земств у галузі освіти, залишаючи поза увагою внесок багатьох земських діячів у справі розвитку народної освіти.

У сучасних умовах розбудови незалежної української держави склалися сприятливі умови для об’єктивного дослідження внеску земств у розвиток освіти в Україні, про що свідчать наукові праці Л. Вовк [22], Р. Гавриш [25], А. Гуз [41], Н. Дем’яненко [44-45], Л. Дровозюк [66], І. Зайченка [81-82], Ж. Ільченко, Н. Калениченко [158, с. 34-49], Є. Коваленко і І. Пінчук [112], В. Курченко [125], Н. Побірченко [216], Л. Рябовол [239], в яких висвітлені різноманітні питання освітньої діяльності земств України

Однак серед наукових публікацій освітня діяльність земств Чернігівської губернії висвітлена лише фрагментарно. Проте за свідчення вже сучасників земств Чернігівське земство у своїй різноманітній діяльності, у тому числі й освітній, було одним з кращих не лише в Україні, а й у всій Російській імперії. Тому ґрунтовний і цілеспрямований аналіз освітньої діяльності земств Чернігівської губернії, як певного регіону України і Російської імперії доби 1864-1918 рр., дасть можливість глибше зрозуміти освітню діяльність земств Чернігівщини, їх боротьбу за розвиток національної школи й освіти, суперечності, труднощі й проблеми, пояснити і інтерпретувати факти локальної історії освіти і школи крізь призму загального.

Вищевикладене й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження **“Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX –**

на початку XX століття”.

Хронологічні межі дослідження – 1865-1918 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена введенням в Чернігівській губернії земських органів самоврядування ; верхня – часом їх ліквідації у зв’язку із встановленням радянської влади на Чернігівщині.

Зв’язок роботи з науковими планами й темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках наукової держбюджетної теми “Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в період освітніх реформ кінця XIX – початку XX ст. (1880-ті – 1920 рр.)” (державний реєстраційний № 0105U000463), одним з виконавцем якої була дисертант. Нами були досліджені етапи освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1880-1918 рр.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 4 від 29 листопада 2000 року) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 8 від 05 грудня 2000 року).

Метою дослідження є всебічне висвітлення освітньої діяльності земств Чернігівської губернії в 1865-1918 роках і актуалізація виявленого досвіду їх діяльності в сучасних умовах розбудови національної освіти в Україні.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан висвітлення проблеми освітньої діяльності земств в Україні у науково-педагогічній літературі, дослідити і систематизувати архівні джерела з проблеми дослідження.

2. Виявити соціально-економічні, політичні, й національні умови становлення й розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., розробити її періодизацію.

3. Розкрити зміст освітньої діяльності земств (мета, завдання, принципи, зміст, провідні напрями, особливості, труднощі й негаразди, здобутки тощо), а також визначити внесок окремих земських діячів Чернігівщини у розвиток земської освіти.

4. Актуалізувати досвід освітньої діяльності земств Чернігівської губернії в контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

Об’єкт дослідження – вітчизняна педагогічна наука і практика в Україні другої половини XIX –початку XX століття.

Предмет дослідження – зміст освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX століття).

Методи дослідження: *теоретичний аналіз, синтез, систематизація й класифікація* архівних і друкованих джерел, які дали фактологічний матеріал для вивчення досліджуваної проблеми;

хронологічно-системний і проблемно-пошуковий методи, які дали змогу науково обґрунтувати процес становлення і розвитку освітньої діяльності земств у Чернігівській губернії (1865-1918 рр.), розробити його періодизацію;

історико-ретроспективний та порівняльно-зіставний методи дали змогу простежити організаційні засади, зміст, принципи, завдання, форми і методи освітньої діяльності земств Чернігівщини (1865-1918 рр.) в динаміці, змінах і часовій послідовності;

персоналістично-біографічний метод сприяв встановленню біографічних даних та аналізу освітньої діяльності найпомітніших земських діячів

Чернігівщини доби 1865-1918 рр., визначенню їх внеску в національну освіту;

феноменологічний метод забезпечив об'єктивність у висвітленні фактів і формулюванні висновків;

проблемно-генетичний аналіз (для актуалізації історичного досвіду, прогнозування розвитку педагогічної теорії і практики).

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали і документи Центрального державного історичного архіву України (ф. 294, 707, 1439), матеріали Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського і Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (ф.1, 2, 66), Державної науково-педагогічної бібліотеки України м. Києва, Харківської державної наукової бібліотеки імені Б. Г. Короленка, Державного архіву Чернігівської області (ф. 127, 140, 231, 467, 1263, 1353), Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, музею-заповідника імені М. Коцюбинського у м. Чернігові (ф. № А); періодичні часописи другої половини ХІХ – початку ХХ століття; матеріали земських управ, зібрань, звіти про діяльність земств за окремі роки; публіцистичні праці земських діячів; автореферати, дисертаційні дослідження, монографії, публікації.

Важливими для формулювання положень і висновків дослідження стали законодавчі акти та нормативні документи вищих і місцевих органів влади, матеріали педагогічних і земських з'їздів, зібрань, психолого-педагогічна та історико-педагогічна література.

Наукова новизна і теоретичне значення здобутих результатів дослідження. У дисертації на основі виявлених архівних джерел і наукової літератури *вперше* здійснено цілісний аналіз освітньої діяльності земств Чернігівської губернії 1865-1918 рр.; з'ясовано соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови становлення й розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (розвиток капіталістичних відносин і самодержавний режим, всезростаюча суспільна економічна й політична криза, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, соціальні реформи, що здійснювалися в Російській імперії в процесі відміни кріпосного права; дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму, пронизана ідеями авторитаризму, націоналізму, клерикалізму, традицією станової освіти, придушенням громадської ініціативи і вільнодумства, і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; ідея народності школи і виховання; колоніальне становище України, постійні заборони і переслідування з боку царизму всього українського та ін.); визначені основні періоди (1865-1876 рр. – період становлення земської освітньої діяльності; 1876-1894 рр. – період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов'язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти; 1894-1908 рр. – період поживлення діяльності земств у галузі освіти; 1909-1918 рр. – період боротьби українського народу і земств за національну школу і освіту) та найважливіші напрями освітньої діяльності земств Чернігівщини: організація і дидактичне забезпечення народної школи і нижчої та середньої професійної освіти,

соціально-просвітницька діяльність (організація недільних і вечірніх шкіл для дорослих, дитячих притулків, сирітських будинків, бібліотек, бібліотек-читалень, книжкових складів, періодичних земських часописів, друкування науково-популярних і навчальних книг, народних концертів, вистав, музеїв тощо); розкрито дидактичні та організаційно-методичні особливості діяльності земських закладів освіти, а також внесок найпомітніших діячів земств Чернігівщини у розвиток земської освіти;

подальшого розвитку набули ідеї, пов'язані з внеском земств у розвиток української національної школи, системи освіти, підготовки учительських кадрів для народної школи, громадської ініціативи у розвитку народної освіти;

уточнено роль, місце і значення освітньої діяльності земств Чернігівської губернії періоду 1865-1918 рр. у сфері земської освітньої діяльності України і Російської імперії відзначеної доби;

актуалізовано досвід освітньої діяльності земств Чернігівщини періоду 1865-1918 рр. в контексті модернізації сучасної національної освіти в Україні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості використання сформульованих положень і висновків для збагачення історико-педагогічних знань, наповнення змісту лекційного курсу “Історія педагогіки” виявленим досвідом освітньої діяльності земств Чернігівщини; під час написання праць з історії освіти, історії української культури, краєзнавства, підручників і навчальних посібників; при підготовці спецсеминарів з історії педагогіки для закладів педагогічної освіти III-IV рівнів акредитації; у роботі наукових гуртків, конференцій; у післядипломній освіті вчителів, а також у творчому використанні виявленого позитивного досвіду місцевими органами управління в умовах сьогодення. За результатами дисертаційного дослідження розроблено і впроваджено авторський навчальний курс “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”.

Результати дослідження впроваджено у навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 41 від 04.04.2007 р.), Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 04-11/539 від 13.12.2006 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-12/539 від 11.12.2006 р.), Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І. Я. Франка (довідка № 70 від 11.04.2007 р.)

Апробація результатів дослідження здійснювалася у виступах і доповідях на конференціях: *всеукраїнських* – “Українська періодика: Історія і сучасність” (Львів, 2000, 2002), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема” (Чернівці, 2003), “Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006); *регіональних* – “Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти” (Чернігів, 2003 р.), “М. М. Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття” (Чернігів, 2004 р.), “Т. Г. Лубенець і просвітній рух в Україні другої половини XIX – початку XX століття” (2005 р.)

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 13 одноосібних публікаціях, 8 з них у фахових наукових виданнях.

РОЗДІЛ 1 ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

У наш час, коли ряд господарських і освітніх питань покликані вирішувати місцеві органи самоврядування, є актуальним звернення до недалекого минулого, зокрема вивчення і актуалізації виявленого досвіду діяльності земських органів самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ століття. А відтак вважаємо за необхідне проаналізувати дослідницькі праці, присвячені питанням освіти, які вирішували земства у визначений період, і виявити наскільки глибоко в них розглядається освітня діяльність земств Чернігівської губернії.

Аналіз архівних джерел, науково-педагогічних праць показав, що історіографію дослідження освітньої діяльності земств у 1864-1918 рр. на основі хронологічного підходу можна умовно поділити на три періоди: 1) дореволюційний (1864-1918 рр.); 2) радянський (1918-1991 рр.); 3) пострадянський (1991 р.-по сьогодні).

Висвітлення історії земської освіти започатковано вже в працях сучасників земства, а саме: В. Акімовим [2-3], Б. Веселовським [20], Є. Звягінцевим [88], В. Чарнолузьким [287], М. Чеховим [159], де що пізніше вийшла друком монографія С. Сірополка [249] та ін., в яких розкриваються різноманітні аспекти діяльності земств Російської імперії. У працях Є. Звягінцева [88], В. Чарнолузького [287], Г. Фальборка [280] містяться переважно статистичні дані про земську освітню діяльність здебільшого Російських губерній.

У праці Б. Веселовського “История земства за 40 лет” (1909 р.) [20] певне місце відводиться характеристиці шкільної та позашкільної земської освіти, а також розвитку громадських бібліотек. Фундаментальність досліджень Б.Веселовського підкріплюється значною кількістю таблиць, що характеризують стан вирішення конкретних освітніх проблем і дають можливість для порівняльного аналізу конкретних земств серед 34 губерній царської Росії. Проте у праці бракує узагальнень і якісної характеристики роботи земств.

У двотомному виданні “Земство и народное образование” В. Чарнолузький (1910 р.) [287] розкрив історію земської школи в Росії, проаналізував особливості її структури та діяльності в різні історичні періоди, зміст та методи організації навчального процесу, помітну увагу приділив аналізу позашкільної освітньої діяльності земств, зокрема, роботі музеїв, характеристиці проблеми організації земствами освіти дітей з фізичними вадами, неповнолітніх правопорушників, дітей дошкільного віку, характеристиці позашкільної просвітньої діяльності земств. Висновки свого дослідження підкріплював фактами переважно російських губерній, серед українських губерній згадував лише Харківське і Херсонське земства.

Аналізу розвитку освіти присвячена монографія “Народное образование в России с 60-х годов XIX века” (1912 р.), в якій М. Чехов проаналізував розвиток

освіти, починаючи з 50-х років XIX століття до 1910 року в усіх типах навчальних закладів, відзначаючи прогресивність навчання у земських школах, змалював умови життя й праці земського вчителя, простежив розвиток позашкільної освіти в земствах у зазначений період [159].

Теоретик і практик Курського земства Є. Звягінцев у своїй монографії “Полвека земской деятельности по народному образованию” (1917 р.) [88] узагальнив досвід просвітньої роботи земських установ, проаналізував ефективність заходів, запроваджених земствами у справі розвитку народної освіти в своєму регіоні.

Заслуговує на увагу теоретична і практична діяльність земського діяча М. Корфа, який у праці “Земский вопрос (о народном образовании)” (1867 р.) [119] особливу увагу приділяв проблемі підготовки земських учителів. В. Акімов у статті “Земская работа по подготовке народных учителей”, надрукованій у “Журнале Министерства народного образования” (№ 4-6, 1915 р.) розкрив значення земських педагогічних курсів та з’їздів у справі формування народного учителя та участі земств у підготовці народних вчителів [2].

Б. Грінченко [40], М. Драгоманов [64], Л. Кусинська (Драгоманова) [65], О. Потєбня [220], С. Русова [233; 238], С. Сірополко [249], високо оцінювали освітню діяльність земств та були активними учасниками боротьби за навчання дітей українською мовою, що знайшло відображення у працях цих видатних діячів.

У статтях С. Русової “Загально-земський з’їзд в справах народної освіти” і “Українські земства в справі заведення народної освіти”, які були надруковані у 1911 році в журналі “Світло” [233; 238], подано позитивні досягнення земств України з питань народної освіти, а також розкриті проблеми, провідну роль у вирішенні яких автор відводила саме земствам. В них вона побіжно торкається діяльності чернігівських земств.

У другому томі двотомного видання О. Русова “Описание Черниговской губернии” [228], надрукованого у 1898-1899 рр., яке стало результатом статистично-економічних досліджень земельних угідь, господарств та інших економічних питань, в окремому розділі під назвою “Народное образование” подано кількісний аналіз зростання початкових шкіл, учнів у школах, співвідношення учителів жіночої і чоловічої статі, їх освітнього цензу та згідно повітів. Робота охоплює період з 1865 по 1898 рр. Більшість матеріалу подано в таблицях, що дозволяє більш об’єктивно оцінити ступінь розвитку освітньої діяльності в повітових земствах губернії, і губернії в цілому за 33-річний період існування Чернігівського земства. У статті С. Русової “Про народных учителей у земских школах Черниговской губернии” [235], надрукованій у 1898 р. у журналі “Мир божий”, проаналізовано тогочасне соціальне, матеріальне та економічне становище народних вчителів земських шкіл Чернігівщини. Авторкою висунуті пропозиції щодо необхідності покращення умов праці, матеріального заохочення учителів земських шкіл.

У статті “Народное образование в Черниговской губернии” (1897 р.) [282; 283] В. Хижняков надав детальну характеристику діяльності повітових земств Чернігівської губернії у вирішенні освітніх питань та проблем, які виникали при поширенні початкових народних шкіл, організації навчання в них, забезпеченні

школи вчителями, підготовки і підвищення їх професійної майстерності, покращенні матеріальної бази шкіл в період 1865–1895 рр. Зібрано значний фактичний матеріал та в цій роботі не подано глибокого узагальнюючого аналізу освітнім процесам.

Непересічне значення має праця С. Сірополка “Історія освіти на Україні” [249], вперше видана у 1927 р., у якій педагог розглянув українську освіту в усьому її історичному розвитку; окреме місце відвівши цілісній характеристиці стану освіти й педагогічній думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття, наголосивши на провідній ролі земств у підвищенні освітнього і культурно-освітнього рівня населення. Про діяльність земств Чернігівської губернії згадувалося автором епізодично в плані підтвердження загальноукраїнських тенденцій у вирішенні освітніх питань.

У радянський період історія земств як самостійна наукова проблема фактично не розроблялася. Відомості про існування земського самоврядування і діяльність земств в наукових і довідникових виданнях зустрічаються публікації переважно у зв’язку з земськими реформами 1864, 1890 років та земського ліберального руху на чолі з дворянством.

Аналіз праць В. Борисенка [13], В. Величкіної [18], Г. Герасименка [27], М. Гриценка [39, с. 8-24], С. Дмитрієва [54], О. Ососкова [184], Н. Пірумової [212-213], Н. Шип [299] та інших дозволяє констатувати, що в наукових дослідженнях радянського періоду земська діяльність у сфері освіти розглядалася недостатньо й упереджено. Характеризуючи стан освіти періоду існування земств, вони робили наголос переважно на труднощах і негараздах у функціонуванні системи народної освіти, а саме: відсталості і примітивізмі, неефективності навчально-виховного процесу, відсутності елементарних санітарно-гігієнічних умов масової народної школи та жалюгідному становищі вчителів дорадянського періоду. Разом з тим, незаслужено замовчувалися позитивні аспекти й досягнення освітньої діяльності у визначений період, ті численні клопотання перед Міністерством народної освіти про покращення стану освіти, які весь час гальмувалися або просто ігнорувалися Міністерством. Крім того, в радянській літературі персоналії багатьох визначних діячів, які залишили помітний слід у справі розвитку народної освіти, ігнорувалися науковцями. А якщо й згадувалося про діяльність земських діячів, то вони змальовувалися як представники “поміщицько-буржуазних” установ самоврядування, байдужих до культурно-освітніх запитів народу.

Проте у монографії В. Борисенка “Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.” (1980 р.) [13] міститься цінний фактичний матеріал із історії народної освіти в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях. А. Ососковим дається докладна характеристика всіх типів початкових шкіл Росії, ухвалених урядом згідно з “Положеннями про початкову школу”, працюючих за навчальними програмами, затвердженими Міністерством народної освіти [184].

Значення монографії Н. Пірумової “Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века” (1977 р.) полягає у спробі дати поіменну характеристику найбільш видатним ліберальним земським діячам Катеринославської, Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній [213, с. 238-

323, 254-257].

Праці В. Лейкіної-Свірської [127], Н. Пірумової [212], Н. Шип [299] присвячені аналізу підготовки інтелігенції в навчальних закладах України як складової Росії, їх ролі у громадській боротьбі, а також значенні викладачів середніх і початкових навчальних закладів у поширенні грамотності серед населення. Висновки цих авторів дозволяють оцінити реальну картину умов життя й роботи вчителів.

Цінність праці “Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до нач. XX века”, яка була видана у 1986 р., полягає в тому, що Н. Пірумова розкриває історію виникнення та діяльності значного прошарку російської інтелігенції – службовців земств, від участі яких нерідко залежало вирішення багатьох питань у культурній, медичній, господарській та освітній сферах діяльності земств села. В праці розглядаються питання виникнення земської статистики, в тому числі й статистичного бюро в Чернігівській губернії [212, с. 36-37]. Крім того висвітлюються шляхи та умови створення земської школи, земських курсів та з’їздів для підготовки земських учителів, склад учителів на поч. 80-х рр. XIX ст., їх становище, громадська діяльність. М. Пірумова у своїй роботі заперечувала твердження ліберальних істориків про те, що проблема початкової освіти селянських дітей вперше була поставлена земствами, доводячи, що земська школа мала своїх попередників [212, с. 45].

У монографії “Интеллигенция на Украине (XIX в.)” (1991) Н. Шип, розкриваючи питання культурно-освітньої роботи серед дорослого населення, побіжно торкається й діяльності земств Чернігівської губернії з питань створення недільних класів, організації народних хорів [299, с. 65].

С. Дмитрієв в “Очерках истории русской культуры начала XX века (1985 р.) [54], аналізуючи стан освіти у 1865 р. – поч. XX ст., на нашу думку, дав цілісний опис системи народної освіти й характеристики ставлення уряду до земської школи. Автор наголошував, що створення земських шкіл і практичне керівництво ними належало губернським і повітовим радам [54, с. 43], але щодо вирішення інших питань освіти значення діяльності земських органів самоврядування не бралось до уваги.

У 90-х роках відбувається переосмислення внеску земств у розвиток освіти в Україні. Про це свідчать наукові праці Л. Вовк [22], Р. Гавриш [25], А. Гуз [41], Н. Дем’яненко [45], Л. Дровозюк [66], І. Зайченка [81; 82], Є. Коваленко і І. Пінчук [112], Л. Корж [116], В. Курченко [125], Н. Калениченко й Ж. Ільченко [158, с. 34-49], Н. Побірченко [216], Л. Рябовол [239].

Заслуговує на увагу колективна праця “Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси”, відповідальний редактор М. Ярмаченко (1991) [224]. Роботі властивий глибокий аналіз різних аспектів розвитку національної школи, освіти в Україні, поділеної на конкретні періоди. Характеризуючи розвиток освіти періоду діяльності земських органів самоврядування, акцентується увага на тому, що українська освіта розвивалася не тільки під впливом кращих традицій української педагогіки, а й прогресивних ідей і новітніх технологій свого часу. Нарис позбавлений заідеологізованості, присутньої у працях радянського періоду. Значним здобутком книги стало переосмислення й

позитивне висвітлення діяльності провідних українських педагогів другої половини XIX – початку XX ст. Т. Лубенця, О. Музиченка, Б. Грінченка, Я. Чепіги та ін.

Н. Калениченко та Ж. Ільченко у статті “Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.)”, вміщеній в “Нарисах українського шкільництва. 1905-1933” за редакцією О.

Сухомлинської (1996 р.) [158, с. 34-49] розкрили маловідомі сторінки діяльності українських земств з організації шкільної та позакласної освіти, боротьби українських земств за національну школу в період самодержавства, матеріального забезпечення вчителів, налагодження видавничої справи в умовах багаторазової зміни влади (1917-1920 рр.). Цю працю справедливо можна вважати відправною точкою для більш ґрунтовних регіональних досліджень освітньої діяльності земств. У роботі автори лише побіжно торкаються окремих земств Чернігівської губернії, в основному для підтвердження загальноземських тенденцій освітнього руху.

Л. Вовк у монографії “Історія освіти дорослих в Україні: Нариси” (1994 р.) [22] глибоко проаналізувала і систематизувала досягнення українських земств у позашкільній освіті, наголосивши, що ця галузь освіти, крім реалізації суто просвітницьких завдань, сприяла піднесенню національної самосвідомості українського народу, його соціальній самоорганізації і прагненню до самоосвіти.

Ґрунтовне дослідження проблеми української національної школи в пресі й розвитку педагогічної думки в Україні періоду другої половини XIX – початку XX століття, зроблене І. Зайченком у монографії “Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.)” (2002 р.) [82], в якому фрагментарно торкається діяльності окремих діячів земств Чернігівської губернії.

У колективній роботі Є. Коваленко і І. Пінчук “Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової” (1998 р.) [112] на прикладі життя і самовідданої праці С. Русової простежено боротьбу прогресивної інтелігенції за українську національну школу, поширення грамотності серед простолюду в умовах протистояння політики царського уряду у другій половині XIX – на початку XX століття.

Н. Побірченко у монографії “Педагогічна й просвітницька діяльність громад у другій половині XIX – на початку XX століття” (2000 р.) [216] та А. Катренко у книзі “Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст.” (1999 р.) [110] глибоко проаналізували передумови створення та формування земської системи освіти під впливом громадівського руху (в цілому і персоналістичного аспекту зокрема). Детальна характеристика надана діяльності Одеської, Полтавської, Харківської й Чернігівської громад у 60-тих і 90-тих рр. XIX століття.

У дисертації Л. Дровозюк “Освітня діяльність земств Правобережної України (1914-1920 рр.)” (1998 р.) [66] розглянута діяльність земств Київської, Волинської, Подільської губерній, визначені регіональні особливості впливу земств у сприянні розвитку початкової, професійної і позашкільної освіти та показано діяльність земств у становленні української національної системи освіти.

Заслужують на увагу дисертаційні дослідження Л. Корж “Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття” (1999 р.) і Л. Рябовол “Розвиток земської освіти, в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)” (2001 р.), в яких здійснений цілісний аналіз і

виявлені особливості діяльності земств відповідних регіонів у галузі освіти: розкрито організацію, зміст, напрямки та форми освітньої діяльності земських установ, навчальних закладів, визначено роль громадської ініціативи у вирішенні освітніх питань [239].

А. Гуз у дисертаційному дослідженні “Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.)” (1997 р.) розкрив особливості культурно-освітньої діяльності земських установ України, спрямованої на піднесення загальної культури населення, відродження в ньому національного духу [37]. Загальна характеристика просвітницької діяльності земств в Україні на прикладі Катеринославської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній на основі аналізу умов, в яких ця діяльність проводилася, та її наслідків надана в дисертаційному дослідженні О. Мармазової “Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)” (1998 р.). Але просвітницька діяльність земств Чернігівської губернії розкрита в ньому лише частково, випущено перші десятиліття їх діяльності [142].

Розвиток шкільної освіти в межах Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній розкривається в дисертаційній роботі Р. Гавриш “Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865 – 1919 рр.” (1998 р.) [25]. В дослідженні зроблено наголос на фінансуванні, створенні матеріальної бази народних шкіл, витратах на будівництво шкіл, кількісному зростанні шкіл, забезпеченні шкіл педагогічними кадрами, на упровадженні викладання у школах українською мовою. Інші напрямки освітньої діяльності земств залишилися поза увагою дослідниці.

У дисертації В. Курченко “Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 -1914)” (1998 р.) [125] розкрито зміст відповідної діяльності земств у розвитку освіти на території Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської губерній та побіжно торкаючись Чернігівської. В роботі проведено порівняльний аналіз земської і державної систем народної освіти, проаналізовано проблеми підготовки учительських кадрів, системи фінансування, організацію позашкільної виховної роботи, проведена класифікація земських навчальних закладів. Проблема, розглянута в дисертації, висвітлюється більше з історичного аспекту.

Проаналізовані дисертаційні дослідження А. Гуз, Р. Гавриш і В. Курченко, О. Мармазової виконані за спеціальністю: 07.00.01 – Історія України, дозволяють прослідкувати загальні тенденції й історичний шлях розвитку діяльності українських земств у галузі освіти, але вони не дають цілісного і детального аналізу педагогічних аспектів освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1865-1917 рр.

Процес становлення й розвитку педагогічної освіти, визначення її тенденцій і закономірностей в Україні ХІХ – початку ХХ ст. розкриті у праці Н. Дем’яненко і І. Важинського “Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)” (2002 р.) [45]. Проблема загальнопедагогічної підготовки народного вчителя, яка за часів земського самоврядування стала актуальною з другої половини 90-х рр. ХІХ ст. є складовою частиною дисертаційного дослідження Н. Дем’яненко “Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (ХІХ – перша чверть ХХ ст.)” (1999 р.) [44].

Суспільно-політичні, економічні, національні і соціокультурні передумови формування і умови розвитку земської освітньої діяльності на Україні розкрито у наукових працях О. Бойка [10], А. Волощенко [24], О. Субтельного [260] та ін., а розгляду цих питань саме на Чернігівщині присвятили свої статті Т. Демченко, В. Онищенко [46-49], Л. Студьонова [258-259].

Заслуговують на увагу краєзнавчі розвідки сучасних дослідників, які вони присвятили вивченню окремих питань з освітньої діяльності земств Чернігівської губернії: питанням становлення земських навчальних закладів (С. Горобець [28; 29], Т. Демченко [48, с. 33-37], Л. Студьонова [258, с. 52-63]), історії створення Чернігівської земської семінарії (О. Дмитренко [53]), меценатській допомозі (Т. Журавльова [73]), роботі земських управ губернії (Л. Шара [298]), вивченню визначних постатей періоду земського самоврядування (Г. Белікова [9], І. Зайченко [6, с. 5-14 ; 79; 81; 83; 138, с. 6-9; 263, с. 4-6], В. Половець [217], О. Рахно [223], Л. Студьонова [259]).

Завершуючи історіографічний огляд, необхідно наголосити, що проаналізувати всі дослідження, в яких розглядається освітня діяльність земств (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.), не було нашою метою. Основним нашим завданням було виявлення, в якій мірі в дослідженій літературі та джерелах висвітлені аспекти освітньої діяльності земств Чернігівської губернії. Діяльність земств Чернігівської губернії, однієї з найбільших на Україні (за територією), була відомою далеко за межами губернії завдяки демократичності поглядів і діяльності чернігівської громадськості, активній участі Чернігівського, Борзнянського, Конотопського і Ніжинського повітових земств та Чернігівського губернського земства у вирішенні освітніх питань і боротьбі за українську національну школу.

Надаючи належну повагу дослідникам, які займалися вивченням земської діяльності в галузі освіти України найбільш висвітленою стосовно Чернігівської губернії є шкільна діяльність земств. Праці узагальнюючого характеру, де б в комплексі розглядалися всі напрямки діяльності земств Чернігівської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) відсутні й дотепер. Маловивченими виявилися: питання професійної освіти; особливості освітньої діяльності земств; робота закладів соціального виховання (дитсадків, шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, із фізичними вадами здоров'я, колоній для малолітніх злочинців); позашкільна діяльність (відкриття і робота земських бібліотек, театрів, виставок, музеїв, видавничої діяльності).

1.2. Аналіз архівних джерел і періодичних видань 1861-1917 років

Основою для вивчення питання про освітню діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття і написання дисертаційного дослідження стали архівні джерела і періодика 1861-1917 років.

У роботі використані опрацьовані нами архівні документи, що містяться у фондах 707 Управління Київського навчального округу, 1439 Чернігівського ГЖУ, 294 з журналу реєстрації Центрального державного історичного архіву України у Києві, фондах 1 Історичні матеріали, 2 Літературні матеріали, 66 І. В. Луцицького Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, фонди 127 Чернігівського губернського правління, 140 Чернігівської губернської земської

управи, 231 Чернігівського народного дому м. Чернігова, 467 Березинської міської думи, 1263 Хотинівське земське початкове народне училище Ніжинського повіту Чернігівської області, 1353 Мринська Людмилиńska жіноча вчительська семінарія Ніжинського повіту Чернігівської губернії Обласного архіву Чернігівської області, фонд № А Листи до Михайла Коцюбинського Чернігівського літературно-меморіального музею М.М. Коцюбинського в м. Чернігові.

Матеріали Центрального державного історичного архіву України м. Києва підтверджують факти громадської фінансової підтримки справи початкової освіти [307], відкриття недільної школи у Ніжині [308], сприяння збереженню національних цінностей і відродженню національної культури [309; 310], надання земствам права засновувати в народних школах педагогічні музеї [309], контроль за впровадженням у Чернігівській губернії “Проекту шкільної мережі” з боку держави [312].

Документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, використані у дослідженні як свідчення постійних заборон з боку держави застосування української мови в різних сферах діяльності [315], боротьби земців за право впровадження української мови викладання в початкових школах [314; 316].

Матеріали Державного архіву Чернігівської області дозволяють: переконатися у фактах передачі у 60-х рр. приходських училищ на утримання сільським громадам і повітовим земствам [316], вилученні українських книжок з учнівських бібліотек [319], невизначеності переліку основної навчальної літератури для початкової школи і дещо вільному її виборі учителями початкових шкіл [318], забороні проведення в сільських школах вистав і концертів [324], проведенні культурноосвітньої роботи серед населення [316]; ознайомитись з книгою протоколів (виявити особливості організації навчально-виховного процесу), навчальними програмами (проаналізувати зміст навчання) й історією Мринської Людмилиńskiej жіночої вчительської семінарії [317; 322], з особовими справами окремих земських службовців [323], з історією і особливостями організації Чернігівської землеробно-ремісничої дитячої виправної колонії [325].

Листи до Михайла Коцюбинського, які зберігаються у Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського в м. Чернігові, яскраво демонструють атмосферу, яка панувала у тогочасному середовищі чернігівської громади, що ставила собі за мету підвищення культурно-освітнього рівня населення [327-331].

У визначений період, особливо до 90-х рр. XIX ст., значна кількість звітів, постанов, розпоряджень, нормативних документів та ін. були обов'язковою складовою періодичних видань, пізніше в них почали друкуватися публіцистичні статті, історичні нариси, етнографічні розвідки, кореспонденція з місць та ін. Пошук матеріалів, в яких розкривається освітня діяльність земств Чернігівської губернії на тлі державної освітньої політики обумовила вивчення і аналіз наступних періодичних видань 1861-1918 рр.: “Земский сборник Черниговской губернии”, “Черниговская земская неделя”, “Черниговская земская газета”, “Русская мысль”, “Киевская старина”, “Черниговский листок”, “Киевский телеграф”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Правда”, “Профессиональное

образование”, “Русская школа”, “Світло”, “С.-Петербургские ведомости”, “Украинской жизни”, “Черниговские епархиальные известия”, “Черниговское слово”.

Важливими були матеріали періодичних часописів другої половини XIX – початку XX століття, зокрема “Черниговских губернских ведомостей” (1843-1918), “Земского сборника Черниговской губернии” (1869-1916), “Черниговской земской недели” (1913-1916), “Черниговского листка” (1862), “Черниговской газеты” (1877-1878), матеріали земських управ, зібрань, звіти про діяльність земств за окремі роки; публіцистичні праці земських діячів дисертаційні дослідження, монографії. Особливо цінними були матеріали Державного архіву Чернігівської області: “Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870-1900 гг.” (1901) [266], “Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Вып. 1” (1877) [267], “Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897-1898” (1898) [268], “Краткие сведения о городских и высших начальных училищах” (1913) [121], “Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908-1912 гг.” (1913) [122]; доповіді Б. Грінченка земським органам самоврядування: “Отчет по народному образованию Черниговской губернской земской управы за 1896 г.” (1897) [33], “Черниговскому губернскому земскому собранию очередной сессии 1896 г. Доклад управы о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова” (1897) [34], “Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии, комиссии по народному образованию. Доклад составил Б. Гринченко” (1898) [36], “Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии. Губернской земской управы. Доклад по вопросу об открытии низших сельскохозяйственных школ” (1898) [35], “Черниговскому губернскому земскому собранию. Губернской земской управы. Доклад о предоставлении права открывать двухклассные сельские училища” (1898) [37] та ін.

У доповідях Б. Грінченка зроблений всебічний аналіз конкретних освітніх питань, які виносилися для обговорення на губернські земські зібрання, і висловлена думка управи на означене питання. Зокрема у доповіді про відкриття нижчих сільськогосподарських училищ відзначалося, що Конотопське земство висловилося проти професіоналізації початкових шкіл, яка може зашкодити дітям у оволодінні знаннями курсу початкової школи з причини малого терміну навчання. Управа ж вважала, що уроки праці у школі тільки на користь учневі і потрібно виховувати дітей не лише для себе, а й для суспільства. Було запропоновано створити по одному нижчому сільськогосподарському училищі на повіт з правом подовження терміну навчання до чотирьох років. Було визначено суму на створення відповідної матеріальної бази цих шкіл.

А у доповіді про надання права відкривати двокласні сільські училища розглянуте клопотання Конотопського повіту про надання йому права відкривати школи вищого типу із зобов’язанням виділення коштів на їх реорганізацію. Пропозиція визнана прогресивною, бо двокласні початкові школи дозволять готувати учнів як до вступу до фельдшерської школи, так і до учительської семінарії, а також буде корисною для підготовки писарів.

Серед матеріалів, вміщених у “Земском сборнике Черниговской губернии”, були проаналізовані: протоколи засідань педагогічної ради Чернігівської земської фельдшерської школи [126]; щорічні звіти Чернігівської губернської земської управи за окремі роки [92; 198-201], звіти про діяльність Чернігівського міського правління [189]; постанови губернського і повітових земських зібрань [99], доповіді губернської і повітових управ; доповіді комісії народної освіти [51; 57-60; 225; 291]; звіти товариства учительської взаємодопомоги [99; 246]; кореспонденції з різних місць, яка стосувалася багатьох питань народної освіти [14; 31; 62; 104-109; 164]; звіти про проведені недільні заняття [31]; матеріали з історії земської учительської семінарії [166; 168; 273]; історичні нариси про діяльність жіночих шкіл сільського господарства і домоведення [172; 215], діяльність благодійних товариств [187], земської фельдшерської школи [247-248]; звіти початкових і професійних навчальних установ, дитячих закладів соціального виховання [129; 191; 265; 274; 293; 297; 306]; звіти про педагогічні курси народних учителів [137; 164; 169; 171; 208].

Аналіз звітів проведених педагогічних курсів і з'їздів дав можливість наблизитись до проблем, які турбували тогочасних вчителів, і відчутти атмосферу труднощів, з якими довелось зіткнутися вчителям при вирішенні цих проблем.

Заслуговують на увагу публіцистичні статті П. Долгорукова про функції попечительських рад [61], Г. Карачевського-Волка про стан народної освіти в Борзнянському повіті [106; 109], Є. Мельникової про позашкільну освіту [148-149], Б. Грінченка і С. Русової з питань покращення стану народної освіти [34; 40; 229; 232], вивчення передового педагогічного досвіду [230], Г. Тимошка про проблеми створення тимчасових дитячих садків-притулків [260].

Чернігівські земські діячі друкувалися не тільки у місцевих щомісячниках, вони надсилали свої кореспонденції й до інших періодичних видань. У “С.-Петербургских ведомостях” (№ 113, 1866) [290] була надрукована стаття невідомого чернігівського земця про необхідність розпочинати навчання грамоті українською мовою, в “Мире божем” стаття С. Русової “Про народних учителів у земських школах Чернігівської губернії” (№ 11, 1898) [234]. В дисертаційному дослідженні використані положення про початкові навчальні школи, вміщені у “Черниговских епархиальных известиях” [218-221], кореспонденції з Кролевецького повіту у журналі “Світло” [78], відомості про діяльність і стан початкових народних шкіл були постійною рубрикою “Журнала Министерства народного просвещения” [95-97].

Ряд документів виходили окремими виданнями. Вивчення і аналіз звітів губернської і повітових управ за окремі роки [198-201]; доповідей і виступів членів управ [57-60] і шкільної комісії Чернігівської губернії [59] з різноманітних питань освіти, вміщених в журналах губернських і повітових зібрань [75-76]; протоколів засідань комісії з народної освіти та земських зібрань [74]; зводів постанов губернських земських зібрань [248]; постанов міської думи [245], міського управління [266]; даних про хід літніх учительських курсів [128]; статистичних даних про стан народної освіти на території царської Росії [255] тощо, дозволили виявити достовірний матеріал, що підтверджує основні висновки стосовно діяльності земств Чернігівської губернії.

Книги С. Горобця [28-29], М. Коцюбинської [131] і частково Л. Студьонової [258], преставляють собою збірки архівних матеріалів, зокрема, звіти Чернігівської земської управи, доповіді на зборах управи, що допомагає скласти об'єктивну картину про матеріальну базу, стан навчально-виховного процесу в початкових школах різних відомств Чернігівського повіту, успішності учнів у навчанні, оплаті учительської праці, стимулюванні учителів за успішну працю, листуванням громадських діячів та інше.

Таким чином, опрацьована література та вивчені джерела дають змогу дослідити низку проблем, що складають суть нашої теми.

Висновки до 1 розділу

Дослідження і систематизація архівних джерел дозволили виокремити такі групи документів щодо освітньої діяльності земств Чернігівської губернії: 1) нормативні (циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти Російської імперії та ін.); 2) документи органів земського самоврядування (протоколи і постанови земських зібрань, розпорядження земських управ, звіти про діяльність земств за окремі роки та ін.); 3) матеріали періодики, зокрема земських видань (“Земский сборник Черниговской губернии”, “Черниговская земская неделя”, “Черниговская земская газета”, “Черниговские епархиальные ведомости” та ін.); 4) статистичні, науково-популярні, публіцистичні, епістолярні праці діячів земств Чернігівської губернії та інших авторів, які торкалися питань освітньої діяльності земств Чернігівщини.

Аналіз історіографії науково-педагогічної літератури свідчить про незгасаючий інтерес дослідників до освітніх процесів на Україні періоду земського самоврядування. Це позначилося не тільки в кількості публікацій, а й в пошуках нових підходів до висвітлення освітньої діяльності земств України (др. пол. XIX – поч. XX ст.) і їх діячів, появи регіональних досліджень. Однак, маємо підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття як об'єктивно зумовленого і цілісного процесу.

Системний аналіз наукової літератури та архівних документів за темою дослідження дозволили зробити висновок про те, що земства Чернігівської губернії були в авангарді земського процесу в цілому, але й досі освітня діяльність земств залишалась недостатньо вивченою. До малодосліджених питань відносимо: особливості освітньої діяльності земств на тлі конкретно-історичних умов; становлення професійної освіти в земствах; опікування земств над дітьми-сиротами, дітьми з фізичними вадами здоров'я; створення літніх тимчасових ясел-садків і колоній для малолітніх злочинців; розширення мережі шкільних і громадських бібліотек; організація вистав, виставок; розвиток музейної справи; видавнича діяльність.

Недостатня розробленість означеного наукового завдання, а також важливість актуалізації цінного досвіду освітньої діяльності земств (із залучення громадськості у вирішення освітніх питань) в контексті модернізації сучасної освіти в Україні зумовили вибір теми дослідження “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”.

Грунтовне вивчення, аналіз і систематизація матеріалів архівних джерел, науково-популярної літератури дозволили визначити такі напрями дисертаційного дослідження: 1) обґрунтування процесу становлення і розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1865-1918 рр. з розробленням його періодизації, визначенням особливостей і тенденцій; 2) розкриття сутності і змісту освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у визначений період; 3) аналіз освітньої діяльності найпомітніших земських діячів Чернігівщини впродовж окресленого періоду та визначення їх внеску у розвиток земської і національної освіти.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови формування земської системи освіти Чернігівщини

Аналіз джерельної бази дозволив визначити наступні соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови формування і становлення освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: всезростаюча суспільна економічна й політична криза в Російській імперії, викликана розвитком капіталізму в умовах феодалних стосунків і кріпосного права, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, соціальні реформи, що здійснювалися в Росії в процесі відміни кріпосного права; дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму, пронизана ідеями авторитаризму, націоналізму, клерикалізму, традицією станової освіти, придушенням громадської ініціативи й вільнодумства, і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; ідея народності школи і виховання; колоніальне становище України, яке проявлялося в постійних заборонах і переслідуваннях з боку царизму української мови, літератури, школи, освіти, всього українського; на українському ґрунті проростали ті ж педагогічні ідеї, що й у країнах Західної Європи – національне й загальнолюдське виховання, науковий характер навчання й виховання, перехід від традиційної школи до школи, яка б відповідала вимогам тогочасного суспільства; увага й повага до особистості людини тощо.

Переважна частина українських земель, у тому числі і Чернігівська, належала Російській імперії, яка на початку ХІХ ст. переживала глибоку кризу, спричинену невідповідністю існуючих феодалних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними ознаками економічної кризи були: деградація і занепад поміщицьких господарств внаслідок низького рівня організації праці; рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства; неефективність екстенсивного господарювання і зниження прибутків; посилення експлуатації селян; прогресуюче обезземелення вільних (державних) селян; гальмування розвитку капіталістичних процесів.

Політична криза в Російській імперії була спричинена: наростанням соціального напруження в суспільстві внаслідок посилення експлуатації селян; глухим бродінням в народі і прихованою загрозою селянського бунту; значним відставанням Росії від розвинених європейських країн, а також поразкою Росії у Кримській війні (1853-1856) [10, с. 245].

Соціально-економічна і політична криза в Росії й Україні, та прихід на престол у 1855 році царя Олександра ІІ, який відзначався ліберальними поглядами, підштовхнули його до здійснення соціальних реформ. Першим у комплексі реформ було скасування кріпосного права у 1861 році, що передбачало ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, створення органів місцевого

самоврядування, наділення селян землею та визначення за неї повинностей, викуп селянських наділів [10, с. 218]. Юридична залежність селян від поміщиків була замінена на фінансову залежність від держави. До кінця XIX ст. економічний стан українського села постійно погіршувався, результатом відробіткової системи господарювання стало збідніння значної частини сільського населення [260, с. 325].

На Чернігівщині також переважало сільськогосподарське виробництво і майже до кінця XIX ст. панувала відробіткова система господарювання. У Чернігівській губернії, яка складалася з 15 повітів, що вміщували 187 волостей, мешкало у 1895 р. 2143700 чоловік, міське населення становило лише 9 % [48, с. 1; 216, с. 18] (див. дод. А).

За сучасним територіальним розподілом, до складу Чернігівської губернії входили частина Київщини, аж до Дарниці, частина Брянської та Сумської областей і сучасна Чернігівська область без Прилуцького району. За територією Чернігівська губернія дорівнювала Данії та за станом розвитку сільського господарства й кооперативної справи, розвитком освіти Чернігівщина значно відставала від цієї країни [104, с. 79].

Малоземелля, неспроможність прогодувати свою сім'ю за рахунок сільськогосподарської праці незабаром призвели до безробіття або неповної зайнятості частини населення, стали причиною значної міграції українського населення в пошуках нових земель, нового заробітку. Щоб вижити в умовах села батьки вимушені були залучати своїх дітей до роботи по господарству, що заважало їх регулярному відвідуванню шкіл.

У 60-тих роках XIX ст. склалась революційна ситуація, яскравим виявленням якої став суспільний рух другої половини 50-х – початку 60-х років XIX ст. Центральним питанням суспільного руху була боротьба проти кріпосного права. В обстановці бурхливого і багатогранного суспільного руху розгорнувся нерозривно пов'язаний з ним могутній громадсько-педагогічний рух.

В авангарді громадсько-педагогічного руху були М. Пирогов, К. Ушинський, Л. Толстой. М. Пирогов у статті “Вопросы жизни”, вміщеній у журналі “Морской сборник” за 1856 р. надав різкій критиці станово-кріпосницьку систему освіти, навчання і виховання в царській Росії, висунув ідею загальнолюдського виховання, виховання людини, якій властиві високі моральні якості і розвинені розумові здібності. К. Ушинський розробив педагогічну систему, в основі якої лежить ідея народності, і здійснив всебічний аналіз питання про народну школу, що відповідає інтересам народу. Педагог під народністю розумів своєрідність, самобутність кожного народу, нації. Він зауважував, що якщо виховання не хоче бути безсилим, то воно має бути народним. К. Ушинський писав: “Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку може розраховувати виховання: це те, що ми звемо народністю...” [279, Т. 1, с. 99]. Найголовнішими інструментами народності виховання педагог називав народну мову і народний фольклор. У статті “Рідне слово” К. Ушинський застерігав: “Коли зникає народна мова – народу нема більше!” [279, Т.1, с. 123].

Здобутком К.Ушинського став розроблений ним Статут учительської семінарії, який було покладено в основу статуту Чернігівської земської учительської семінарії (1870).

Усвідомлення, що освіта народу не може бути міцною, бо подається вона не тією мовою, якою народ думає, відчуває і говорить, дало поштовх до появи підручників, написаних українською мовою У 50-х рр. на Україні з'являються букварі П. Куліша, Т. Шевченка, В. Золотова, К. Шейковського, О. Кониського та ін.; були створені підручники й по інших предметах шкільного навчання.

Характерною особливістю 50-60-х років XIX ст. був могутній рух напівлегальних осередків демократичної інтелігенції, що проводили національно-культурну і громадсько-політичну діяльність. Перша "Громада" виникла у Петербурзі за участю М. Костомарова, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Кістяківського, М. Стороженка, О. Лазаревського та ін. Вони налагодили випуск дешевої науково-популярної літератури для народного читання, творів українських письменників, перекладів із зарубіжної літератури [10, с. 257].

Основною турботою цієї групи було покращення долі українців і особливо селянства, а основним завданням сприяти просвіті мас. Значною подією цього періоду стало заснування у 1861 р. українського часопису "Основа", який відображав тенденції і перспективи українського руху [260, с. 349].

У 60-х рр. XIX ст. "Громади" були засновані в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Херсоні, Чернігові та інших містах.

На початку 60-х років, на думку О. Лазаревського, Чернігів був другим культурним центром після Києва. У цей час прогресивно настроєна молодь почала групуватися навколо офіційних "Черниговских губернских ведомостей", які видавалися з 1838 року. Чернігівська громада складалася з С. Носа, І. Андрущенко, О. Білозерського, М. Вербицького, Л. Глібова, І. Дорошенка, Г. Коваленка, О. Лазаревського, О. Маркевича, О. Тишинського, та ін. [110, с. 57]. У Чернігові впродовж 1861-1863 рр. виходила газета демократичного спрямування "Черниговский листок", яка видавалася відомим громадським діячем Л. Глібовим [50, с. 45; 76]. За змістом газета здійснювала програму українського відродження, але в меншому масштабі ніж журнал "Основа". На сторінках газети порушувалися питання про запровадження української мови в початкові школи, які потрібні підручники для народних шкіл та ін. Після припинення виходу журналу "Основа" з листопада 1862 р. до серпня 1863 р. "Черниговский листок" був єдиним органом української преси на Наддніпрянщині [110, с. 58].

Громадсько-педагогічною, просвітницькою діяльністю займалися: члени "Носівського куреня" на чолі з лікарем С. Носом, які розповсюджували серед населення чернігівського краю дешеві і доступні за змістом книжки ("метелики сільської бібліотеки"), надруковані у м. Чернігові [113, с. 377]; аматорський театральний колектив "Товариство кохаючих рідну мову" або "шановців своєї народності", який організовував українські вистави, концерти української пісні [110, с. 57], пропагуючи українську народну творчість; недільні школи, створені впродовж 1860-1862 рр. у м. Чернігові, Ніжині, Глухові, Новгород-Сіверському [211, с. 395].

Отже, на Чернігівщині загальноукраїнський рух відзначився педагогічною й науково-просвітницькою діяльністю, спрямованою на формування національної самосвідомості українців.

У 1863 р., в розпал повстання поляків зростає підозріливість до усього неросійського. Царський уряд вважав, що українофільський рух є смертельною загрозою для Росії. У липні 1863 р. міністром внутрішніх справ П. Валуєвим був виданий таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і педагогічних публікацій. “Малоросійським нарiччям” дозволялося друкувати лише художні твори. Розпочалися численні арешти серед української інтелігенції, розгромлені були Чернігівська й Полтавська громади, а найактивніших їх членів, як і діячів з інших куточків України, заслано до далеких північних губерній Росії.

У 1863 р. вилучаються українські підручники зі шкіл України. Був закритий “Черниговский листок”, а його редактор Л.Глібов звільнений з посади учителя чернігівської гімназії і висланий у Ніжин “під негласний нагляд”, С. Носа – голову “Носівського куреня”, заслано в м. Білозерськ Новгородської губернії [110, с. 59]. Ще раніше, у 1862 р., припинив існування часопис “Основа” і були закриті чернігівські недільні школи, яких звинувачено нібито за революційну діяльність [152, с. 431-439].

Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції у січні 1864 року було затверджено “Положение о губернских и уездных учреждениях”, які утворювалися у 33 губерніях Російської імперії, у тому числі й у Чернігівській губернії. Надавши право земствам вирішувати ряд питань, царський уряд водночас прагнув обмежити сферу їхнього впливу. Згідно з законом від 13 червня 1867 р., контакти земських установ різних губерній між собою заборонялися, діяльність губернії обмежувалась лише справами повітів даної губернії, а повіту – справами свого повіту; була введена губернаторська цензура для земських видань; голові зібрання (дворянського походження) було надано право припиняти обговорення питань, які на його думку суперечили чинному законодавству. Вводячи стільки обмежень уряд прагнув запобігти організованій опозиції і висунення єдиних вимог [10, с.249; 241, с. 63-66]. У цьому ж році були проведені судова й війська реформи.

У XIX ст. виокремилися дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму, пронизана ідеями авторитаризму, націоналізму, клерикалізму, традицією станової освіти, придушенням громадської ініціативи й вільнодумства і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства.

Друга половина XIX – початок XX ст. означені русифікаторською політикою царизму. Виявом великодержавного шовінізму російської імперії стали: Валуєвський циркуляр, Емський указ а також “Положення про початкові училища” 1864 і 1874 рр., згідно з якими навчання у школах народів Росії мало здійснюватись російською мовою, що в значній мірі ускладнювало поширення грамоти серед народних мас. Внаслідок цього все українське населення Російської держави (близько 25 млн. чоловік) було позбавлене можливості повноцінно здобувати хоча б початкову освіту рідною мовою [158, с.15].

Становість освіти була обумовлена затвердженими у 1864 р. документами “Положением о начальных народных училищах” і “Уставом гимназии и прогимназии”. Згідно з цими документами ніякого зв’язку і наступності між початковими училищами, призначеними для народу, і середніми навчальними закладами – для багатих, не встановлювалось, тоді як у проекті “Устава общеобразовательных учебных учреждений Министерства народного образования”

, який розроблявся у 1862 р. такий зв'язок і наступність намічались.

Згідно з “Положенням” 1864 р. народні школи відкривалися різними урядовими відомствами, а також товариствами і приватними особами; вони вирішували питання про платність або безплатність навчання; програма і структура цих училищ могли змінюватись залежно від місцевих умов. Підпорядковувалися школи училищним радам, які ухвалювали рішення про організацію чи закриття народних училищ, про прийняття і звільнення вчителів тощо.

Навчання в початковій школі обмежувалося елементарною грамотністю, провідним предметом був Закон Божий, викладання в училищах мало здійснюватись російською мовою [218, с.252].

Гімназії вважалися загальноосвітнім закладом, навчання в якому відкривало шлях до подальшої освіти у вищих навчальних закладах. “Статут гімназій і прогімназій” проголошував принцип загальнолюдської освіти всестанової школи, полегшивши доступ у гімназії особам “оподаткованого” стану, але фактично школа залишалася станово-класовою. Між початковою і середньою школою не існувало ніякої наступності і ніякого зв'язку. Виняток становили повітові училища, які були малодоступні більшості народних мас, після закінчення яких можна було вступити до першого класу гімназії або прогімназії. Та і це було маловірогідним, бо повітове училище діти закінчували у 14-15 років, а в перший клас гімназії або прогімназії приймали дітей 10-11 років.

Ще одним доказом політики становості в освіті став Циркуляр про “кухарчиних дітей”, прийнятий у 1887 р., згідно з яким заборонялося приймати до гімназій дітей – вихідців з нижчих верств населення [10, с. 251]. Традиція станової освіти спричинила одержання дітьми більшості населення лише початкової освіти.

Із введенням земських органів самоврядування кількість земських, справді народних шкіл стала швидко зростати. У земських школах діти швидче навчаються грамоти, в них відмінюються фізичні покарання, розвиваються розумові здібності та ін. Школа для простолюддя стає новою, в деякій мірі прогресивною, популярною серед народу. Це непокоїло царський уряд, який став шукати шляхи боротьби із земською школою. Одним із шляхів було посилення інспекторського нагляду. Якщо згідно з “Положенням про початкові училища” за 1864 рік призначалося двоє інспекторів на губернію, то згідно з Положенням про початкові училища 1874 р. їх призначалося вже четверо на губернію.

Починаючи з 1884 р. самодержавство збільшує вплив церкви на суспільно-політичне і культурне життя з метою посилення в народі релігійного виховання та покірливості царському урядові через збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл. У 1897 р. цей наступ найбільше відбився у сільській місцевості Подільської, Київської, Волинської та Полтавської губерній, де під натиском державної політики церковнопарафіяльні школи становили 60 % від загальної кількості шкіл. Не зважаючи на тиск Синоду Чернігівське земство надавало перевагу у фінансуванні земським школам, тому церковнопарафіяльних шкіл було лише 12,7 %, а земських – 44,5 % від усіх початкових шкіл [228, с. 68].

Одним з проявів клерикалізму, придушення громадської ініціативи, державною політикою гальмування справи поширення народної освіти стала заборона Синодом відкривати земські школи там, де вже є церковнопарафіяльна

школа. Земцям у цей час доводилося відстоювати право на існування чи відкриття окремих земських шкіл. Так, у с. Полковнича Слобода Глухівського повіту Чернігівської губернії впродовж семи років селянській громаді не дозволяли відкрити земську школу, примушуючи громаду взяти на фінансування існуючу церковнопарафіяльну школу [285, с. 196]. А при розгляді скарги місцевого священика з с. Псарівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії у 1894 р., що відкрита земська школа підірвала роботу церковнопарафіяльної школи, управа з'ясувала, що у цьому селі церковнопарафіяльної школи взагалі не існувало. Але все одно довелося “просити благословення його преосвященства на продовження існування земського училища”, оскільки вплив духовенства залишався досить сильним [285, с. 196].

Одним з проявів байдужості до народної освіти і водночас боротьби з земською школою була обмежена участь самодержавства у фінансуванні народної освіти, яка стримувала розвиток початкових шкіл. З 1866 по 1896 рік на початкову освіту було виділено 1,6-2,03 % від загального кошторису, а асигнування Міністерства народної освіти на початкові училища зменшилися з 20,8 % до 14,1 % [280, с. 80]. У розрахунку на одну людину на шкільні потреби Міністерством народної освіти Російської імперії виділялося всього 8 копійок на рік, тоді як у США – 5,73 крб., Великобританії і Німеччині – 4,5 крб., Франція – 3,5 крб. [250, с. 11].

У 80-х рр. XIX ст. самодержавством було проведено ряд контрреформ, які помітно гальмували суспільний розвиток, в тому числі і розвиток освітньої справи, і свідчили про наступ реакції: “Положення про земських начальників” (1889 р.) надало широкі повноваження губернаторам виконували адміністративні та поліцейні функції на місцях; “Положення про губернські та повітові земські установи” (1890 р.) обмежувало фінансування земств, посилювало контроль за ними з боку держави, скорочувало представництво в земських установах селян, заборонило підвищувати податки на народну освіту зверх вказаної норми [30, с. 565 ; 10, с. 252]. У 1901 р. законом “О предельности земского обложения” щорічне збільшення витрат на освіту дозволялося в межах не більше, ніж на 3 % [184, с. 41].

В Україні царизм в найгрубіших формах здійснював політику національного гноблення, що спонукало до пробудження національної самосвідомості, початку консолідації української нації.

Передова українська інтелігенція надавала особливого значення освіті народу, формуванню його національної самосвідомості як духовної передумови до загальнонаукових і світоглядних знань, прагнула у процесі неперервного самостійного пошуку зразків світового освітнього ідеалу синтезувати знання про світ з національною ідеєю, через навчання дітей рідною мовою зберегти самобутність народу.

Поширення в Україні ідеї народності школи і виховання серед українського населення відбувалось внаслідок проростання на українському ґрунті педагогічних ідей західноєвропейських країн, досвід яких переконливо свідчив, що впровадження обов'язковості і безкоштовності навчання з урахуванням національного компонента (навчання рідною мовою) вже у першій половині XIX ст. дало відчутні результати в галузі освіти: у Саксонії процент грамотності становив

99,6 %, Пруссії – 99,2 %, Англії – 95%, Франції – 94,3 % [228, с. 145; 230, с. 34]. Тоді як за першим переписом населення у 1897 р. частка грамотних у Чернігівській губернії становила 18,4%, Полтавській – 16,9%, Харківській – 16,8% [13, с. 39]

Центральним у громадсько-педагогічному русі кінця ХІХ – на початку ХХ ст. було питання про народну освіту і загальнодоступність школи, введення безкоштовного загального світського початкового навчання, скасування заборони навчання рідною мовою, створення підручників рідною мовою, удосконалення методів навчання.

Упродовж ХІХ ст. у протистоянні антинародній політиці царського уряду прогресивна земська інтелігенція намагалась відродити українську школу.

Змагання земств Чернігівської губернії за право існування української мови і введення її як мови викладання в початкові школи розпочалося з перших років впровадження земського самоврядування. У статті “Ещё о земстве и народном образовании на Южной Руси”, надрукованій у “Санкт-Петербургских ведомостях” (№ 113, 1866 р.), один з чернігівських земців (прізвище не вказано) відмічав: “... только говоря с народом на его языке, можно быть вполне понятным им, и сообщаемые ему сведения усвоятся сознательно и живо, только при помощи родного языка можно развить народ нравственно, внося в школу образовательный, эстетический элемент народной поэзии” [288, с. 3]. Автор посилався на досвід, запроваджений в одній зі шкіл Полтавської губернії, де поступове вивчення української, російської а потім церковнослов’янської мови показало шлях найраціональнішої і найпродуктивнішої організації навчання у школах, створених земствами на Україні [290, с. 3]. І тому закликав земців добиватися у держави дозволу на викладання українською мовою хоча б на перших кроках початкового навчання й турбуватися про забезпечення навчального процесу підручниками і книжками для позакласного читання українською мовою.

Використовуючи трибуну земських зібрань земці Чернігівської губернії М. Константинович і Л. Шраг на повітовому і губернських земських зібраннях (1870, 1880, 1893 рр.) порушували питання про необхідність і важливість організації навчання на початковому етапі українською мовою. При цьому посилалися на положення А. Дістервега, Я. Коменського, Й. Песталоцці про законність існування місцевих мов та твердження російських педагогів В. Весселя, В. Водовозова, К. Ушинського про необхідність навчання рідною мовою і створення підручників і книг рідною мовою Це питання порушувалося також представниками громадськості чернігівського і конотопського комітетів про сільськогосподарські потреби (1902 р.), з’їзду повітових лікарів (1905 р.) та ін.

Ідея народності школи і виховання знайшла своє відображення в працях передової української інтелігенції М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, О. Тищинського, К. Шейковського, О. Потебні та ін. Вони були переконані, що саме мова дозволяє представникам однієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні. Саме тому потрібно створювати школи з рідною мовою викладання, яка має стати мовою освіти, науки й культури в Україні [260, с. 289-280]. У статті “Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке” М.

Костомаров, відстоюючи право українського народу на визнання, на шкільну освіту рідною мовою, закликав українську інтелігенцію перейти на інший шабель

діяльності – від літературного дилетанства до серйозного заняття просвітою народу, ліквідації його неучтва і безкультур'я. Він пропонував спрямувати свої зусилля на написання книжок для народу, змістовних і доступних за змістом, написаних українською мовою [141, с. 32].

У 1870-90-х роках Київська (згодом Стара) Громада стала осередком культурно-просвітницької роботи, до її складу входили визначні науковці і громадські діячі В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Житецький, П. Чубинський, М. Лисенко, О. Русов та ін. Представники Громади дебатували актуальні соціокультурні проблеми у газеті “Киевский Телеграф” (1875), з їх ініціативи було засновано “Південно-західний відділ Російського географічного товариства” (1873-1875) [10, с.258].

Провідні діячі громадського руху критикували існуючу систему виховання (організацію освіти, завдання, зміст, методи учителів-священників), висували вимоги до вчителя народної школи і його підготовки, накреслили програму просвіти українського народу, її основні завдання і можливі шляхи реалізації. На чолі цього руху у 1870-х роках був М. Драгоманов, який у статті “Народные наречия и местный элемент в обучении” відзначав, що навчання рідною мовою є необхідною умовою основного принципу педагогіки: від близького оточення і знань самого учня до далекого, від окремого до загального і що ця проблема є особливо злободенною для Російської держави.

Емським указом 1876 року, підписаним Олександром II, заборонялося; ввезення із-за кордону будь-яких українських книжок, в тому ж числі підручників і брошур; видання українських художніх творів; організація українських вистав, читань, публічна декламація українських творів для народу; друкування українського тексту до музичних творів.

З початку дії Емського указу до середини 1890-х років тривала затяжна перерва у розвитку національно-визвольного руху на східно-українських землях. Репресії 1875-1876 років обмежили діяльність громадівців, спричинили закриття південно-західного відділу, усунення з Київського університету М. Драгоманова й М. Зібера та їх виїзд за кордон. Важливим здобутком старої Громади була наукова українознавча робота, очолена В. Антоновичем і зосереджена переважно навколо журналу “Киевская Старина” (1882-1906), утримуваного на кошти В. Смиренка, В. Тарновського, Є. Чикаленка.

На межі 70–80-х рр. ХІХ ст. набув поширення ліберальний рух, опорою якого стали земства. Чернігівська земська опозиція, перетворившись на ядро ліберально-конституційної земської партії, впродовж чверті століття була в авангарді земської опозиції. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісу з урядом. Ліберальну групу чернігівських земців очолювали О. Ліндфорс, І. Петрункевич, М. Савич, Г. Вовк-Карачевський, І. Шраг [10, с. 256]. За оцінкою С. Русової, то були найкращі місцеві сили. Вони палко вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з економічного і культурного занепаду та з тієї неволі, у якій тримала її всемогутня адміністративна влада [236, с. 70]. Складовою частиною земського руху була боротьба прогресивно настроєної інтелігенції, студентської та учнівської молоді за реформу системи народної освіти, школи. Осередки лібералізму існували у

Київському, Харківському, Полтавському, Ніжинському земствах [10, с. 256]. Земськими діячами на Чернігівщині були переважно вихідці з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства; серед службовців земств чимало було так званих неблагонадійних (зокрема О. Русов, С. Русова). Значна частина суспільства вбачала в земствах не лише вияв самоврядування й самодіяльності на місцях, але також і шлях до конституційного перетворення Російської імперії.

Справжньою перевіркою на життєздатність земств став період реакції 70-80-х років XIX ст., коли царизмом душилося все прогресивне, у тому числі українська мова, культура, школа, преса, навіть театр. Емський указ підірвав активну діяльність прогресивного прошарку населення, але припинити її не зміг. Зокрема, прогресивно налаштована інтелігенція Чернігівщини знайшла реалізацію своїх зусиль у культурницькій діяльності: влаштуванні концертів, проведенні українських вистав, заснуванні бібліотек [236, с. 67-68].

Українське відродження кінця XIX – початку XX ст. пов'язане з активною громадською участю в ньому М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Науменка, М. Коцюбинського І. Стешенка, І. Огієнка, С. Сірополка, В. Науменка, С. Черкасенка, С. Русової, О. Музиченка, Я. Чепіги та ін.

Початок XX ст. ознаменувався новим явищем національного руху – утворенням політичних партій, організацій, організаторами і учасниками якої стали представники тієї частини інтелігенції і студентства, які плекали ідею про українське національне відродження. Ці партії переважно агітували за автономію, а окремі навіть за самостійність України.

Однією з таких таємних організацій було “Братство тарасівців” (1891 р.), його осередки діяли у Харкові, Києві, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та інших містах України. Членами чернігівського осередку тарасівців були чернігівські земці М. Коцюбинський, В. Самійленко, Б. Грінченко й опозиційно налаштована до царського уряду українська молодь. Основним пунктом програми “братів” було скрізь і в усьому бути українцями (спілкуватися з усіма українською мовою, поважати історію і культуру свого народу, пробуджувати національну свідомість в інших). І. Липа про заснування Братства Тарасівців писав: “За все своє життя ні Коцюбинський, ні Самійленко, ні Грінченко і ніхто інший з тарасівців не написав по-московському ні одного свого твору” [138, с. 20] і ніколи не зраджували своєму народові. Навіть пізніше, вийшовши з “Братства”, вони не припиняли агітаційно-просвітницької роботи серед селян.

Отже, у нових історичних умовах кінця XIX – початку XX ст. громадсько-педагогічний рух не лише зберіг вірність демократичним традиціям 60-х рр., а й набував подальшого розвитку. Громадсько-педагогічний рух об'єднав розрізнені раніше гуртки прогресивно-налаштованої інтелігенції, педагогів-демократів, студентів в єдиний табір прихильників демократичних шкільних реформ, сприяв пробудженню інтересу широкої громадськості до негайних потреб освіти, став помітною противагою консервативним силам, що прагнули зміцнити монополію пануючих класів на освіту. У цьому плані вирізняється своєю діяльністю чернігівська “Громада” і товариство “Просвіта”

Чернігівську “Громаду” (створена 1893 року) очолив І. Шраг. Активними громадівцями були подружжя Коцюбинських, Грінченків, Русових, І. Руденко, І.

Коваленко, В. Андрієвський, М. Жук, І. Коновал, М. Воропай, А. Верзилов, А. Ліхневич, Л. Шрамченко, О. Шлемкевич. В основі діяльності громадівців була покладена боротьба за соціальне, національне визволення і надання Україні широкої автономії; проведення географічних, історичних, археологічних, етнографічних досліджень; культурницька діяльність [216, с. 96]. В учительських колах помітний був український настрій завдяки впливові Б. Грінченка та М.

Коцюбинського, що жили і працювали тоді в Чернігові. Організовується учительське товариство [83, с. 21-22]. Завдяки М. Коцюбинському та І. Шрагу були створені гуртки самоосвіти, де читалися лекції з української історії Б. Грінченком та Г. Коваленком, з історії письменства – М. Коцюбинським та М. Чернявським. З 1894 р. розпочинає роботу видавництва, заснованого Б. Грінченком. Видавництво займалося популяризацією і поширенням найкращих на той час літературних творів українських митців: Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича, Є. Гребінки, П. Куліша, К. Білиловського, Я. Щоголіва, Т. Зінківського, П. Гулака-Артемівського, Марко Вовчок, О. Лотоцького, В. Самійленка, І. Франка, Дніпрової Чайки та інших [6, с. 16; 295, с. 201].

Революція 1905 р. дала значний поштовх розвитку українського національного руху. Згідно з Маніфестом, підписаним Миколою II було дозволено видавати україномовну літературу, організовувати українські культурні товариства і установи, обіцяно свободу слова. Це дало поштовх для створення товариств “Просвіта”, які перейняли найкращі традиції земського і громадівського руху. Осередки культурно-освітніх організацій “Просвіта” виникли у Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Ніжині та ін. До їх лав входили найпрогресивніші земські діячі. Діяльність цих товариств сприяла підняттю освітнього і культурного рівня українського населення [10, с. 291; 71, с. 67].

На засіданнях товариства чернігівської “Просвіти” (1906-1911, 1917-918) розглядалися питання про повну українізацію шкіл для українського народу й негайне запровадження української мови викладання в школах Чернігівщини. Чернігівська “Просвіта” проводила значну культурно-освітню, соціально-педагогічну діяльність: вистави, концерти українською мовою, народні читання, літературні сесії М. Жука, які впливали на розширення кругозору і формування національної свідомості населення, на виховання й ідейне загартовування молоді паролі інтелігенції. Навіть тоді, коли у 1908 р. з “Просвіти” було виключено подружжя Коцюбинських, І. Шрага, Л. Шрамченка, О. Андрієвську та О. Калинську і “Просвіта” ледь жевріла, прогресивні діячі Чернігівщини збиралися в будинку М. Коцюбинського на приватні вечірки, так звані “понеділки” (“суботники”), для обговорення хвилюючих питань і новинок літературної творчості

Помітне значення у боротьбі за політичну автономію України й українізацію шкіл мала робота української фракції I-III Державної Думи, в якій земці Чернігівщини брали активну участь. У роботі засідань II Державної Думи виділилися високою громадянською позицією делегати від Чернігівського земства, М. Рубісов, В. Хвіст, В. Вовк-Карачевський і Т. Веремієнко [101, с. 241]. Очолював українську фракцію І. Шраг. При обговоренні питання про народну школу селянин с. Кошелівка Ніжинського повіту В. Хвіст заявив: “Для нас, селян, особливо в Україні освіта така важлива, що вона значить не менше, ніж земельне питання” і

“до тих пір, доки у нас в Україні не введуть місцевої мови, доти у нас рівень освіти не підвищиться” [30, с. 547]. І хоча законопроект про рідну мову в українській школі не був затверджений і в III Думі, але важливе політичне значення мало оприлюднення національних і соціальних вимог та інтересів українського народу, який “домагається своїх прав на існування, на самостійне культурне життя” [308, с. 67].

Однією з форм боротьби за підвищення освіченості населення було святкування роковин з дня народження Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, влаштування “Франківського свята” та ін. [48, с. 43; 54, с. 43; 131, Т.1. – с. 212].

Таким чином, громадсько-педагогічний і національний рух кінця XIX-початку XX ст. в Російській імперії й Україні став могутньою протипагою антинародній русифікаторській політиці царизму у галузі освіти, викликав підвищений інтерес до проблем народної освіти, виражав демократичні прагнення суспільства щодо модернізації освіти, в основі якої лежить увага і повага до особистості, народність виховання.

За роки свого існування земства здійснили значну працю у галузі місцевого самоврядування, сприяли піднесенню сільського господарства України, промисловості, торгівлі, медицини, освіти, утримання і будівництва місцевих шляхів, зв'язку, санітарної справи, запровадили страхування нерухомостей, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва, підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сільськогосподарських ремісників. Зокрема на початок XX ст. на Чернігівщині вже діяли 198 дрібних заводів і фабрик, де працювало майже 24 тис. чоловік. У 1913 р. нараховувалося вже 337 підприємств. У цьому ж році налічувалося понад 80 різних видів промислів, діяло 66 сільськогосподарських громад. На території губернії налічувалося 74 лікарні і 170 фельдшерських пунктів [48, с. 4-5, 18; 98, с. 31-32].

Кровопрлитна перша світова війна 1914-1917 рр. позначилася на житті Чернігівщини нестачею продовольства, медикаментів, появою великої кількості поранених, евакуйованих із заходу країни державних установ, промислових об'єднань, сімей. З січня по травень 1916 р. Чернігівщина жила за законами тилу під час війни. Після революційних подій пройшла ліквідація царської адміністрації і створення більшовиками своїх органів влади (рад робітничих, селянських і солдатських депутатів), іншими партіями – своїх (губернського виконавчого комітету). Тимчасовий уряд проявив повну бездіяльність в українських справах, зі встановлення стабільності у військах, не видавав грошей на потреби земств. Голод панував у Новозибківському, Суразькому, Стародубському та Мглинському повітах губернії. Военні події негативно відбилися і на освітній справі [261, с. 18].

У листопаді 1917 р., після більшовицького перевороту в Петрограді, було проголошено Українську Народну Республіку. Сподівання чернігівців на встановлення порядку й законності у зв'язку з проголошенням незалежності України, яка відділилася від більшовицької Росії, виявилися марними.

Із встановленням радянської влади в Чернігові 19 січня 1918 р. земські органи самоврядування припинили своє існування [228, с. 234, 237; 261, 17].

Отже, земства виникли і їх діяльність розвивалася у постійному протистоянні політиці царського уряду. Вишукуючи різноманітні шляхи боротьби і компромісу з авторитаризмом, шовінізмом великодержавної Росії земства Чернігівської губернії прагнули: створити умови для відродження української самосвідомості; творчо підійти до вивчення вже існуючого прогресивного досвіду західноєвропейських держав у галузі освіти, збереження національної самобутності; модифікувати його згідно з українським менталітетом і впровадити на українській освітянській ниві; сприяти поширенню ідеї народності, залучивши до цього найпрогресивніші сили інтелігенції.

У другій половині XIX ст. прогресивна інтелігенція пропагувала ідею національної системи освіти і школи, формувала їх теоретичні засади. Пріоритетним завданням в освітній справі українська інтелігенція визначала необхідність навчання українських дітей їх рідною мовою, оскільки вбачала у цьому найоптимальніший шлях забезпечення гуманізації і демократизації освіти.

Хоч серед земців мало було українських політичних діячів, все ж для них були близькі місцеві господарські і культурні інтереси, інтереси краю. Вони всіляко підтримували їх на противагу російському централізму. У земствах Чернігівської губернії було чимало українських діячів, які значною мірою були опозиційно налаштовані проти царського режиму і відстоювали інтереси української нації. Для багатьох з них земська діяльність була хорошою школою для майбутньої діяльності у відродженні української державності.

2.2. Еволюція освітньої діяльності земств Чернігівської губернії з 1865 по 1918 рр.

Аналіз соціально-економічних, суспільно-політичних і національних умов розвитку Російської імперії, України і Чернігівської губернії дозволив виділити наступні періоди у розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії з 1865 по 1918 рр.

Перший період: 1865-1976 рр. – період становлення земської освітньої діяльності, реконструкції існуючих і відкриття перших земських шкіл, вирішення питання підготовки вчителів для народних шкіл.

Чернігівське земство з'явилося у 1865 р., одним з перших в Україні, одночасно з Харківським і Полтавським. На першому засіданні Чернігівського губерньського земства, яке відбулося 25 вересня 1865 р., була визначена його організаційна структура: земські зібрання – розпорядчий орган; земська управа – виконавчий орган [150, с. 2]. Більшість виборних посад у чернігівському губерньському зібранні належало представникам дворянського походження (88,2 % від загальної кількості депутатів), у повітових – 43,6 % дворян, 34,8 % селян, решта міщан, духовенства, купців, чиновників, військових [298, с. 3].

Чернігівське земство зайнялося вирішенням проблем, яким стара влада не приділяла достатньої уваги: розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, медицини, освіти, утриманню і будівництву місцевих шляхів, зв'язку, санітарній справі, запровадженню страхування нерухомостей та ін.

У другій половині 60-х років XIX ст. початкові школи в Чернігівській губернії підпорядковувалися різним відомствам: Міністерству народної освіти,

Міністерству державного майна, Єпархіальному відомству та ін.

Основним типом міністерських початкових навчальних закладів у містах були шестирічні міські училища згідно з Положенням 1872 року. Міські училища в порівнянні з школами Міністерства державного майна і церковнопарафіяльними давали ширші знання та здобути освіту в них для більшості українського населення було неможливим з причини їх незначної кількості й платності навчання.

Міністерські училища функціонували і в сільській місцевості, але, як зазначає В.

Хижняков, їх було мало і нічого конкретного про ці школи у звітах земських управ, крім згадки про них, не було [283, с. 23].

В умовах російськомовності, шовінізму, дії Валуєвського циркуляру, тотальної русифікації неросійських народів, засилля церковнопарафіяльної школи, стан початкових шкіл у 60-рр. XIX ст. був незадовільним. Згідно з “Положенням про початкові училища” 1864 р. зазначалося, що викладання у початкових школах має проводитись російською мовою, давати елементарні знання з грамоти, математики і виховувати у учнів законопослушність.

В перші роки земського самоврядування земські школи Чернігівської губернії представляли собою отримані у спадок школи Міністерства державного майна, яке утримувало початкові школи для колишніх державних селян. Ці школи переважно мали окремі приміщення, деякі меблі, навчальні посібники і підручники, та на момент передачі їх на утримання селянським громадам, від матеріальної бази майже нічого не залишилося [283, с. 23; 107, с. 48]. Більшість повітових управ безпосередньої участі у фінансуванні прийнятих шкіл не брали, але більшість з них вносили до земського кошторису незначні суми на утримання цих шкіл. Зокрема, у 1868 р. на потреби училищ до губернського кошторису надійшло 10179 крб. від 10 повітових управ, у 1869 р. – 13764 крб., а у 1870 р. від 14 повітів – 32139 крб. 38 к. [283, с. 23]. Розподілом коштів займалися училищні ради. Гроші розподілялися нерівномірно, що впливало на забезпечення навчального процесу.

Станом на 1869 рік нараховувалося 61 земська школа, в яких навчалось близько 2100 учнів, 170 шкіл грамоти і 366 церковно-приходських шкіл. Школи були розташовані нерівномірно (де одна, а де три повіт) [283, с. 24].

Діти селян, робітників та дрібних ремісників у Чернігівській губернії мали змогу навчатися переважно у однокласних церковнопарафіяльних школах і школах грамоти.

У церковнопарафіяльних школах на Чернігівщині, як і в Україні вцілому, викладали церковнослужителі. Викладався переважно один предмет “закон Божий” [282, с. 24]. Навчання було незадовільним, проводилося уривками, зводилося до заучування текстів. Місцеві священники були зайняті виконанням своїх основних обов’язків і турбувалися лише про те, щоб діти вмiли розрізняти літери й читали “на розспівах”, тобто по складах.

Схоластичність навчання в церковнопарафіяльних школах зводилася до того, що переважна більшість учнів не розуміла прочитаного. Діти в основному запам’ятовували тільки перші сторінки букваря і швидко читали лише те, що завчено. Співвідношення тих, хто вмiв читати, розумів прочитане, і писав під диктовку до тих, хто читав “поверхово”, по складах, становило 2:15. Один з інспекторів шкіл писав у звіті: “... разверните ему (учневі) тот же букварь на нечитанной странице, –

и ему грамота представляется чем-то вовсе недостижимым, он не узнаёт уже ни одной буквы” [283, с. 32].

У церковнопарафіяльних школах застосовувалися фізичні покарання. Мировий посередник Суразького повіту Г. Биков повідомляв, що у школах ставлять на коліна, залишають без обіду, а іноді різки були виховним засобом, бо вважалося, що “...для обуздання учащихся не придумано другого способа, более краткого и действительного” [283, с. 33]. Саме у цьому повіті в одній з шкіл перевіряючий спостерігав як пономар навчав дітей грамоті за “Букварями” 40-х років. Навчання математики зводилося лише до вивчення римських і арабських цифр та таблиці множення з останніх двох сторінок згаданого “Букваря”. Діти знали табличку множення лише по порядку, а в “розбивку” таблиці майже ніхто не знав, бо заучування відбувалося механічно й без зв’язку із життєвим застосуванням. За кожну навчальну книгу доводилося платити, тому тим, хто зміг заплатити лише за вивчення букваря (букварникам), “...такой роскоши, как писание, не полагалось” [282, с. 34], в результаті чого в школі вмiли писати не більше 3-х учнів. Рівень навчання у церковнопарафіяльних школах був низьким, тому селянські громади неохоче виділяли кошти для підтримки цих шкіл.

Одним з першочергових завдань земств Чернігівської губернії у галузі освіти стало поширення грамотності серед сільського населення шляхом створення безкоштовних народних однокласних шкіл. Чернігівська губерньська управа наголошувала, що “... ни одно земское дело не важно так, как содействие народному образованию” [285, с. 70].

Права земств у здійсненні керівництва навчальними закладами, створеними ними, обмежувалися фінансуванням шкіл, підбором кандидатів на учительські місця, виборами попечителів для земських шкіл й незначним представництвом в училищних радах (2 особи).

У Чернігівській губернії земські школи з трирічним терміном навчання відкривалися і утримувалися за рахунок селянських громад і приватних внесків. Завданням однокласної народної школи на противагу нечисленним державним закладам було поширення грамотності серед простого населення. Селянські громади оплачували роботу сторожа, витрати за опалення приміщень, сплачували частину заробітної плати вчителів. Нагляд за викладанням і організацією школи здійснювався в особі члена училищної ради від земства або іншого земського діяча (попечителя).

Кошти, які виділялися до 70-х років на справу освіти були незначні, тому загальний стан шкіл у Чернігівській губернії за всіма показниками був незадовільним. Розміщувалися школи переважно у сільських хатах, які не опалювалися взимку, що змушувало учнів кидати навчання серед навчального року [235, с. 69].

Участь повітових земств у справі освіти багато в чому залежала від осіб, які очолювали ці земства. Зокрема, Борзнянський повіт, який очолювали І. Петрункевич, М. Карачевський-Вовк, М. Савич та ін., найкраще налагодив роботу шкіл повіту, які цілком фінансувалися повітовим земством. У 1868 р. Борзнянська управа створила спеціальну комісію для вивчення об’єктивної картини стану народної освіти у повіті. І. Петрункевич відзначав, що народна освіта є головним

завданням земства, бо є “підвалиною кращої будучини” [283, с. 7]. У 1870 р. був заснований шкільний фонд, до якого у 1871 р. було внесено 8000 крб. В тому ж році було прийнято рішення про щорічне поповнення фонду у сумі 8000 крб. Школи утримувалися на відсотки з цієї суми. На той час це було “значним вчинком” [187, с. 13; с.238, 39-40.]

М. Драгоманов у статті “Антракт з історії українофільства (1863-1872)” зазначав, що у 70-ті роки Олександрівське (Катеринославської губернії) й Борзнянське (Чернігівської губернії) земства були найпрогресивнішими в Україні [64, с. 223].

Чернігівський повіт почав організовувати школи з 1872 р., коли губернське земство очолив М. Константинович. Чернігівське повітове земство на чолі з М. Ніжинським не лише матеріально допомагало початковим училищам, а й піклувалося про вдосконалення навчально-виховного процесу в земських школах [205, с. 48].

Хоча земські початкові школи на практиці виявилися прогресивними, “близькими” і доступними для простолюдня та успішність навчання у них залишалася низькою. Однією з причин цього було вільне відвідування школи. Вперше питання про обов’язкову початкову освіту було порушено у 70-ті рр. XIX ст. на Чернігівському губернському зібранні гласними Конотопського повіту. Але ні кількість шкіл, ні їхні санітарно-гігієнічні умови не дозволили тоді впровадити обов’язкову загальну освіту. Реалізація цього завдання вимагала розширення мережі шкіл, їх матеріального забезпечення та підготовки необхідної кількості народних вчителів [238, с. 41].

Оскільки не всі повітові земства були спроможні фінансувати свої освітні заклади, тому зверталися за допомогою до губернського земства. У 1875 р. сума безвідсоткових кредитів Чернігівського губернського земства селянським громадам для будівництва шкіл становила 3000 крб. [118, с. 69].

Поява і зростання кількості земських шкіл загостило проблему відсутності учителів, які б могли методично грамотно здійснювати навчально-виховний процес. Вагомим внеском у підготовці педагогічних кадрів для народних училищ Чернігівської губернії стало відкриття у 1870 р. Чернігівської земської учительської семінарії. Одна семінарія неспроможна була підготувати необхідну кількість народних учителів. Щоб вирішити цю проблему губернське і повітове земства виділяють кошти на проведення у 70-х рр. губернських учительських курсів (при земській учительській семінарії), а також повітових літніх учительських з’їздів (конференцій) (Конотоп (1870), Ніжин (1874)) [277, с. 50; 192, с. 184; 194].

Проблема неефективного навчання нерідною мовою у школах внаслідок русифікаторської політики самодержавства, використання здебільшого старих підручників, спонукало до висунення Чернігівським повітовим земством перед Міністерством народної освіти Російської імперії клопотання (1870) про введення української мови викладання у народні школи, а також створення нових підручників. В цей час з’являються “Букварь для южнорусских школ” (70-ті рр. XIX ст.) П. Добровольського (народного учителя з Борзнянського повіту) [64, с. 223] і “Общепольный задачник” (1876) Т. Лубенця (випускника Чернігівської земської учительської семінарії).

Незадовільний стан медичного обслуговування спонукав Чернігівське земство до відкриття у 1868 р. Чернігівської земської фельдшерської школи (сьогодні це Чернігівське медичне училище), яка перебувала у підпорядкуванні губернської земської управи. Школа давала середню медичну освіту і готувала спеціалістів для своєї губернії [247, с. 125].

В цей період помітним проявом турботи про вчителів та населення у плані створення умов для самоосвіти та підвищення їхнього культурно-освітнього рівня стало відкриття громадської бібліотеки у Глухові (1874 р.)

Таким чином, перший період (1865-1876 рр.) розвитку діяльності земств Чернігівської губернії став початком заснування земської школи. Перші земські школи відкривалися за ініціативою селянських громад і ними ж фінансувалися. Найкраще робота народних шкіл була налагоджена у Борзнянському повіті, в якому школи цілком фінансувалися повітовим земством. Розпочато підготовку педагогічних кадрів для народних шкіл, медичних працівників, створення громадських бібліотек.

Другий період 1876-1894 рр. – це період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов'язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти.

Громадський українофільський рух в Україні на чолі з інтелектуальними силами київської “Старої громади”, до складу якої входили В. Антонович, М. Зібер, М. Драгоманов, М. Старицький, П. Чубинський, О. Русов та ін., вимагав федералізації Росії і надання широкої автономії Україні.

У 1876 р. самодержавство відповіло на пошвавлення українського руху Емським циркуляром. Було заборонено друкувати літературу українською мовою в і ввозити її з-за кордону. Це значно підірвало основи легальної культурницької діяльності громадівців. Емський указ 1876 р. посилив ситуацію протистояння держави Російської імперії і українського народу. Заборона поширилася на всі сфери життя, репресійні заходи вживалися за найменшою підозрою.

Були заборонені і вилучені зі шкіл “Букварь для южнорусских школ” П. Добровольського і “Общепольный задачник” Т. Лубенця, підручники, які набули поширення і визнання у сільських школах Чернігівської губернії. Обидва підручники були написані російською мовою, але у першому випадку назва підручника не сподобалась, а у другому причиною вилучення стало використання у підручнику задач з сільськогосподарської тематики.

Посилився нагляд за неблагонадійними вчителями, гальмуються і забороняються численні земські починання. Т. Лубенця, автора “Общепольного задачника”, у 1878 р. позбавлено роботи. С. Русовій у 1876 р. було відмовлено у відкритті дитячого садка у Чернігові.

В цей період Міністерство народної освіти непокоять прогресивні методи організації навчально-виховного процесу і викладання українською мовою у Чернігівській земській учительській семінарії. Воно прагне взяти заклад під жорсткий контроль цей заклад, вимагає підпорядкувати семінарію Міністерству народної освіти, мотивуючи тим, що освітня діяльність земства у семінарії виявилась некомпетентною. При цьому фінансування закладу пропонувалося залишити й надалі Чернігівському земству. Чернігівське земство відмовилося

передати семінарію Міністерству народної освіти на таких умовах і 1 липня 1878 р. семінарію було закрито [77, с. 248].

Через урядову заборону у кінці 70-х років XIX століття тимчасово припиняється діяльність з'їздів-курсів для вчителів народних шкіл на Чернігівщині. В цей період Міністерство народної освіти непокоять прогресивні методи організації навчально-виховного процесу і викладання українською мовою у Чернігівській земській учительській семінарії. Воно прагне взяти заклад під жорсткий контроль цей заклад, вимагає підпорядкувати семінарію Міністерству народної освіти, мотивуючи тим, що освітня діяльність земства у семінарії виявилась некомпетентною. При цьому фінансування закладу пропонувалося залишити й надалі Чернігівському земству. Чернігівське земство відмовилося передати семінарію Міністерству народної освіти на таких умовах і 1 липня 1878 р. семінарію було закрито [77, с. 248].

У кінці 70-х років XIX ст. по всій Україні, в тому числі і на Чернігівщині було заборонено проводити учительські з'їзди-курси для вчителів народних шкіл.

Але робота з підготовки народних учителів поновлюється вже у 1881 р. У цьому році починає працювати Чернігівська жіноча учительська семінарія і при ній влаштовуються педагогічні курси [170, с. 108]. У 1883 р. у Кролевецькому повіті проведений з'їзд народних вчителів [261, с. 143].

У 1884 р. відбулися курси для вчителів Новозибківського повіту, які очолив Т. Лубенець. На курсах, крім оволодіння (повторення) методикою навчання грамоти, письма й арифметики, вчителі дискутували щодо вимог до вчителя, доцільності і видах покарань, аналізували підручники, обмінювалися досвідом своєї роботи [153]. Певної системи в проведенні курсів не існувало. Це пов'язано з бюрократичними перепонами у отриманні дозволу на проведення учительських курсів, що заважало розширити роботу з підготовки народних учителів.

Земські статистичні подвірні переписи зафіксували у 1881-1883 рр. серед селян Чернігівської губернії 4% грамотних [13, с. 39], що є свідченням того, що до 1883 р. кількість шкіл зростала дуже повільно і в певній мірі про нестачу народних учителів. Натомість, вже у 1892 р. у Чернігівській губернії нараховувалось 1072 початкові школи, в яких навчалось 59595 учнів, тобто 19,6 % дітей шкільного віку мали можливість навчатися [320]. С. Русова у статті "К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах" відзначала, що трирічна однокласна школа залишалася головним і майже єдиним загальноосвітнім й виховним закладом для більшості народних мас [229, с. 27].

У 80-тих роках XIX ст. Суразьке, Млинське, Чернігівське, Глухівське повітові земства зайнялись самостійним вирішенням питання відкриття шкільних бібліотек. Губернська земська управа з 1888 р. почала надавати повітам кредити у сумі 2000 крб. на придбання літератури для шкільних бібліотек, тим самим сприяючи матеріальному забезпеченню навчально-виховного процесу у школах [148, с. 66].

70-80-ті роки XIX ст. означилися культурно-просвітницькою діяльністю земств. Зокрема, завдяки зусиллям С. Русової, П. Червінського, О. Тищинського та при сприянні членів ліберальної опозиції О. Ліндфорса, І. Петрункевича, П. Білоконського була відкрита нова громадська бібліотека в м. Чернігові у 1877 р. (

нині це обласна бібліотека ім. В.Г. Короленка) [236, с. 64; 203, с. 5]. Відвідування читального залу Чернігівської бібліотеки було безкоштовним.

На початку 80-х років XIX ст. прогресивними діячами культури та освіти було засноване Чернігівське музично-драматичне товариство, яке очолили культурно-громадський діяч І. Шраг та відомий український художник, скульптор І. Рашевський. Товариство проводило плідну роботу з пропаганди української мови, музики, музичної освіти [16, с. 112].

У 1882 р. чернігівці беруть участь у збиранні коштів на реставрацію могили Т. Шевченка, на спорудження пам'ятника Великому Кобзарю й встановлення пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, взяли участь в урочистостях з нагоди призначених останнім подіям.

У XIX ст. Петербурзька і Московська опікунська рада ініціює створення закладів соціального виховання для дітей з фізичними вадами. Чернігівське земство підтримало цю ініціативу і у 1892 р. відкрило училище для сліпих і напівсліпих дітей [293, с. 9].

У 1893 р. після тривалої перерви, пов'язаної із закриттям недільних шкіл у 60-х рр. XIX ст., починає працювати за підтримкою Чернігівського земства заснована генералом-майором О. Гржимайло чоловіча недільна школа [244, с. 19].

Отже, Емський указ і його репресивні наслідки відбилися на ряді прогресивних починань земств Чернігівської губернії, призвівши до закриття Чернігівської земської семінарії, заборони учительських курсів, переслідуванні учителів. Але вже з початку 80-х рр. XIX ст. земства спрямовують свої зусилля на: відкриття і поповнення учнівських бібліотек; поновлення роботи з підготовки учителів; на вирішення культурницьких завдань; відкриття приватної чоловічої недільної школи і школи для сліпих і напівсліпих дітей.

Третій період з 1894 по 1908 рік, пов'язаний з виникненням нової революційної ситуації, могутнім громадсько-педагогічним і національно-визвольним рухом пригноблених націй і народностей Російської імперії, активізацією діяльності губернського земства

90-ті роки означені могутнім громадсько-педагогічним рухом. Представники передової інтелігенції допомагають у вирішенні ряду освітніх питань. Так, справа фінансування початкових училищ в Глухівському земстві була розпочата у другій половині 90-х рр. XIX ст., коли управу Глухівського повіту очолив Ф. Уманець, за переконаннями якого повітова управа не повинна стояти осторонь, а має допомагати сільським громадам у будівництві шкіл та їх матеріальному забезпеченні [205, с. 48].

У фінансовому забезпеченні Борзнянський повіт продовжував утримувати першість. У доповіді підкомісії з народної освіти від 5 вересня 1898 року зазначалося, що станом на 1898 рік витрати на освіту у Борзнянському повіті на кожного з 24 тисяч чоловік становили по 24 коп. на жителя, тоді як у Новгород-Сіверському повіті на кожного з 9 тисяч жителів – лише по 7 коп. на одного жителя [294, с. 20-21]. Обмежені фінансові ресурси Новгород-Сіверського повіту зумовлювалися недостатнім розвитком господарства, а відтак повільним зростанням надходжень до бюджету.

За станом на 1895 р. земськими школами найкраще було забезпечено населення Борзнянського (50 шкіл), Ніжинського (46 шкіл), Глухівського повітів (44 школи) [284, с. 17] за рахунок значних капіталовкладень з бюджетів Борзнянського, Ніжинського, Глухівського і Чернігівського повітів. Це стало можливим завдяки зростанню бюджетів цих повітів в процесі розширення та поглиблення товарно-грошових стосунків. В цей період у Борзнянському повіті одна початкова земська школа припадала на 2,7 тис. чоловік, тоді як у найбіднішому Суразькому – одна на більш як 7 тис.чоловік. Труднощі в організації шкіл у Суразькому повіті були пов'язані з далеким розташуванням населених пунктів [25, с. 40].

У 1897-98 навч. році кількість учнів у школах Борзнянського повіту становила 4,5 тисяч, тоді як в інших повітах лише 2-3 тисячі. Число випускників, які отримали свідоцтва по закінченню школи, у цьому повіті склало понад 600 чоловік, тоді як в інших – 200-300, а в Суразькому, Мглинському, Остерському повітах і того менше. Двозмінна організація навчання у школах Борзнянського повіту дозволила більшій кількості дівчат відвідувати школу. Так, за даними 1897-98 навч. року у цьому повіті зі 100 учнів 26 було дівчат, у Новозибківському – 21, тоді як в Остерському, Конотопському, Стародубському – по 11, а у Новгород-Сіверському – 10 дівчаток [235, с. 105]. Однак, незважаючи на такі показники Борзнянського повіту, навіть у ньому у 1900 р. поза школою залишилося 3835 дітей [25, с. 40].

Для періоду 1894-1908 рр. характерним було поживавлення освітньої діяльності земств Чернігівщини. Зросла участь губернського земства у наданні субсидій і кредитів повітовим земствам на будівництво шкіл, відрахування до шкільного фонду збільшилися. У 1894 р. розмір шкільного фонду становив 50 тис. крб., у 1895 р. – 75 тис. крб., а в 1901 р. – вже 100 тис. крб. завдяки чому з 1891 по 1895 р. було побудовано 152 школи, у 1896-97 навч. році заняття розпочалися у 64 нових школах [225, с. 119, 103]. На початку ХХ ст. за величиною абсолютних показників земських надходжень на народну освіту Чернігівська губернія посідала 10 місце серед 34 земських губерній Росії [250, с. 10].

Ставлення земств Чернігівської губернії до народної освіти можна також прослідкувати на кількісному показнику зростання бюджетних коштів на цю справу. За десятиліття 1888-1897 рр. витрати на народну освіту в Чернігівській губернії зросли до 20 %, що значно перевищувало загальноземський середній показник (14,2 %) витрат царської Росії на народну освіту 1895 р. [228, с. 95].

Короткочасність навчального року в сільських школах Чернігівського краю від 118 до 142 днів [228, с. 106], нерегулярність відвідування дітьми школи, навчання українських дітей російською мовою, неодночасний початок і кінець навчального року для кожного учня окремо утруднювали засвоєння визначеної програми за три роки навчання.

У 1901 р. на учительському з'їзді в м. Борзна земські учителі та на Чернігівському земському зібранні у 1903 р., обговорюючи питання успішності в народних школах, висловилися за збільшення курсу навчання [259, с. 54-57]. Земські вчителі вбачали у чотирирічному курсі навчання важливу умову підвищення якості загальноосвітніх знань і поглибленого вивчення навчальних

дисциплін тощо.

Земства прагнули допомогти народній школі у покращенні стану унаочнення процесу навчання. У 1898 р. комісією з народної освіти при губернській управі прийнято рішення про заснування пересувних музеїв унаочнення при повітових управах. На цю справу у 1899 р. губернське земство виділило повітовим земствам кредит на суму 3000 крб. [198, с. 22].

Робота з підготовки народних вчителів у Чернігівській губернії тривалий час проводилося безсистемно. Починаючи з 1894 року робота педагогічних курсів та учительських з'їздів набуває планомірного характеру. Значною подією для Чернігівщини стали організовані у 1894 р. учительські курси для учителів п'яти повітів, які відзначилися демократичністю і чисельністю. Це насторожило Міністерство народної освіти, яке дозволило проводити наступні курси лише для окремо взятого повіту. Впродовж 1896-1900 рр. Чернігівським губернським земством було організовано 17 короткотермінових учительських курсів для вчителів усіх 15-ти повітів [225, с. 110, 130].

Новою формою у вирішенні проблем навчально-методичного характеру стала організація педагогічних з'їздів (конференцій) тривалістю один тиждень, на яких обговорювалися питання про навчальні програми, шкільні підручники, методичні посібники, відрядження вчителів тощо. Вперше в Україні такі конференції відбулися у 1902 р. у м. Борзна Чернігівської губернії та Полтаві [262].

Поширення і становлення земської школи відбувалося в умовах протистояння політики уряду, який прагнув обмежити, якщо не знищити популярність земських шкіл через збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл. Земства Чернігівської губернії всіляко намагалися протистояти зазіханням духовного відомства на права земства у шкільній справі.

У 1894 р. до Чернігівської губернської земської управи надійшов лист від голови Єпархіальної училищної ради, в якому зазначалося, що без його дозволу забороняється відкривати земські школи, якщо там вже є церковнопарафіяльні, бо нововідкриті школи заважають діяльності останніх. Якщо ж церковнопарафіяльні школи з якоїсь причини не відповідали вимогам населення (організації навчання чи матеріальної бази), то для покращення справи у цих школах селянським громадам пропонували взяти ці школи на своє утримання, а також відраховувати кошти на рахунок єпархіальної училищної ради, яка сама розподілятиме їх на ті чи інші шкільні потреби.

Чернігівська губернська управа на губернському зібранні 1895 р. висловила обурення цим листом, вказавши, що єпархіальна влада робить незаконні розпорядження, утискаючи земську діяльність з народної освіти. Заборона відкриття земських шкіл у селищах, де вже є церковнопарафіяльні, явно суперечила освітній справі. Губернська управа підготувала циркуляр для повітових управ, в якому інформувала про зміст вищезазначеного листа, а також про права земства і духовного відомства у справі відкриття і утримання початкових шкіл згідно з діючим законодавством. Хоча циркуляр і за змістом і за формою був викладений досить коректно, губернатор не дозволив розсилати цей документ [285, с. 195].

З метою виявлення недоліків і прогнозів на майбутнє як у розвитку господарства так і впровадження загальної освіти у 90-х рр. XIX ст. проводиться

ряд шкільно-статистичних і економічних обстежень повітів Чернігівської губернії.

Для вивчення стану шкільної справи у Чернігівській губернії рішенням губернського земського зібрання у 1896 р. була створена комісія з питань народної освіти, яку очолив відомий громадський діяч, губернський предводитель дворянства князь М. Долгоруков. До складу комісії в різний час входили І. Шраг, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, О. Русов. Результатом статистичного обстеження, проведеного у Чернігівській губернії, став підготовлений Чернігівською управою проект розширення мережі початкових шкіл, який при найменших витратах забезпечив би найбільше охоплення населення початковим навчанням і дозволив би введення загальної початкової освіти зробити реальністю. За розрахунками О.

Русова, для впровадження загальної початкової освіти земству потрібно було побудувати ще 1565 шкіл до існуючих 600, що вимагало додаткового фінансування у 4,5 млн. крб. Цю програму можна б було реалізувати впродовж 20 років, але за умови щорічного будівництва 75-100 шкіл [53]. Чернігівське земство не отримало фінансової допомоги від царського уряду і тому проблему розширення мережі шкіл почало вирішувати самостійно.

Проводилися також статистичні економічні обстеження Чернігівської губернії, зокрема, прибутковості земельних угідь (О. Русов), покладів корисних копалин (крейди, мергеля, глини, торфу та ін.), кустарної промисловості (С.

Лисенком, Н. Пакульським, Л. Плавтовим), ярмарок, районів найбільшого попиту на певні товари (А. Клаусом) [281]. Результати цих обстежень дали змогу об'єктивно вивчити потребу у спеціалістах, необхідних для покращення стану народного господарства.

Поглиблення економічної кризи між сільськогосподарським і промисловим виробництвом, мізерні земельні наділи селян, відробіткова форма господарювання на Чернігівщині, де переважна більшість українського населення займалася сільськогосподарською працею, яка давала мізерні прибутки, спонукали земства до вирішення проблем підвищення рівня професійної обробки земельних угідь і переробки продуктів сільськогосподарської праці, використання природних ресурсів для виготовлення предметів домашнього вжитку, необхідних в селянському побуті, що вимагало покращення стану професійної освіти. Саме повітовим земствам належить ініціатива щодо відкриття нижчих ремісничих і сільськогосподарських шкіл, сільських ремісничих майстерень з підготовки спеціалістів з урахуванням місцевих потреб. Найкраще справа була поставлена у Борзнянській школі садівництва (1898), Майнівській нижчій сільськогосподарській і ремісничій школі I розряду (1891). Найбільш відомими жіночими професійними школами на Чернігівщині були Слобідська жіноча школа домашнього і молочного господарства Чернігівського повіту (1900) та Людмилиньська жіноча школа домашнього і присадибного господарства (1903) у м. Мрині Ніжинського повіту.

У 1901 р. Чернігівським губернським земством на утримання сільськогосподарських шкіл і майстерень було виділено 3531 крб. 66 к., з яких на утримання сільськогосподарських шкіл – 2250 крб. [201, с. 21].

Земства Чернігівської губернії розширювали свою діяльність, опікуючись проблемними дітьми і дітьми з фізичними вадами, сприяло створенню дитячих закладів соціального виховання. Важливою подією визначеного періоду стало

заснування Чернігівським земством колонії для неповнолітніх злочинців (1894 р.), школи для глухонімих дітей (1900) Земці сприяли соціальній адаптації малолітніх злочинців, дітей-сиріт і напівсиріт, дітей з фізичними вадами (зору, слуху) і сільських дітей у період літньо-польових робіт у створених закладах соціального виховання. Обов'язковими завданнями цього напрямку були розумовий розвиток дитини, моральне і трудове виховання, створення умов для її всебічного розвитку, підготовка до самостійного життя. У 1900-1902 рр. земства Чернігівської губернії почали вирішувати проблему бездоглядності дітей у період літньо-польових робіт, коли батьки майже цілодобово були в полі. Ясла-притулки були найдешевшою, найневибагливішою формою захисту дітей. Ясла-притулки стали надбанням громадської ініціативи з місць. На створення ясел-притулків Чернігівське губернське земство у 1900 та 1901 рр. виділило по 100 крб. на повіт [265, с. 71]. Доглядальні функції, які виконували, на думку В.Чарнолуського, ці тимчасові заклади, переростали у виховні.

Початок ХХ століття позначився інтенсивною політизацією національного руху в Україні та створенням атмосфери всенародного сприяння освіті, науково-просвітницькою роботою в земствах, продовженням боротьби за розвиток української національної школи, впровадженням рідної мови у навчальний процес та позашкільну роботу, здійснення активної, систематичної, цілеспрямованої політики установ самоврядування в галузі освіти.

У 1894-1908 рр. на Чернігівщині набули поширення вечірні і недільні повторювальні заняття з дорослими, метою яких було підвищення освітнього рівня населення і формування в нього прагнення до самостійного здобуття знань. Такі заняття проводилися при народних школах Чернігівської губернії. У 1895 р. повторювальні заняття вже були проведені при школах у 8 повітах. Половину витрат кеомпенсувала губернська земська управа, виділивши 1105 крб. Найбільшого поширення вони набули у Конотопському, Ніжинському і Борзнянському повітах [283, с. 13].

Отже, у 1894-1908 рр. земства Чернігівської губернії виявили досить високий рівень активності у: вирішенні питань початкової і професійної освіти; соціально-просвітницькій роботі, спрямованій на соціальну адаптацію проблемних дітей, дітей-сиріт, дітей з фізичними вадами, підвищення освітнього рівня дорослого населення.

У четвертий період (1908-1918 рр.) – період боротьби українського народу і земств за національну школу й освіту освітня діяльність земств зосереджується на реалізації програми розширення мережі народних шкіл і введення загального безкоштовного початкового навчання в атмосфері всенародного сприяння освіті.

У 1910 р. сума витрат Чернігівської губернії на народну освіту вже становила 1880 тис. крб., в середньому на кожного мешканця Чернігівської губернії виділялося 51 коп. [25, с. 187].

Серед губернських витрат на народну освіту в 1911 р. перше місце в переліку займали витрати на утримання початкових земських шкіл, друге – будівництво і ремонт шкільних приміщень, третє – на оснащення навчально-виховного процесу шкільними підручниками і наочними посібниками (див. Таблицю 1) [92, с. 86-87].

Таблиця 1

Витрати Чернігівської губернії на народну освіту в 1911 році [92, с. 86-87]

Статті витрат	Витрати у тис. крб.
На початкові школи	951,7
Професійні початкові	57,4
Допомога на утримання церковно-приходських шкіл і шкіл грамотності	3,9
Допомога на утримання державних навчальних закладів	61,8
Допомога на утримання професійних шкіл	23,4
Допомога навчальним закладам за рахунок приватних і громадських коштів	44,6
Витрати на училищну раду	2,8
Інші витрати	3,8
Витрати на навчальні посібники і канцелярські товари (шкільні приладдя)	87,3
Допомога і нагорода вчителям і учням	13,5
Утримання земських стипендіатів	39,2
Загальні заходи по поширенню освіти серед населення	43,8
Будівництво і ремонт шкільних приміщень	632,2
Допомога повітовим земствам Чернігівської губернії	29,1
Усього:	1996,4

Але для вирішення питання впровадження загальної початкової освіти необхідна була значна сума коштів і тому губернське зібрання від 16 січня 1911 р. ухвалило: по-перше, кредити на підтримку бібліотечної справи, повторювальних занять і народних читань відмінити; по-друге, всі кошти спрямувати на розширення мережі початкових народних шкіл. Всі грошові витрати на народну освіту, які були виділені від губернського земства повітам, спрямовувалися на шкільне будівництво

Незважаючи на закон “О предельности земского обложения” (1901), сума, що виділялася земствами, продовжувала зростати. Станом на 1911 р. Чернігівська губернія займала дев’яте місце з витрат на народну освіту серед 34 губерній Росії.

Чернігівською губернією було виділено 1996,4 тис. крб., що становило третину (33,4 %) губернського кошторису, тоді як середньо-відсотковий показник земських витрат на народну освіту губерній Росії відносно загальноземського бюджету – 27,3 % [92, с. 77-79]. Основні освітні питання вирішувалися за рахунок земських коштів. Лише з 1908 р. держава почала надавати допомогу органам самоврядування у вигляді заробітної плати вчителям за умови, щоб кошти, які вивільнилися з цієї статті витрат, витрачалися на інші потреби початкових училищ (в першу чергу, на запровадження загальної початкової освіти) [287, с. 8].

Закон про введення загального навчання від 3 травня 1908 року впроваджувався в життя лише після затвердження Міністерством народної освіти плану мережі шкіл, представленого кожним повітом з урахуванням потреб повіту

для охоплення всіх дітей шкільного віку початковою освітою і розміру необхідних капіталовкладень, вказавши кількість шкіл і комплектів учнів (за встановленою нормою – 50-55 учнів на 1 вчителя) [121, с. 66].

Входження повітів Чернігівської губернії до програми розширення шкільної мережі відбувалося після затвердження Міністерством народної освіти представлення кожним повітом вищезазначених планів. 1 вересня 1908 р. до програми розширення шкільної мережі було включено сім повітів Чернігівщини, наступного року до них приєдналися ще шість. Останніми до програми розширення мережі шкіл були включені Мглинський і Новозибківський повіти (з 1.09.1910 року) [121, с. 66].

Кінцевим результатом реалізації програми розширення мережі шкіл мало стати охоплення всіх дітей шкільного віку початковою освітою. Згідно із Законом про введення загального навчання, суворого дотримання комплектної норми, у перший рік реалізації програми розширення шкільної мережі кількість учнів в школах Чернігівщини майже не збільшилася. Тільки починаючи з 1910 р. кількість учнів почала зростати [122, с. 12].

Земства Чернігівської губернії намагалися якнайбільше охопити дітей початковою освітою, але іноді доводилося відмовляти у прийомі до школи, бо не вистачало місць. Тоді як у 1910 р. у прийомі до школи в Чернігівській губернії було відмовлено 20,9 % від загальної кількості дітей шкільного віку, то у Київській та Подільській губерніях цей показник був вищим, відповідно – 24,3 %, та 31,6 % [224, с. 301].

За період 1908-1912 рр. кількість парафіяльних шкіл збільшилася на 4, а міністерських – на 1. У зв'язку з виходом Закону про введення загального початкового навчання від 3 травня 1908 р. в земських губерніях, Міністерство народної освіти припинило асигнування на однокласні і двокласні міністерські училища з кредиту, видавалися лише суми, необхідні для виплати заробітної плати учителям. Інші ж витрати – на додаткову оплату роботи вчителів, забезпечення шкіл навчальними посібниками і господарчі витрати здійснювалися повітовими і губернським земствами [122, с. 4]. Відкриттям нових земських шкіл займалися також земства.

Із урахуванням існуючих та побудованих шкіл за 1908-1912 рр. план розширення мережі шкіл по Чернігівському губернському земству в середньому було виконано на 58,5 %, а шкільних комплектів на 60,2 % [122, с. 26].

За станом на 1 січня 1913 р. в Чернігівській губернії було вже 1397 початкових шкіл. За 38 років з часу видання “Положення про початкові училища” 1874 р. (1874-1913), кількість початкових шкіл зросла на 1232 (в середньому щорічно відкривалося по 32 школи). Переважну більшість шкіл, відкритих згідно з Положенням 1874 року, становили земські школи. У 1912 р. їх вже нараховувалося 1000, в них навчалось 89813 учнів. У середньому в одній земській школі навчалось близько 90 учнів [122, с. 14]. Співвідношення хлопців і дівчат становило – 3,3:1 [122, 16, Табл. 7]. Кількість дівчат зросла навіть в порівнянні з 1896 р., в якому хлопців навчалось у 5,5 раз більше, ніж дівчат [228, с. 104].

Кількісне зростання шкіл супроводжувалося позитивними якісними змінами в навчальному процесі завдяки кращому підбору педагогічних кадрів, а також

поступовому введенню у школи чотирирічного терміну навчання. За даними Бюро загальноземського з'їзду у 1910-1911 навч. році шкіл з чотирирічним терміном навчання у Чернігівській губернії нараховувалося 22,1 % від загальної кількості земських шкіл [3].

У міських початкових школах дівчат навчалася значно більше, ніж у школах сільської місцевості, бо міські дівчата не мали обов'язків з домашнього господарства і умови міського життя висували дівчат до самостійної трудової діяльності поза сім'єю, тому вони повинні були бути досить грамотними і розвиненими [122, с. 16].

Одним з напрямів допомоги сільським сім'ям, які залишилися під час першої світової війни без чоловічої робочої сили, були ясла-притулки, організовані для дітей на час літньо-польових робіт. Зокрема, Козелецька земська управа у 1916 р. відкрила у своєму повіті 17 таких закладів [306, с. 3-4], робота в яких була поставлена на значно кращому організаційно-методичному рівні у порівнянні з 1900-1902 роками.

Активізувалася позашкільна робота: створювалися шкільні товариства, спортивні гуртки, батьківські комітети з широким діапазоном діяльності [302, с. 2-3].

Помітним кроком стає відкриття Мринської жіночої учительської семінарії (1911), Чернігівського учительського інституту (1916) для підготовки народних учителів.

У Чернігівському земстві існувала практика утримання земських стипендіатів у середніх та вищих навчальних закладах. Зокрема, земські стипендіати від Чернігівського земства навчалися у Київському, Московському, Дерптському, Санкт-Петербурзькому жіночому медичному університетах (див. дод. Б) [199, с. 279-280; 200, с. 64-65; 201, с. 336-338].

Отже, у четвертий період з 1908 до 1918 р. земства Чернігівської губернії основні зусилля спрямували на розширення шкільної мережі початкових шкіл для поступового впровадження в життя загальної початкової освіти.

Встановлення радянської влади в Чернігові 19 січня 1918 року обумовило припинення діяльності земських органів самоврядування [223, с. 38; 258, с. 17] і поклало початок нової епохи розвитку освіти радянського періоду.

Враховуючи соціально-економічні, суспільно-політичні і національні умови становлення земської системи освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, у розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії можна виділити наступні періоди: *перший*: 1865-1876 рр.; *другий*: 1876-1894 рр.; *третій*: 1894-1908 рр.; *четвертий*: 1908-1918 рр.

Здобутком земських органів самоврядування стало: розширення мережі земських шкіл, найбільш доступних сільському населенню; порушення питання про продовження терміну навчання, фінансове сприяння розширенню мережі початкових шкіл з обов'язковим дотриманням норм наповнення класів учнями.

Планомірне розширення мережі шкіл та зростання кількості шкільних комплектів стало можливим завдяки: врахуванню земствами Чернігівщини економічних потреб регіону, культурно-освітніх запитів та матеріальних можливостей населення; пріоритетному фінансуванню народної освіти;

налагодженню чіткої, вичерпної освітньої статистики; координації зусиль губернського та повітових земств в освітній справі. Це дозволило земствам поступово впроваджувати загальну початкову освіту в Чернігівській губернії.

Висновки до 2 розділу

Аналіз педагогічної літератури і архівних джерел дав змогу визначити найважливіші соціально-економічні, суспільно-політичні й національні умови розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії. Найважливішими з них були: загострення соціально-економічних, політичних процесів у Російській імперії після відміни кріпосного права і проведення ряду реформ (земська, судова, військова реформи 1864 р.) і контрреформ в інтересах царизму (циркуляр про “кухарчиних дітей” (1887), “Положение о земских начальниках” (1889), “Положение о губернских и уездных учреждениях” (1890), закон “О предельности земского обложения” (1901)); економічне відставання Російської імперії від промислових країн заходу; авторитарна, шовіністична політика самодержавства до неросійських народів; могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух.

В Україні царизм у найгрубіших формах придушував усе прогресивне, національне; всезростаюча соціально-економічна і політична криза внаслідок низького рівня обробки земель, розвитку промисловості і суспільно-виробничих відносин в Україні; зuboжіння селян внаслідок відробіткової системи господарювання; постійні заборони і переслідування з боку царизму української мови, літератури, школи, освіти, всього українського (Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), “Положення про початкові училища” (1864, 1874)); поширення на українській ниві ідеї народності виховання як відображення педагогічних ідей західноєвропейських країн (обов’язковість і загальнодоступність навчання, повага до особистості, самобутність і унікальність кожної окремої нації (навчання рідною мовою)); придушення громадської ініціативи і вільнодумства;

Чинниками, характерними саме Чернігівській губернії були: переважання сільськогосподарського виробництва (станом на 1897 р. міське населення становило лише 9%), низький рівень грамотності більшості населення Чернігівської губернії на початок упровадження земського самоврядування (середина XIX ст.); протистояння клерикальній політиці уряду; розвиток видавничої справи; боротьба земств Чернігівської губернії за право існування української мови взагалі і навчання українською мовою; просвітницька діяльність чернігівської громади, “Просвіти”.

Аналіз джерельної бази дозволив виділити у визначених хронологічних межах дослідження (1865-1918) наступні періоди розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії з 1865 по 1918 рік: *перший*: 1865-1876 рр. – період становлення земської освітньої діяльності, реконструкції існуючих і відкриття перших земських шкіл, вирішення питання підготовки вчителів для народних шкіл; *другий*: 1876-1894 рр. – період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов’язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти; *третій*: 1894-1908 рр. – період, пов’язаний з виникненням нової революційної ситуації, могутнім громадсько-педагогічним і національно-визвольним рухом пригноблених націй і

народностей Російської імперії, активізацією діяльності губернського земства; *четвертий*: 1908-1918 рр. – боротьба українського народу за національну освіту і школу, період планомірного втілення в життя програми розширення мережі народних шкіл для упровадження Закону про загальне безкоштовне початкове навчання.

В основу періодизації покладено боротьбу учасників земств за модернізацію освітньої справи в регіоні на засадах всеобучу, природовідповідності і народності виховання в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних змін, реформ і контрреформ, які здійснювалися у галузі народної освіти в Російській імперії.

Впродовж ХІХ ст. у протистоянні шовіністичній політиці царського уряду Російської імперії земства Чернігівської губернії в боротьбі за українську школу активно використовували трибуни повітових і губернського зібрань (1870, 1880, 1893), комітетів про сільськогосподарські потреби (1902), з'їзду повітових лікарів (1905) та ін.), засідань І – ІІІ Державних Дум. І хоча непохитна позиція царського уряду і Міністерства народної освіти на українізацію шкіл не дозволила чернігівцям створити україномовну школу на практиці, але й не змогла зруйнувати, а ще більше загартувала їх громадську думку щодо означеного питання.

Встановлено, що в умовах юридичної неспроможності участі земств Чернігівської губернії у керівництві шкільництвом, земські органи самоврядування знаходили шляхи опосередкованого впливу на характер, зміст початкової освіти і покращення навчально-виховного процесу через поліпшення матеріальної бази шкіл; піклуючись про унаочнення навчально-виховного процесу.

Освітня діяльність земств Чернігівської губернії була досить різноманітною за змістом і демократичною за сутністю. Найбільший її сплеск спостерігався у 1894-1908 рр. Земства сприяли пробудженню й утвердженню в українців національної самосвідомості і гідності.

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Організація земствами народної школи і особливості навчання в ній

Перші земські школи почали з'являтися на Чернігівщині у 60-х рр. ХІХ ст., утримувалися вони за рахунок селянських громад і грошей батьків. Земські школи, які почали засновуватися в земствах Чернігівської губернії з моменту впровадження земського самоврядування, у багатьох звітах навіть не виділялися як земські, царським урядом не визнавалися, в звітах їх відносили до міністерських шкіл.

Нагляд за народними школами здійснювала училищна рада, в якій представникам від земства надавалося лише два місця. В обов'язки училищних рад входило: обговорення питання відкриття нових початкових народних училищ, згідно з дійсною потребою; покращення стану навчально-виховного процесу в існуючих школах; забезпечення училищ підручниками і "керівництвами" (методичною літературою), затвердженими Міністерством освіти; закриття училищ, визнаних "шкідливими".

Школи відвідували діти віком від 7 до 14-15 років, більшість з яких – учні віком від 9 до 12 років. 13-15-річні вважалися вже дорослими і тому максимально задіяні у домашньому господарстві. Діти 7-8 річного віку на Чернігівщині майже не потрапляли до школи, бо не вистачало шкіл і місць у школах [228, с. 102-108].

Далеке розташування шкіл спричиняло певні труднощі для учнів. Учням нерідко доводилося ходити до школи з сусідніх сіл за 4-5 верст, як у с. Воробейні Мглинського повіту. Вони ночували у родичів. Більш заможні діти наймали квартиру, а найбідніші залишалися ночувати прямо у класі. Для однієї з шкіл цього повіту землевласники впродовж кількох років давали продукти харчування для дітей, які приходили з інших сіл, а однієї зими навіть наймали квартиру для гуртожитку, розуміючи, що таким дітям потрібна допомога [228, с. 92].

Школи були переповнені. Згідно з циркуляром Міністерства народної освіти 1891 року кількість учнів в однокласній народній школі не повинна була перевищувати 40 осіб (якщо більше, то потрібно було відкривати паралельний клас) [167, с. 48-51]. Та реально станом на 1 січня 1901 р. в окремих школах Чернігівської губернії вчителю доводилося працювати одночасно з 93 учнями [74, с. 33-34], що значно перевищувало допустимі норми навантаження.

Переповненість класів, нестача свіжого повітря негативно впливали на здоров'я дітей і вчителя [228, с. 89]. Лікарі рідко відвідували школи, за винятком тих, які були розташовані у селищах з медичним пунктом [228, с. 86]. Але бажання вчитися було настільки великим, що при нестачі меблів учні просилилися до школи зі своїми лавами для сидіння.

Термін навчання у однокласній земській школі становив 3 роки. Особливість організації навчання в земських школах полягала: по-перше, у

поділі учнів на три відділення (групи) за рівнем знань, умінь, навичок у читанні, письмі і рахунку; по-друге, вчитель працював з трьома групами одночасно. Ще одна особливість земської школи полягала у тому, що вчителі не обмежувалися завданнями, які були визначені Положенням про початкові школи, а прагнули дати учням ширше коло знань, використовуючи при цьому ефективні методи навчання.

За основу викладання земські школи взяли програму однокласної міністерської школи. Школярі вивчали закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову (читання, письмо, граматику), математику і церковні співи [158, с. 35].

Якщо у 60-х рр. основним завданням народної школи було озброєння дітей елементарними знаннями з грамоти, письма, чотирма арифметичними діями, Закону Божого, то згодом метою земської школи стало створення умов для всебічного розвитку дітей і отримання ними знань, якими можна скористатися в повсякденному житті.

Основною формою організації навчання у земських школах був урок. Труднощі у роботі водночас з 3-ма групами виникали навіть у досвідчених педагогів. Було дуже важко організувати навчання з 60 учнями одночасно, причому, розділених на три групи за рівнем знань: 1) учні, які вміють читати; 2) учні, які лише трохи володіють грамотою; 3) зовсім неграмотні. Для кожної групи існувала своя програма. Одночасно доводилося займатися з однією групою учнів – читанням, з іншою – арифметикою, третім – давати самостійну роботу. Тому ефективність таких занять була невисокою [232, с. 112]. Завданням учителя було не тільки навчити грамоті, а й прищепити учням бажання вчитися далі. Серед вчителів траплялися справжні майстри своєї справи, коли “в темній хаті, сидячи на підлозі, але, слухаючи уроки справді відданого вчителя, обдарованого широким розвитком духовних сил, учні виносили зі школи таке розумове багатство, яке стало для них джерелом морального вдосконалення на все життя” [239, с. 102], саме від таких людей залежало втілення програм початкового навчання, вироблених Міністерством народної освіти, училищними радами і приватними громадськими установами. Та коли у 1894 році відомому педагогові Д. Тихомирову під час проведення педагогічних курсів у Чернігові потрібно було провести зразковий урок з трьома групами одночасно “без шкоди для будь-якої з них, він, незважаючи на свій досвід, розгубився і назвав такі заняття педагогічним фокусом, важко доступним виконанню вчителя” [235, с. 102] (У статті С. Русової “Про народних учителів у земських школах Чернігівської губернії” зазначено, що цей факт відбувся у 1844 р. Ми розцінюємо це як друкарську помилку. По-перше, тоді не існувало земської школи; по-друге, курси для народних вчителів почали проводитись лише з 1870 р.; по-третє, є звіт про проведення педагогічних курсів для вчителів першої групи повітів Чернігівської губернії, очолюваних Д. Тихомировим у 1894 р. [208], що і дало підставу стверджувати, що цей факт мав місце саме у 1894 р.).

До 1897 р. земська школа страждала через відсутність визначеної програми і тому навчання у школах відбувалося на розсуд вчителя. Вчителі не завжди були впевнені у достатності знань, які давали учням, не знали що саме вимагати від

учнів і не знали, за якими критеріями буде оцінюватися робота вчителя під час складання учнями екзамену. Лише у 1897 р. Чернігівська губернська училищна рада виробила програму навчання в початкових школах на зразок міністерської, в якій чітко були визначені завдання початкової школи: добре і з розумінням читати російською мовою, писати диктанти без помилок, вміти читати церковнослов'янською мовою і вміти перекладати зі слов'янської на російську; з арифметики вміти розв'язувати задачі на всі дії простих та іменованих цілих чисел [228, с. 128].

Тижневе навантаження у трьох групах розподілялося наступним чином: у I групі – на читання 8 уроків, на письмо – 6, арифметику – 7; у II групі: на читання – 7 уроків, арифметику – 7, письмо – 6, слов'янське читання – 2; у III групі: на читання – 8 уроків, арифметику – 8, письмо – 7, слов'янське читання – 2, граматику – 2 години, Закон Божий читався у кожній групі по 2-3 уроки на тиждень. В середньому на тиждень у I і II групах проводилося по 24 уроки, а у III групі – 29-30. У середньому денне навантаження становило 5-6 годин [228, с. 128-129].

На уроках читання в першій групі дітям пропонувалися оповідання релігійного змісту і невеличкі, легкі за змістом оповідання побутового характеру з моральним висновком у формі розповіді, які підбиралися з “4-хъ русскихъ книгъ для чтенія” Л. Толстого, де таких оповідань було в достатній кількості. Такі уроки в сільській школі сприяли підтриманню інтересу до навчання, а саме навчання “вигравало в очах народу” [134, с. 13].

В перших двох групах школи навчання грамоти проводилося за підручниками К. Ушинського 1-й і 2-й рік “Родного слова”, а в третьому відділенні по “Детскому миру” К. Ушинського, книгам В. Водовозова, М. Корфа і І. Паульсона. Класне читання переважно проводилося за публіцистичними статтями, оповіданнями побутового характеру з позитивним чи негативним моральним висновком, статтями релігійно-морального змісту. Саме ці статті найбільше задовольняли потребам школи і місцевого населення.

Навчання читанню в земських народних школах переважно здійснювалося за звуко-буквенним (Золотівським) методом навчання та підручниками “Родное слово” К. Ушинського, який вважався найефективнішим і найпрогресивнішим на той час і дозволяв дотримуватися у навчанні принципів розвиваючого і виховуючого навчання, науковості, доступності, самостійності навчання, зв'язку навчання і виховання з життям [159, с. 42-43].

Золотівський звуко-буквенний метод навчання грамоти у земських школах Борзнянського повіту називали ще методом М. Корфа, бо він його активно використовував при навчанні дітей грамоті в земській школі і пропагував на учительських курсах для вчителів початкових шкіл [186, с.11; 249, с. 368].

Суть методу полягала в тому, що знайомство з буквою вчителі розпочинали показом її зображення і звуковим відтворенням, тобто як її чуять у словах. Потім пропонувалися вправи на складання складів та слів за допомогою саморобної азбуки (вирізані букви наклеювалися на квадратні шматочки дерева чи картону), на написання букв і слів. І тільки після того, як діти зрозуміли, як утворюються склади і слова та навчилися їх правильно читати, учнів знайомили з

назвами букв. Для виявлення ступеня розуміння змісту слів і тексту, який пропонувався учням для читання, від дітей вимагали пояснення або переказ прочитаного [4, с. 197-198]. За цим методом учні швидше й успішніше оволодівали грамотою і вмінням читати. На уроках подавався зрозумілий, доступний для сприймання матеріал, який вони могли б використати на практиці. Вперше перед сільською школою ставилося нове завдання – дати реальні знання учням, при цьому у завершеному вигляді, що мало вплинути на формування світогляду учнів. Учителі земських шкіл, які використовували рекомендації К. Ушинського та М. Корфа щодо організації й методики навчання, досягали відчутних результатів. Головним завданням земської школи стало збагачення учнів корисними знаннями і розвиток їх природних здібностей [295, с. 55-56].

Широко використовувалося навчання буквам, пов'язуючи їх з образами, схожими на цю букву, полегшуючи їх запам'ятовування. Наприклад, О – обруч, С – серп, Ж – жук, Р – рукоятка тощо.

У школах використовувався прийом злиття звуків при читанні відкритих складів. Він полягав у тому, що вчитель, показуючи відкритий склад з двох букв, пропонував учневі протяжно і голосно вимовити приголосний звук, а наступний за ним голосний тихіше (на півтона нижче), від чого два звуки природньо зливалися в один склад. Учителька Марія Михалевич з Сосницького повіту зазначала, що завдяки прийому злиття звуків діти без особливих ускладнень читали слова [134, с. 19].

У перші роки запровадження звукового методу селяни висловлювали незадоволення цим методом навчання, називаючи його “мычанием и ломкой головы”. Але, як писав вчитель Топальського училища Новозибківського повіту Василь Ромаскевич, побачивши як швидко діти навчалися читати, батьки змінили свою думку і почали цей метод називати “выработкой языка” [134, с. 39].

При навчанні грамоти, яка проводилася російською мовою, в місцевостях з українським населенням місцеве наріччя створювало значні труднощі. Учитель Брахловської школи Новозибківського повіту Прокопій Халецький зазначав, що при навчанні грамоти доводилося багато працювати над тим, щоб навчити дітей правильно читати з правильною вимовою і правильними наголосами; та особливо наполегливо доводилося працювати над тим, щоб навчити дітей правильно викладати свої думки російською мовою як усно, так і на папері [134, с. 39].

Після пояснювального читання діти мали письмово переказати зміст даної статті. З метою підготовки учнів до самостійного викладення своїх думок на папері, учитель задавав ряд послідовних запитань, які розкривали зміст прочитаної статті. Після проведеної бесіди дітям пропонували зробити письмовий переказ за планом, складеним із розглянутих питань.

Якщо ж вивчали поетичні твори, то у вигляді евристичної бесіди з'ясовувалося наскільки вони зрозуміли кожен рядок твору. Так, прочитавши рядок з вірша “Осень”: “Кажется шепчут колосья друг другу: скучно нам слушать осенью вьюгу...”, П. Клопот, вчитель Новозибківського міського

училища м. Новозибків, задає послідовно ряд питань: Кому шепочуть колоски? Де ви бачили колоски? Чи насправді вони шепочуть? Про що, здавалось, шепотіли колоски? Що таке заметіль? Чи весело слухати колоскам осінню заметіль? тощо [134, с. 29]. Закріплюючи раніше набуті дітьми знання і підключивши власні спостереження оточуючого середовища, на цих уроках у дітей розширювався кругозір, виховувався естетичний смак, учні вчилися сприймати і розуміти зміст художніх образів.

Навчання письму велося сумісно з навчанням грамоті. Для чистописання виділялися окремі уроки. Самостійні письмові вправи і навчання правильному письму полягало у списуванні окремих слів, в дописуванні незакінчених фраз, списуванні статей з книги, написанні диктантів, переказів за питаннями до прочитаної статті, а в деяких школах у складанні листів і рахунків [134, с.41].

На предметних уроках дітям подавалися відомості з природознавства, географії, історії. Вони проводилися в певній системі: попередні уроки сприяли утворенню власних уявлень, а наступні уроки слугували для узагальнень їх в поняття. На предметних уроках дітей вчили бути спостережливими, уважними, розвивали мову. По суті, це були уроки з ознайомлення із навколишнім середовищем, природою [134, с. 31]. Статусу окремого предмету вони не мали, а були складовою уроків пояснювального читання. Перед вчителем стояло основне завдання: за відведений термін початку навчити учнів більш-менш усвідомленого швидкого читання, застосування чотирьох арифметичних дій і хоча б задовільного грамотного письма [134, с. 29].

Навчання арифметики в I групі земських шкіл Чернігівської губернії, яке проводилося за методикою В. Євтушевського, затвердженою Міністерством освіти, тобто монографічного вивчення чисел без вивчення арифметичних дій, не давав бажаних результатів. За цією методикою учні вільно вміли рахувати одиницями, десятками і "п'ятками" (5, 10, 15, ..., 100) до 100, але не вміли писати цифри. Тому замість монографічного вивчення чисел в I відділенні вчителі визнали більш доцільним метод вивчення арифметичних дій (методика О.

Гольденберга) за таблицями додавання, віднімання і множення шляхом розв'язування числових прикладів і усних задач спочатку на одиниці першого розряду, а потім вже й другого, дотримуючись задачників Г. Вороного, Гика й Т.

Лубенця. Навчальний матеріал умов задач запозичувався з селянського життя, щоб учнів наблизити до щоденних розрахунків селянського господарства і тим самим прищепити навички виконання арифметичних обчислень, необхідних в повсякденному побуті. Вдалих підбір таких задач вчителі знаходили і в задачнику Т. Лубенця [134, с. 27].

Переважно навчальний матеріал з арифметики розподілявся за такою програмою: В I групі: рахунок до 10. Таблиці – додавання, віднімання, множення і ділення в межах десятку. Поняття про \cdot , \div . Рахунок до 100. Засвоєння таблиць додавання, віднімання, множення і ділення в межах до 20, шляхом розв'язання усних задач. У II групі: Обчислення в межах до 100. Розкладання складних чисел на два множники. Таблиці множення. Усні задачі в межах вивчених чисел. Додавання, віднімання, множення і ділення в межах чисел до мільйона. В III групі вправляння у розв'язанні усних і письмових задач в межах

будь-якої величини. Іменовані числа (вага, відстань, час, площа та ін. у загально прийнятих одиницях) і чотири дії над ними. Виконання обчислень на торгових рахівницях. Задачі на обчислення поверхонь і об'ємів тіл.

Розв'язання задач супроводжувалося записами на дошці, проводився аналіз умови та допущених помилок в процесі питань, звернутих до учнів, підбиралися задачі згідно ускладнення, дотримуючись необхідного принципу у навчанні, від простого до складного [134, с. 15].

При виконанні арифметичних дій при розв'язуванні прикладів вчителі вимагали від учнів коментування виконуваних операцій, які виконували, а також назв арифметичних знаків. Наприклад, при записуванні розв'язків задач рядками чи у вигляді арифметичних формул дотримувалися в розташуванні множників одного з двох способів: $4 \times 10 = 40$ (чотири рази по 10), чи $10 \times 4 = 40$ (десять, взяте чотири рази). Діти разом з вивченням арифметичних операцій засвоювали і назви арифметичних знаків + плюс, – мінус, \times знак множення, $:$ знак ділення.

Досвідчені вчителі творчо підходили до викладання арифметики, придумуючи самостійно задачі, які були пов'язані з умовами місцевого життя. Таким чином, вчителі вносили у викладання свої індивідуальні риси, від чого й сама форма навчання ставала безсумнівно більш природною, чуттєвою, а тому й більш захоплюючою [134, с. 28].

На уроках арифметики використовувалися також задачки О. Воленса, О. Малініна і К. Буреніна [228, с. 133].

Багато зусиль вчителі витрачали на підготовку учнів третьої групи до іспиту. Та в результаті виділення більшого часу для підготовки учнів до іспитів учителі не встигали в повному обсязі виконати програму з арифметики, розглянути задачі на обчислення поверхонь, такі необхідні у сільському побуті, теми на обчислення відсотків та вимірювання поверхонь. Додаткового часу потребувало вивчення географії, історії, розуміння фізичних явищ [228, с. 129]. У більшості земських шкіл навчання зводилося до досконалого володіння навичками читання й письма і ознайомлення з першою частиною арифметики (до дробів). З дробами знайомили лише у деяких школах, де термін навчання становив 4 роки. У земських школах, де працювало два і більше учителів було можливим введення у I групі малювання як предмету, проведення на перервах гімнастики, а в останній групі – систематичних занять з географії і російської історії, але таких шкіл було небагато [228, с. 128-129].

Співи як предмет були впроваджені у 266 з 444 досліджених шкіл (за даними 1891 р.). Співи переважно вів сам учитель, за винятком деяких училищ, де були окремі викладачі співу. В багатьох школах разом з обов'язковим навчанням церковному співу, розучувалися також світські та народні пісні [228, с. 130].

Проблема методичного забезпечення навчального процесу все частіше ставала на порядок денний, бо не було чітко визначено, за якими підручниками здійснювати навчальний процес. На початку 90-х років XIX ст. на курсах народних учителів у Чернігівській губернії був визначений конкретний перелік підручників (з дозволених Міністерством народної освіти), за якими було рекомендовано здійснювати навчання, але не вказано, які з них є основними, які

допоміжними. Тому основні підручники в одному повіті, в другому були у вигляді допоміжних і навпаки, що утруднювало обмін досвідом між учителями у питанні удосконалення навчального процесу [228, с. 132; 326]. Вибираючи підручники, вчителі особливо звертали увагу на те, щоб поряд з завданнями, які вимагали безпосереднього пояснення учителя, було достатньо вправ для самостійної роботи учнів. Учителі прагнули через самостійне виконання вправ дітьми удосконалювати навички навчальної діяльності. Переважно, у школах для навчання грамоті і читанню використовували для I групи учнів “Родное слово” К. Ушинського, “Азбуку” М. Бунакова, “Наше родное” М. Баранова або “Зорьку” П. Добровольського, а для II і III групи – “В школе и дома” М. Бунакова, “Детский мир” К. Ушинського, 1-й рік, а в деяких і 2-й рік (значно змістовніший, ніж перший), “Книгу для чтения” М. Баранова, “Зернышко” Т. Лубенця (для I, II, III груп). В 2-3 повітах використовували “Друг детей” Т. Лубенця, в 1-2 повітах хрестоматію П. Полевого, “Дар слова” Г. Семенова й “Азбуку” Л. Толстого.

Для граматичних й орфографічних вправ застосовувалися: “Азбука правописания” і “Грамматика” Д. Тихомирова, “Родное слово”, рік 3-й, К. Ушинського, “Руководство к обучению письма” В. Гербача й “Родная нива” Т. Лубенця [228, с. 132-133; 262, с. 54-71].

Вищеназвані підручники були написані російською мовою і це було найбільшою проблемою для засвоєння матеріалу українськими дітьми. Аналізуючи тогочасні підручники “Азбуку” Б. Бунакова, 1894 року видання, та “Буквар” Д. Тихомирова, 1887 року видання, Б. Грінченко зазначав, що у них дуже багато незрозумілих українській дитині слів. Так, у першій темі “Азбуки” Б. Бунакова лише 17 слів з 54 можна прочитати без змін. У “Букварі” Д. Тихомирова, перші три сторінки містять у собі 78 слів, з яких тільки 27 могла зрозуміти дитина.

Російську мову діти сприймали як щось чуже, незрозуміле. Школярі намагалися сказати про своє нерозуміння вчителю та з остраху втратити роботу учитель продовжував навчати дітей російською мовою. Б. Грінченко запитував: “Чи може така книга знайти стежку до душі й серця дитини, що вона може дати?” [40, с. 248].

Навчання українських дітей російською мовою гальмувало засвоєння ними знань, отже і їхній розвиток. К. Ушинський, В. Водовозов, автори найкращих на той час читанок для народних шкіл, зазначали, що неможливо дітей багатонаціональної Росії навчати за одними й тими ж російськими книгами і читанками. Елементарні поняття в початкових школах діти мають одержувати рідною мовою. Деякі вчителі Чернігівської губернії намагалися створити підручники, написані мовою, близькою до української і зі змістом, доступним для розуміння сільськими дітьми конкретного регіону.

У статті “Антракт з історії українофільства (1863-1872)” [64, с. 223] М. Драгоманов високо оцінив роботу одного з вчителів Борзнянського повіту П. Добровольського, поставивши його поряд з ім’ям М. Корфа, автора багатьох підручників, яких потребувала земська школа Олександрівського повіту Катеринославської губернії. “Буквар для малоросійських шкіл” П.

Добровольським був написаний за зразком вже відомих на той час “Грамматки” П

. Куліша, “Родного слова” К. Ушинського, в основу якого були покладені принципи доступності, народності, природовідповідності, наочності. В час жорсткої заборони української мови не кожна книга отримувала право на “життя”, до друку допускалися книги написані лише російською мовою. У “Букварі для малоросійських шкіл” П. Добровольський використав слова, які мають однакове звучання як в російській, так і в українській мові, при цьому не змінюючи смислу. Таких слів було підібрано чимало. Оцінивши і усвідомивши важливість “Букваря”, Борзнянське земство сприяло його виданню і виділило для цього необхідні кошти. Перше видання розійшлося досить швидко. Навчання відбувалося за букво-складальним методом. Але згідно з указом Міністерства народної освіти кожна навчальна книга для школи мала бути схвалена вченою радою при міністрі або попечителі навчального округу. Буквар П.

Добровольського, потрапивши до Ради Київського попечителя, викликав занепокоєння не стільки змістом, як назвою – “для южнорусских школ”. Однак, його було схвалено і надруковано з незначними змінами, але назва замінена іншою. Хоча і виникли проблеми щодо зміни назви, але заборонити підручник не змогли, бо він був написаний російською мовою. Буквар швидко розійшовся по школах Ніжинського і Борзнянського повітів, його використання значно полегшило навчання дітей у початковій школі, бо початкові знання учні початкових (народних) шкіл мали змогу діставати знайомою від народження рідною мовою. В час заборони української мови поява підручника П.

Добровольського стала справжньою подією, показавши шлях написання підручників, які влада не могла заборонити. М. Драгоманов відзначав, що такий підхід до написання підручників був новим і вартим наслідування. В книги та підручники, написані за таким принципом, можна було б вміщувати статті, які мали “практичний і теоретичний інтерес” для українського народу [13, с. 82; 64, с. 223].

Треба зазначити, що змагання земств Чернігівської губернії за право існування української мови і впровадження її як мови викладання в початковій школі розпочалося з перших років впровадження земського самоврядування. У статті “Ещё о земстве и народном образовании на Южной Руси”, надрукованій у “Санкт-Петербургских ведомостях” (№ 113, 1866 р.), один з чернігівських земців (прізвище не вказано) відмічав: “... только говоря с народом на его языке, можно быть вполне понятным им, и сообщаемые ему сведения усвоятся сознательно и живо, только при помощи родного языка можно развить народ нравственно, внося в школу образовательный, эстетический элемент народной поэзии” [288, с. 3]. Автор посилався на досвід, вже запроваджений в одній зі шкіл Полтавської губернії, де навчання дітей розпочинали за методом В.Золотова на місцевому діалекті, потім за українськими книжками (оповідання Марко Вовчка та ін.). І після того, як діти вже вміли складати слова, навчилися швидко і усвідомлено читати українською мовою, могли розповісти прочитане, переходили до навчання російською мовою. І далі: “...при этом способе детям не представляется двойной работы: учиться процессу чтения и заучивать слова чужой речи” [290, с. 3]. Після оволодіння основами російської мови переходили до вивчення церковнослов’янської (латинської). Автор наголошував, що

поступове викладання українською, російською і церковнослов'янською мовами було найраціональнішим і найпродуктивнішим для шкіл, створених земствами на Україні. І тому закликав земців добиватися у держави дозволу на викладання українською мовою хоча б на перших кроках початкового навчання й турбуватися про забезпечення навчального процесу підручниками і книжками для позакласного читання українською мовою. Автор наголошував, що у цьому заході немає ніякої небезпеки для держави, це допоможе лише розкритися українському народу в його самотності.

Педагогічне значення використання в навчанні рідної мови було незаперечним, бо завдяки цьому воно стає доступним і зрозумілим дитині, скорочується час і усуваються труднощі в опануванні навчальним матеріалом. Про це писав й П. Куліш у статті “Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей”, розміщеній в “Черниговском Листке” (№№ 26,27 за 1862 р.) [142].

Про право навчання українською мовою говорилося й на земських зібраннях. М. Константинович на чернігівському повітовому зібранні в 1870 р., а у 1880 р. на губернському зібранні виступив з ініціативою звернутися з клопотанням до Міністерства народної освіти для отримання дозволу навчати дітей українською мовою на початковому етапі навчання. Він наголошував, що викладання з перших днів російською мовою, малозрозумілою для сільських дітей, порушується один з основних принципів навчання – принцип доступності, добто переходу від відомого до невідомого. М. Константинович наголошував, що досвід західно-європейських шкіл переконливо свідчив, що поступовий перехід від навчання рідною мовою (на місцевому діалекті) до літературної національної вже дав позитивні результати [249, с. 352; 313]. Клопотання Чернігівського губернського зібрання про дозвіл викладати рідною мовою в народній школі та видання підручників українською мовою залишилося без відповіді.

У 1893 р. у доповіді “О допущении народного языка в народную школу” земський діяч І. Шраг знову порушив питання про необхідність і важливість організації навчання в народних школах на початковому етапі рідною, материнською мовою. Він підсилював свою думку положеннями А. Дістервега, Й. Песталоцці, які висловлювалися за законність існування місцевих мов, за їх розвиток. І. Шраг, аргументуючи свою думку твердженнями російських педагогів В. Весселя, В. Водовозова, К. Ушинського, закликав зібрання звернутися до уряду з клопотанням про допущення рідної мови у шкільне викладання в Чернігівській губернії, про дозвіл друкування підручників і книг народною мовою та про допущення цих книг у шкільні бібліотеки [57, с. 720-731]. Але в черговий раз звернення чернігівського земства було проігнороване.

Аналіз звітів, публіцистичних статей тогочасних земців дає підставити для визначення тих завдань навчання й виховання, які були реалізовані у навчально-виховному процесі земських шкіл.

Реалізація розумового виховання в земських школах знайшло відображення у засвоєнні учнями певного обсягу наукових знань, у формуванні пізнавальної активності, розвитку розумових сил і здібностей. У дітей

формувалися інтелектуальні уміння, до яких відносяться навчальні уміння: читати й усвідомлювати прочитане, слухати розповіді вчителя й аналізувати почуте, писати (вміння переписувати тексти з дошки, книги, писати диктанти, перекази), усно викладати і формулювати свої думки (переказувати оповідання, складати розповідь за картиною). Діти навчалися таким розумовим операціям як аналіз (оповідань, власних письмових робіт), порівняння (поетичних образів з реальними картинами), класифікація (під час вивчення грамоти, географії, історії, предметних уроків тощо).

В земській школі моральне виховання здійснювалось шляхом прищеплення моральних понять і норм поведінки, які закладалися вивченням закону Божого, під час читання й обговорення оповідань і ділових статей з моральним висновком на уроках читання, індивідуальних бесід, обумовлювалось дотримання правил поведінки у школі. Важливим фактором для формування моральних якостей в учнях був особистий приклад вчителя.

Найпоширенішими формами екологічного виховання були екскурсії в природу, шкільні свята насаджування дерев, які супроводжувалися влаштуванням ігор, декламацій, співами. У Чернігові створювалися шкільні товариства природоохоронного напрямку, завданням яких стало ознайомлення дітей з таємницями живої природи, виховання в дітях турботливого ставлення до своїх молодших друзів – домашніх тварин, прищеплення навичок охорони природи (наприклад, запобігати руйнуванню гнізд), розвиток почуття взаємодопомоги і формування суспільних навичок [302, с. 2-3].

Естетичне виховання тісно переплітається з екологічним, бережливе ставлення до природи є прагненням до краси, до гармонії. Розвитку естетичного смаку надавалася увага при вивченні художніх творів, формуванні вмінь розуміти поетичне слово, поетичні порівняння тощо.

Мало місце і національне виховання. Організовувалися шкільні екскурсії з дітьми старших груп сільських шкіл за місто, до губернського міста з його стародавніми пам'ятками, свічковим заводом, водопроводом, електричною станцією, музеями, екскурсії до історичних міст і містечок Батурина, Любеча, Остра (Старогородка), Лілічей, Петропавлівського і Рихловського монастирів, Вишеньок (Кролевецького повіту) та ін. [67, с. 4]. Навчально-пізнавальні екскурсії проводилися з метою розширення кругозору дітей, вивчення історії рідного краю, його історичних пам'яток.

Земську школу у 90-х рр. XIX ст. помітно відрізняло від існуючих церковнопарафіяльних і міністерських шкіл запроваджене в ній трудове виховання. Діти здобували знання і набували навички ведення домашнього і сільського господарства: рукоділля (для дівчат), садівництва, пасічництва і палітурного мистецтва. Осінніми та зимовими вечорами учні переплітали шкільні книжки, іноді виконували сторонні замовлення. Навчання основам садівництва відбувалося у вільний від занять час шляхом залучення учнів до догляду за рослинами у пришкольних розсадниках. З пасічництва учні одержували як теоретичні знання, так і практичні навички переважно на власних пасіках учителів. У земській школі с. Вертіївка дітей навчали навіть плетінню риболовних сіток, тканню килимового покриття для дахів, шовківництву [228, с.

131]. Учні вчилися поважати людей праці, набували певних вмінь і навичок з окремих видів господарства. Відбувалося виховання працелюбності, відповідальності, інтересу до навчання, можна навіть сказати, що проводилася певна професійна орієнтація.

У народних школах Чернігівщини у свій спосіб здійснювалося і фізичне виховання. Окремих уроків з фізкультури не було, але на перервах організовувалися гімнастичні вправи, які дозволяли залучити всіх дітей до їх виконання, сприяли зміцненню здоров'я школярів, розвитку спритності, витривалості; вихованню мужності й слухняності [134, с. 52].

Якщо скористатись сучасною класифікацією методів навчання за Ю. Бабанським [80, с. 167-188], то до методів навчання за логікою передачі навчального матеріалу, які застосовувалися земськими вчителями слід віднести вже згадувані словесні методи: розповідь, евристична бесіда, а також інструктаж (по виконанню конкретних трудових дій) і пояснення, як різновиди бесіди. В навчально-виховному процесі земської школи певне місце відводилося пояснювальному читанню, під час якого особлива увага надавалася поясненню незрозумілих слів. Пояснення визнавалося методично грамотно проведеним за умови, якщо його проводили після прочитання всієї думки, цілком прочитаного речення або при переказі учнями змісту оповідання. За цієї умови в учнів формувалися навички розуміння слів за змістом. Давалися й додаткові відомості стосовно характеристики основного предмету статті, обов'язковою умовою було, щоб вони були стислими, чіткими й повідомлялися одразу після читання. Також при поясненні незрозумілих слів, щоб учні краще усвідомили їх зміст, вчителі записували ці слова на дошці разом з синонімами, словами, якими можна замінити нове слово [134, с. 14]; відповідно до наочних методів слід віднести – ілюстрацію й демонстрацію, а до практичних – досліди, вправи, навчально-продуктивну працю.

На уроках пояснювального читання використовувався не тільки готовий демонстраційний матеріал, картини, зразки природного матеріалу (гілочки дерев, квіти і т. ін.), а й нерідко малювали зображення на дошці, намагаючись зробити новий матеріал більш доступним, зрозумілим для дітей [134, с. 31]. Звичайні великі торгові рахівниці використовувалися як демонстраційний матеріал, на яких було зручно й наочно виконувати всі арифметичні дії. Приділяли увагу і виробленню практичних навичок в роботі з торговими рахівницями, які використовувалися для підрахунку в домашніх умовах [134, с. 27].

Для кращого розуміння дітьми навчального матеріалу та підтримки пізнавального інтересу школярів в земських школах Чернігівщини широко використовувалися метод унаочнення, демонстрації, спостереження, проведення дослідів, вимірювання на місцевості. Найкраще наочними посібниками були забезпечені школи Ніжинського й Борзнянського повітів. Наприклад, у Дроздівській школі були телурій, глобус, магніт, компас, мапа земних півкуль, атлас, таблиці з ботаніки і зоології; у Мрині, крім названих, – чарівний ліхтар, лупа, термометр; у Носівці ще – арифметичний ящик, метр, фут; в одній з шкіл Конотопського повіту був навіть мікроскоп; в іншій школі цього ж повіту були таблиці з пасічництва, тваринництва, лісового господарства й землеробства [228,

с. 134]. Забезпечення шкіл папером, дошками, чорнилом, олівцями вирішували повітові земства.

Отримуючи грошову допомогу від губернського земства, повітові земства активно сприяли забезпеченню шкіл дидактичним матеріалом. Так, 1898 року найбільшу суму на цю справу витратили Новозибківський (2989 крб.), Кролевецький (2690), Ніжинський (2493), Чернігівський (2302) і Конотопський (2116) повіти. Найменшу – Стародубський – 482 крб. [294, с. 12].

У цьому ж році комісією з народної освіти при губернській управі було прийнято рішення про створення пересувних музеїв шкільних наочних посібників, був розроблений проект пересувного музею наочних посібників з орієнтовним переліком його вмісту (див. дод. В). Мінімальні витрати на організацію одного такого музею становили 100 крб. й щорічне поповнення новими матеріалами – також 100 крб. Губернське земство компенсувало витрати на заснування пересувних музеїв і половину суми на щорічне їх поповнення [226, с. 34-36].

Користування наочністю пересувного музею, який переходив із школи до школи на певний термін, відбувалося за встановленою чергою вчителів. Крім картин, приборів і колекцій, в музеї були “чарівні” (проекційні) ліхтарі з різноманітним набором світових картин. Для подальшого поповнення музею членами комісії з народної освіти повітової управи були розроблені методичні рекомендації щодо складання різних ботанічних і геологічних колекцій. До збирання матеріалу для цих колекцій в літній час залучалися не тільки учні, а й сторонні особи [285, с. 34-36].

Частина вчителів разом з учнями виготовляли наочність власноруч, виходячи з власних можливостей і природних ресурсів. Зокрема, Новозибківською земською управою у 1884 р. було представлено низку наочності: планка для складання слів з розрізних букв; рамка, в яку вставляється вивчена буква; тонка дошка розміром з чверть аркуша з дірочками по краях для розлінування зошитів (така дошка накладалася на зшитий зошит, аркуші якого наколювалися шилом визначивши напрямки ліній); аршин, сажень, фут; куб, призма, піраміда і конус з картону; два ящечки з дном з липового дерева для колекції комах, в одному з них зберігалися шкідливі комахи, в другому – корисні; гербарій зернових культур, кормових та інших трав, отруйних і лікарських рослин, що ростуть в місцевості, де розташована школа; моделі сільськогосподарських та інших знарядь праці, що використовувалися в даній місцевості: соха, плуг, борона, віялка, кросна, ткацький станок і т. ін. (перелічені моделі майстерно виготовлялися в деяких школах самими дітьми); колекція каменів і ґрунтів; набивні чучела птахів і тварин [153, с. 36].

Предметні уроки нерідко потребували демонстрації дослідів з природознавства. І хоча на той час вже були розроблені рекомендації, надруковані у журналах, але на практиці проведення подібних дослідів впроваджувалося дуже повільно. Тому важливим кроком у розв’язанні даного питання став огляд Чернігівського міського педагогічного музею у 1915 р., де член правління товариства взаємодопомоги В. Адаменко ознайомив присутніх з найсучаснішою на той час методичною літературою з проведення дослідів, а

також продемонстрував колекцію саморобних приладів, нескладних у виготовленні, і які не вимагали великих коштів, бо більшість з них була виготовлена з підручного матеріалу, а саме: цілих пляшок, пляшок з вибитими денцями, банок, глиняних мисок, лампового скла, сургучу, пробки і навіть соломи та м'якого хліба. З покупних матеріалів використовувалися лише дрiт, скляні і гумові трубочки, сумiш для спаювання металів і реактиви для хiмiчних дослiдiв. Вiдвiдувачi отримали iнформацiю про виготовлення цих приладiв i про iх використання пiд час виконання дослiдiв. Використання в навчальному процесi приладiв, виготовлених разом з дiтьми або "на очах" дiтей сприяли зростанню iнтересу до навчання, мета дослiду досягалася успішніше [304, с. 4].

До методiв контролю i самоконтролю у навчаннi слiд вiднести: iндивiдуальне, фронтальне опитування, усний екзамен по закiнченню школи, диктанти; самоконтроль. Диктанти в усiх школах проводилися двiчi на тиждень [134, с. 29]. Випускнi iспити були справжнiм випробуванням як для випускникiв, так i для iх вчителiв. Нерегулярнiсть вiдвiдування школи дiтьми ускладнювала iх пiдготовку до складання екзамени, на якому перевiрявся рiвень засвоєних учнями знань стислої програми початкової однокласної школи. Випускнi екзамени були не тiльки перевiркою засвоєних учнем знань, а й перевiркою на професiйну придатнiсть вчителя. Якщо учнi не витримували iспиту, вчителя могли звiльнити з роботи, як людину, яка не справилася зi своїми обов'язками [228, с. 129]. Вiдносно самоконтролю, iснувала цiкава практика у Каменсько-хуторській школі Новозибківського повіту, запроваджена А. Толстяковим. Вiн практикував самоперевiрку письмової роботи самими учнями. На дошку переписувалася найгiрша з усiх робiт, учнi читали написане i виправляли помилки, як на дощцi, так i в зошитах [134, с. 41].

Саме в земських школах почали дотримуватися принципу гуманiзацiї виховання. В них вiдмовилися вiд будь-яких фiзичних покарань, якi панували в мiнiстерських школах. Але це зовсiм не означало, що дiтям було все дозволено. Завданням земської школи було не тiльки дати вихованцям знання, а й формувати з них майбутнiх громадян суспiльства. Школа, даючи дiтям освiту, стала разом з тим виховним закладом, який привчав до порядку, акуратностi, чистоти, вiдповiдальностi, правдивостi, посидючостi, працi, тощо. Формування цих якостей i допомагало пiдтриманню шкiльної дисциплiни [134, с. 46].

Отже, важливим кроком земств у вирiшеннi питання народної освiти стала поява у другiй половинi ХІХ ст. земської, доступної всiм верствам населення, справдi народної школи. Зусилля губернського i повітових земських органiв самоуправлiння, комiсiй з народної освiти, вчителiв були спрямованi на створення умов для всебiчного й гармонiйного розвитку дитини, використання будь-якої можливостi задля розширення змiсту навчання, покращення навчально-методичної бази земських шкiл.

3.2. Органiзацiя i дидактика нижчої i середньої професiйної школи

Розвиток капiталiзму у ХІХ ст., швидке зростання промисловостi, змiна технiки i технологiї у зв'язку з переходом вiд мануфактури до машинного виробництва на територiї України, незадовiльний стан медичного

обслуговування і проблеми в освіті загострили проблему відсутності професійно підготовлених працівників.

Діяльність земств Чернігівської губернії була спрямована на вирішення проблеми підготовки вчителів для народних шкіл (див. п. 3.4.) і фельдшерів.

Відкриття на початку 1868 р. Чернігівської фельдшерської школи, стало важливою подією для Чернігівського земства у плані вирішення проблеми гострої нестачі медичних працівників. До 1870 р. заклад називався фельдшерською школою при Чернігівських богоугодних закладах, а з 1870 р. – Чернігівською земською фельдшерською школою. Школа давала середню медичну освіту, мала підготовчий клас. Термін навчання становив три роки. Фельдшерська школа перебувала у віданні губернської земської управи, очолювалася інспектором Іваном Федоровичем Рашевським. Викладачі для цієї школи призначалися губернською земською управою [247, с. 133-135].

У фельдшерській школі навчалися як земські стипендіати, так і “своєкоштни”. Але основною умовою, згідно з статутом фельдшерської школи, було те, що всі вони мали бути уродженцями Чернігівської губернії [199, с. 324]. 77 % від загальної кількості земських стипендіатів становили діти селян і козаків, серед своєкоштних найбільше було міщан [199, с. 325].

З 1868 по 1901 рік було випущено 353 фельдшера, тільки за період з 1880 по 1901 рік – 299 фельдшера, з них станом на 1902 р. залишилося працювати в земстві 133 особи. Збільшення кількості учнів у фельдшерській школі (за рахунок своєкоштних слухачів) було викликано двома обставинами: по-перше, бажанням адміністрації школи підготувати якомога більше досвідчених фельдшерів, в яких земство продовжувало відчувати особливу потребу, оскільки частина випускників цієї школи влаштувалися на роботу в інші відомства і губернії; по-друге, покращенням навчально-виховного процесу, що сприяло якісній підготовці спеціалістів.

Чернігівське губернське земство виділяло значні кошти на фінансування фельдшерської школи. Зокрема, на оздоблення фізичного кабінету необхідними обладнанням та приладами губернське земство в 1880 р. витратило 10428 крб. 79 коп. За станом на 1885 р. в школі були обладнані шкільна бібліотека, фізичний кабінет, лабораторія з мікроскопом, хімічним та гістологічним обладнанням, анатомічний зал і патолого-анатомічна колекція. Впродовж 33-річного періоду (1868-1901 рр.) в середньому щорічне утримання одного учня обійшлося земству в 605 крб. 65 коп. [247, с. 161].

Навчальна програма Чернігівської земської фельдшерської школи включала в себе теоретичний курс з освітніх і спеціальних предметів (латинська мова, ботаніка, анатомія, хімія, фармацевтична хімія, фізика, хірургія, загальна і спеціальна терапія, фармакологія і рецептура, гігієна та ін.), затверджених статутом за заздальгідь складеними і затвердженими програмами [247, с. 134-135]; практичний – заняття в земській лікарні під керівництвом викладача спеціально-медичних предметів, де знайомилися з різними формами хвороб, з прийомами дослідження хворих, з дією різних ліків і методів лікування, а також з правилами догляду за хворими; набуття навичок виготовлення лікарських препаратів в аптеці під керівництвом провізора і його помічника. Для слухачів

організовувалися практико-лабораторні заняття у телятнику під керівництвом завідуючого, а також у морзі. Учні набували навичок догляду за хворими під час чергування в різних відділеннях земської лікарні 198, с. 240-241; 199, с. 328-329]. Тижневе навантаження класних занять у першому спеціальному класі становило 22 год., у другому – 21 год., у третьому – 9 год. (див. дод. Д) [247, с. 134-135, 137]. Перевага на третьому році навчання надавалася практичним заняттям.

За статутом земської фельдшерської школи 50 студентів були земськими стипендіатами: 45 – штатних (по 3 студенти з кожного повіту) і п'ять позаштатних, яким призначалися стипендії за рішенням педагогічної ради навчального закладу. У випадку безвідповідального ставлення до навчання рішенням педагогічної ради учня позбавляли земської стипендії.

Починаючи з 1880 р. були відкриті паралельні курси для дівчат – вільних слухачів, був відкритий підготовчий клас, до програми якого входили закон Божий, російська мова, арифметика, географія, російська історія, латинська мова. Таким чином, з 1880 року фельдшерська школа стала існувати як вища фельдшерська школа [247, с. 137].

Проте, земська фельдшерська школа не мала можливості вмістити всіх бажаних, бо не дозволяло приміщення. Зокрема, в 1899 р. вступні іспити складало 83 осіб, з них було прийнято 28 осіб у спеціальні класи – 14 на штатні стипендії і 14 своєкоштных, 27 – до підготовчого класу.

Існувала прекрасна традиція – випускникам земської фельдшерської школи дарували медичний інструмент, а починаючи з 1887 р. – довідкові книги з хірургії, анатомії, фармакології та інші, необхідні для майбутньої самостійної медичної практики [247, с. 156-157].

Після успішного складання випускного іспиту та отримання свідоцтва про закінчення Чернігівської земської фельдшерської школи стипендіати зобов'язані були відпрацювати 4 роки в земських установах Чернігівської губернії [199, с. 325].

Оскільки населення Чернігівщини переважно займалося сільськогосподарським виробництвом, то в першу чергу постало питання підготовки спеціалістів з обробки земельних угідь, садівництва й тваринництва, а також спеціалістів з виготовлення знарядь праці для вищезазначених видів роботи.

Приватна й громадська ініціатива у цій справі мала велике значення, бо сприяла подоланню рутинності, небажання реакційних правлячих кіл поширювати технічні знання в народі, готувати спеціалістів з простого люду. До 80-х рр. XIX ст. політика царизму обмежувалася заохочуванням приватних осіб та громадських установ до відкриття професійно-технічних закладів [19, с. 19].

До кінця 80-х рр. XIX ст. спеціальні навчальні заклади перебували під керівництвом різних міністерств і відомств: Міністерства фінансів, Міністерства освіти, Міністерства землеволодіння та ін. Підпорядкування різним Міністерствам було однією з причин повільного просування справи заснування середніх технічних училищ. У 1881 р. майже всі професійно-технічні навчальні заклади Міністерства фінансів були передані Міністерству народної освіти.

Існуючі державні Чернігівське ремісниче училище з чотирирічним терміном навчання, Клишівське механіко-технічне училище з семирічним терміном навчання та середнє сільськогосподарсько-технічне Новозибківське училище з 6-річним терміном навчання [19, с. 21-22], два приватних Ніжинське та Глухівське ремісничі училища (створених згідно статуту 1889 р.) [19, с. 194; 225, с. 17] не спроможні були задовольнити зростаючий попит Чернігівської губернії на спеціалістів.

У 90-х р. XIX ст. в Україні виникають нові типи ремісничих навчальних закладів: у 1893 р. – школи ремісничих учнів, в 1895 р. – нижчі ремісничі школи і сільські ремісничі навчальні майстерні. За сутністю ці нові типи ремісничих навчальних закладів стали лише спрощеними ремісничими училищами. Більшість з них перебувала у віданні земств, а частина – Міністерства торгівлі і промисловості і передбачали підготовку робітників-ремонтників сільськогосподарського знаряддя та ремісників з деяких видів кустарної промисловості. Визначальне місце в навчальному процесі цих закладів приділялось фаховим предметам.

В Чернігівській губернії подібні навчальні заклади діяли в Олешні Городнянського повіту (гончарна реміснична школа), ковальсько-слюсарні майстерні у с. Івангород та Ічня Борзнянського повіту, чоботарська навчальна майстерня при Кирилівській народній школі Новозибківського повіту та в с. Ваганічі Городнянського повіту, Омелянівська ткацька майстерня Остерського повіту та ін.

Незважаючи на те, що в 1895 р. в Чернігівському губернському земстві вже працювало 243 великих підприємства і обсяг промислового виробництва зріс майже у 3,5 рази порівняно з початком запровадження земського самоврядування, Чернігівщина залишалася сільськогосподарською губернією, переважна більшість населення якої займалася землеробством і кустарними промислами, розвиток яких вимагав підвищення професійної освіти населення [98, с. 47].

Потрібно зазначити, що більшість ремісничих училищ і навчально-ремісничих майстерень в Чернігівській губернії виникли з ініціативи повітових земств, які й клопотали перед губернським земством про надання субсидій та кредитів. Розміри субсидій, наданих губернським земством, були неоднакові, вони залежали від статті витрат: на заснування; на щорічне утримання; на оснащення навчально-виховного процесу; виділена сума була одноразовою чи постійною допомогою (див. дод. Е) [198, с. 134-140; 199, с. 99-100; 201, с. 20-21]. Вцілому у 1901 р. Чернігівським губернським земством на утримання ремісничих майстерень було виділено 3531 крб. 66 к., з яких на утримання сільськогосподарських шкіл – 2250 крб. [201, с. 21].

Повітові земства брали участь у фінансуванні ремісничих майстерень, разом з сільськими товариствами орендували приміщення під класи і майстерні, житло для учнів, сприяли розширенню і покращанню матеріальної бази. Найбільш кошторисне обладнання належало слюсарно-ковальським майстерням. Вартість обладнання Ічнянської майстерні становила 2444 крб., Борзнянської майстерні – 2300 крб., Дроздівської – 1744 крб., Менської – понад 5000 крб., Чорнотицької ковальсько-слюсарної й столярної майстерні – 2246 крб. 85 к.,

Ново-Ропської ковальсько-слюсарно-токарної і столярно-токарної – 4629 крб. 67 к. [51, с. 138-162].

Для всіх майстерень, крім корзинових, термін навчання становив 3 роки. В корзинових майстернях – 2 роки. Лише в Ново-Ропській ковальсько-слюсарно-токарній і столярно-токарній майстерні термін навчання становив 4 роки, бо учні мали оволодіти більшою кількістю професій.

Навчання в більшості професійних закладів було безкоштовним, але земству не вистачало коштів на утримання всіх учнів, і тому частина з них вибувала з училищ через відсутність коштів на їжу, одяг, житло і підручники.

Школи садівництва були складовими професійної освіти на Україні кінця XIX століття. Подібні заклади передбачали “поширення в народі переважно шляхом практичних занять основних знань з садівництва, городництва і пасічництва, а також з ремесел теслярського, столярного і корзинового” [256, с. 112], забезпечення населення саджанцями дерев, насінням, засобами для боротьби зі шкідниками тощо.

Борзнянська школа садівництва, яка була відкрита 15 жовтня 1898 р., користувалася широкою популярністю. Прийом вступників проводився на конкурсній основі. Так, 10 січня 1909 р. серед 21 учнів витримало екзамен і було прийнято лише 15. Учні школи забезпечувалися безкоштовним харчуванням. Одяг та проживання були турботою батьків.

За результатами діяльності школа тричі отримувала нагороди на Ніжинській сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці від Міністерства сільського господарства: у 1899 р. – свідоцтво на бронзову медаль “За хорошу постановку дела и правильное направление деятельности школы”, у 1903 р. свідоцтво на золоту медаль “За плодовый питомник, сушеные плоды и овощи и ягодные вина”, у 1905 р. свідоцтво на золоту медаль “За прекрасно выращенные щепы из плодового питомника школы” [256, с. 116].

Борзнянська школа садівництва була досить прибутковою. Впродовж 1898-1908 рр. прибуток становив 1486 крб. 35 коп. Всі прибутки від продажу насіння і дерев із розсадника спрямовувалися на утримання самої школи. Крім того, Борзнянське повітове земство щорічно виділяло на утримання близько 900 крб. Річне утримання одного учня у 1908 р. становило близько 147 крб. За період з 1902 по 1908 рік було випущено 60 спеціалістів [256, с. 116-117].

Майнівська нижча сільськогосподарська і реміснична школа I розряду була заснована 30 листопада 1891 р. (згідно з “Положением о низших сельскохозяйственных школах” від 27 грудня 1883 р.) на дарчій землі А. Майнової, вдови полковника, в селі Шастовці Козелецького повіту Чернігівської губернії. Метою закладу, яким тривалий час керував К.Гамалія (закінчив Петровську землеробську академію), було створення умов для здобуття учнями нижчої освіти з окремих галузей сільського господарства: теслярсько-столярного, ковальсько-слюсарного ремесел більш глибоко та вироблення навичок застосування цих знань до сільського господарства. У Майнівській школі навчалися учні з Чернігівської, Полтавської, Київської, Херсонської, Могилянської, Петербурзької губерній і області війська Донського [188, с. 115].

Чернігівське губернське земство надавало досить значні субсидії цьому навчальному закладу, беручи участь у його фінансуванні. Зокрема, у 1899 і 1900 рр. щорічно було виділено по 2000 крб. на його утримання.

До школи приймалися учні віком не молодше 14 років, до підготовчого – яким вже виповнилося 13. Вступники до підготовчого класу мали володіти знаннями в обсязі початкової народної школи, до першого – знаннями в обсязі двокласної школи Міністерства народної освіти і, крім того, початковими знаннями з фізики, хімії, анатомії і фізіології тварин [188, с. 112]. У Майнівській школі навчалися учні, які перебували на державному забезпеченні або отримували іменні стипендії з губернського фонду, створеного на кошти меценатів, земські стипендіати, “своєкоштни” (самі платили за навчання), вільні слухачі (платили за курс навчання однієї з спеціальностей), і практиканти (оплатою за навчання яких слугувала їхня робота у ремісничих майстернях, саду, конторі) [188, с. 115].

Земський гласний П. Солонина називав Майнівську сільськогосподарську школу розумовим центром в глухій місцевості серед населення, яке звикло до старих прийомів господарювання [251, с. 84].

Із загальноосвітніх предметів у Майнівській сільськогосподарській школі Козелецького повіту читалися російська мова, російська історія, письмо, арифметика, хімія, фізика, зоологія, а з спеціальних предметів – землеробство, городництво, садівництво, загальне і приватне тваринництво, лісове господарство, геодезія, сільськогосподарська економія, креслення, молочне господарство. Навчальний процес був забезпечений необхідними навчальними посібниками для демонстрації дослідів, переважно з фізики і хімії.

Розподіл кількості уроків по класах, обсяг викладання спеціальних предметів визначалися навчальним планом і програмами, затвердженими Міністерством землеробства і державних маєностей, викладання загальноосвітніх предметів проводилося згідно з програмами двокласних училищ Міністерства народної освіти [187, с. 116-117].

Літні навчально-практичні заняття з ботаніки і зоології проводилися у вигляді екскурсій, збирання рослин і виготовлення гербаріїв з рослин місцевої флори, складання колекцій комах (переважно шкідливих).

Значна частина навчального часу відводилася на практичні заняття. За чотири роки навчання учні Майнівської школи мали пройти весь цикл сільськогосподарських робіт і бути добре обізнаними з тих видів робіт, які проводилися на фермі. Зокрема, знайомилися з різними машинами, знаряддями праці і тривалий час працювали з ними, особлива увага приділялася виробленню спеціальних навичок, необхідних для досконалого виконання роботи, набували навички догляду за тваринами, доїння корів, приготування загонів для літнього випасання худоби і т. ін. Робочий день учнів підготовчого і першого класу становив 10 годин, другого і третього – 12 годин.

У цьому навчальному закладі практикувалося учнівське самоврядування, де учні 3-го класу здійснювали керівництво як окремими ланками господарства, так і всім господарством. Вони спостерігали за роботами на польовому господарстві ферми, на тваринному дворі і на молочній фермі, виконуючи

обов'язки бригадирів.

Практичні навички догляду та спостереження за вирощуванням культурних рослин учні Майнівської школи набували на закріплених за ними окремих земельних ділянках розміром у 20 кв. саж. (близько 91 кв. м), а з весни 1901 року – ділянках у 400 кв. саж. (близько 0,82 га), розрахованих на обробку бригадами з 4-5 учнів різних класів. При школі був влаштований ботанічний сад з рослин, не характерних для даної місцевості, до догляду за яким також залучалися учні школи [188, с. 120-122].

Розмаїття видів сільськогосподарських робіт, що проводилися у школі, забезпечували ефективність та результативність навчання, водночас, стимулювали учнів до самостійності, відповідальності при виконанні роботи і давали можливість кожному з них бачити результати своєї праці.

На сільськогосподарських і кустарно-промислових виставках, організованих при Майнівській сільськогосподарській і ремісничій школі, виставлялися найкращі експонати з овочів та фруктів, вирощених учнями школи, та вироблених ними знарядь сільськогосподарської праці. У 1900 р. відвідувачі виставки мали можливість ознайомитися з навчальними посібниками, наочністю, виготовленими руками учнів, стати свідком демонстрації фізичних і хімічних дослідів, які проводили учні старших класів, і роз'яснень старшокласників, як ці досліді допомагають зрозуміти фізичні явища природи. Таким чином, здійснювалася ненав'язлива просвітницька робота серед населення [188, с. 108].

У 1915 р. Майнівська сільськогосподарська школа стала справжнім культурним осередком у застосуванні передових сільськогосподарських технологій. У школі використовувалися найсучасніші на той час досягнення агрономічної та зооветеринарної наук по догляду за худобою і пасовищами. Школі належало 620 десятин (675,8 га) землі, з них під природними луками 59 десятин (64,31 га); близько 90 десятин (98,1 га) під кормовими культурами: люцерною, конюшиною, віковою сумішшю і на зелений корм; близько 40 десятин (43,6 га) під постійним випасом; решта під ріллею, лісом, садом і розсадником. У школі на фермі утримувалося 43 дійні корови елітної породи й чимало свиней [48, с. 35].

Вироби учнів неодноразово були представлені на Ніжинській сільськогосподарській виставці. У 1900 р. за вироби, виготовлені учнями першого року навчання, майстерня була нагороджена бронзовою медаллю Міністерства Землеробства [48, с. 35].

Навчально-ремісничі майстерні, які відкривалися в Чернігівській губернії, були спрямовані на підготовку спеціалістів з виготовлення знарядь обробки землі, а також предметів, необхідних в побуті. Головне місце в навчальному процесі цих майстерень приділялось фаховим предметам, тобто тим ремеслам, яким навчалися. Тому їх відносили до нижчих професійно-технічних шкіл.

Метою Дроздівської навчальної ковальсько-слюсарної майстерні було прищеплення учням умінь і навичок виготовлення і ремонту сільськогосподарських знарядь. Програма вмещувала в себе перелік робіт з виготовлення виробів: нарізання болтів, зварювання залізних кілець міддю і оловом та інші. Найбільш кмітливі учні залучалися до ремонту складних знарядь

і машин: саморізок, молотилок, сіножаток, частин вітряків, плугів; підковування коней тощо.

Умови навчання в навчальних закладах були різні як за матеріальною базою, так і за наданими пільгами для учнів. При Дроздівській навчальній ковальсько-слюсарній, Козляницькій і Суразькій корзинкових навчальних, Ново-Ропській ковальсько-слюсарно-токарній і столярно-токарній, Охрамієвицькій ремісничій навчальній майстернях надавалося безкоштовне житло для всіх учнів, при Борзнянській слюсарно-ковальській та Велико-Загорівській столярно-ковальській майстернях – для найбільш бідних з них (їм же надавалася грошова допомога на харчування) [51, с. 138-162].

Досить активно у навчально-виховному процесі використовувався метод заохочення. Зокрема, учні Дроздівської, Ново-Ропської, Тихоновичської (чоботарсько-кравецької) майстерень отримували частину зароблених грошей за виконані майстернею ремонтні роботи та реалізовані вироби. Випускникам Менської слюсарно-ковальської майстерні видавалися інструменти, виготовлені самими учнями впродовж навчання, а випускникам Менської столярно-токарної майстерні – матеріал для верстака та дерево для виготовлення колодок для різних інструментів.

На створення професійних навчальних закладів значні грошові суми жертвувалися приватними особами. Окремі заможні земці відкривали власні сільськогосподарські школи, інші дарували свої землі для організації на них спеціальних професійних шкіл. Так, у маєтку дворянина Миколи Петровича Бека на хуторі Павлівка, розташованого поблизу м. Глухова, 20 жовтня 1903 р. була заснована Петровська школа садових працівників, в якій протягом трьох років готували працівників садівництва, городництва і лісництва, які додатково набували навичок столярного ремесла та плетіння корзин в межах необхідного для садового працівника. Цей заклад був заснований і фінансувався Глухівським земством, 5 учнів цієї школи отримували земські стипендії [209, с. 118].

Серед приватних закладів значною популярністю користувалася Воздвиженська сільськогосподарська школа, заснована у 1886 р. землевласником М.М.Неплюєвим при хуторі Воздвиженську Янгольської волості Глухівського повіту. Про це свідчить той факт, що у 1912 р. з 149 претендентів навчатися у цьому закладі було прийнято лише 26, а за період з дня заснування закладу і до 1912 р. вступило до неї 524 учні, а закінчило 222 (139 з них працювали на земських посадах у сільському господарстві) [23, с. 10].

На початку ХХ століття жіноча професійна освіта розвивалася повільно й незадовільно. У газеті “Профессиональное образование” (№ 2, 1915 р.) зазначалося: “Існуючі нині у незначній кількості навчальні заклади для професійної освіти жінок зобов’язані своїм існуванням переважно приватній ініціативі, відкриваючись і розвиваючись без певного плану, вони залишаються необ’єднаними і переважно не мають ні чітко визначеної мети викладання, ні твердо встановленого навчального курсу, ні відповідної організації, ні прав, ні переваг” [19, с. 45].

У період існування земських органів самоврядування змінився погляд на жіночу освіту, за основу взято те, що жінка в першу чергу мати, перша вчителька

своїх дітей, а також домогосподарка. Більше дівчат починає відвідувати початкову школу, для них створюються жіночі школи, переважно домоведення, присадибного чи молочного господарства. Найбільш відомими на Чернігівщині були Слобідська жіноча школа домоведення і молочного господарства Чернігівського повіту (1900) і Людмилинська жіноча школа домоведення і присадибного господарства, яка знаходилася у с. Мрин Ніжинського повіту (1903).

Завідуючою Слобідською школою, заснованої у 1900 р., була кн. А. Кейкуатова, попечителькою – кн. М. Долгорукова, учителькою ручної праці – К. Вишневська (закінчила школу рукоділля Томиловської у С.-Петербурзі), економкою – О. Благовещенська (здобула освіту в кулінарній школі Гунет у С.-Петербурзі) [215, с. 355].

У Слобідській школі переважно виховувалися дівчата сирітського притулку. Навчання ґрунтувалось на широкому залученні вихованок до самообслуговування, чергування на різних об'єктах, у процесі чого вони отримували навички виготовлення молочних продуктів, приготування їжі, прання і прасування білизни, прибирання кімнат. Чергування змінювалися за тижнями, окрім “молочної” ланки. Чергування по “молочній”, в яке входило догляд і доїння корів, здійснювалося лише старшими вихованками. Дівчат навчали рукоділлю, а саме: шиттю білизни, платтів, фартухів (2 години вранці і 2 години після обіду). У вільний час вихованки мали можливість користуватися послугами бібліотеки, створеної при школі.

Звіти Слобідської жіночої школи домоведення і молочного господарства дозволяють констатувати, що там займалися вирощуванням зернових культур і овочів: жита, вівса, льону, проса, картоплі, кормових буряків, а також заготівлею сіна. Картопля призначалася для харчування вихованок і персоналу школи, частину врожаю заготовляли на зиму для утримання корів, решта – продавалася. Отримані кошти за продаж вирощених культур та молочних продуктів витрачалися на утримання вихованок школи [215].

Людмилинська жіноча школа домоведення і присадибного господарства, яка була заснована 2 листопада 1903 р., розташовувалася в тимчасовому приміщенні, але вже через рік переведена у власне приміщення, надане одним з найбільших землевласників с. Мрину поміщиком П. Коробкою, на кошти якого і була заснована ця школа.

Школа домоведення і присадибного господарства була названа на честь Людмили, матері її засновника П. Коробки, – “Людмилинською”. Матеріальна база школи складалася з головного приміщення, комори для хліба, будинку для вчительок, навчального корпусу (пральня, кухня, комори і приміщення для жіночої прислуги), хліву для дров, теплого допоміжного приміщення, льоху і льоднику, молочної, пекарні з приміщенням для сушіння фруктів, тваринницького двору, конюшні і каретного двору, закритого великого навісу, гумна для сіна і хліба, птахівниці, свинарні і вівчарні, будинку для садівника, оранжереї з теплицями, окремих подвір'їв для худоби (коней і корів), птахів (індиків, гусей, качок, курей), свиней і овець. За оцінкою архітектора Київського округу г. Олтаржевського, всі ці побудови коштували близько 85 тис. крб. [117, с

. 104-105].

При школі ще було 20 десятин (21,8 га) присадибної землі, 10 – сінокісної, 30 – орної, що за місцевими цінами коштувало 20000 крб. Загалом вартість всіх побудов з землею і рухомістю становила 118605 крб. 16 коп. [117, с. 105].

Земство і місцева інтелігенція підтримували вихованок Людмилиноської школи, надавши 10 земських і 3 приватні стипендії, які призначалися найздібнішим, найпрацелюбнішим ученицям за результатами трьох місяців навчання з дня вступу до школи, а також вихованкам з бідних сімей.

Після закінчення школи її випускниці влаштувалися працювати економками і завідуючими молочними господарствами, частина з них заводили власне господарство, а деякі з них готувалися до складання іспиту на вчительську посаду [117, с. 108]. Але останніх було дуже мало і це було прикритим фактом, бо життя вимагало, щоб у початкових школах працювали люди, обізнані з питань ведення домашнього господарства.

Заняття з загальноосвітніх предметів проводилися з 1 жовтня по 1 квітня. Крім Закону Божого, російської мови та арифметики, повідомлялися стислі відомості з історії, географії, гігієни, рахівництва; навчали наданню першої допомоги потерпілим. Також за спеціальною програмою викладався теоретичний курс необхідних знань з кулінарії, заготівлі продуктів, молочній справі (виготовлення масла, сиру), птахівництва, вирощування і догляду за тваринами, вівчарства, городництва, садівництва, заготівлі кормів, прасування, ремонту одягу, кроєння і шиття. З 1 квітня до 1 жовтня проводилися практичні заняття з догляду за тваринами, виготовлення молочних продуктів, приготування їжі, кроєння і шиття, тощо [117, с. 108].

П.Коробкою, почесним попечителем Людмилиноської школи, в 1909 р. порушувалося питання про реорганізацію школи в жіночу учительську семінарію з запровадженням факультативного курсу присадибного господарства. На його думку, спеціально підготовлені учительки для двокласних початкових шкіл сприяли б поширенню знань і формуванню в учнів навичок ведення присадибного господарства, виховуванню нових господарів і господарок, що у свою чергу відбилося б на покращенні економічного становища населення [117, с. 109]. У 1911 р. ця пропозиція була втілена в життя, школа була реорганізована в жіночу учительську семінарію [295, с. 472; 317, арк. 196].

На початку ХХ ст. інтерес до сільськогосподарської праці серед різних верств населення зростає, і тому у 1906 р. губернська управа звертається до Міністерства народної освіти з пропозицією реорганізувати Ніжинський історико-філологічний інститут у вищій навчальний заклад реального типу з сільськогосподарським ухилом. І хоча неодноразове клопотання про реорганізацію інституту виявилися марними і безрезультатними [285, с. 198-199], однак, сам факт появи такої пропозиції показовий.

Початок ХХ ст. супроводжувався розширенням мережі навчальних закладів, які передбачали вивчення ремесел. Їх число поповнилося Мринською майстернею для виготовлення корзин, ткацькою у с. Вертіївка, ковальсько-слюсарною у с. Макіївка, чоботарською у Дроздівці Ніжинського повіту, ткацькою майстернею у Старій Басані Козелецького повіту та ін. [163, с. 5].

Губернське земство виділяє кошти повітовим земствам на обладнання і утримання означених навчальних закладів, бо сум, виділених повітовими земствами, було недостатньо. Так, у 1908 р. губернське земство виділило на професійні школи 17 тис. крб. [285, с. 216].

Отже, сутність освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у справі організації професійної школи полягала: у пріоритетності фінансування професійної освіти; у сприянні покращенню матеріальної бази професійних навчальних закладів, тим самим опосередковано впливаючи на якість організації навчально-виховного процесу; у забезпеченні регіону професійними кадрами, яких потребував тогочасний розвиток промислового і сільськогосподарського виробництв; у активній підтримці земствами приватної ініціативи по створенню закладів професійної освіти; у утриманні стипендіатів і матеріальній допомозі дітям з малозабезпечених сімей.

Основними формами організації навчального процесу в професійних закладах були урок і практичні заняття, методами навчання – розповідь, бесіда, пояснення, ілюстрація, демонстрація; лабораторні і практичні роботи, вправи, заохочення; усний екзамен по закінченні навчання.

Особливість організації навчального процесу у професійних закладах Чернігівщини полягала в тому, що значна частина навчального часу відводилася на практичні заняття, на вироблення спеціальних навичок, необхідних для досконалого виконання роботи в межах своєї професії.

Специфічність організації навчального процесу у професійних закладах Чернігівщини полягала в тому, що він базувався на високому рівні самообслуговування, практикувався бригадний метод навчання, а в деяких з них було запроваджене учнівське самоврядування.

3.3. Соціально-просвітницька діяльність земств

Розвиток капіталістичних відносин на терені Російської імперії, зайнятість матерів на підприємствах та під час сільськогосподарських робіт, тяжке соціальне становище населення призвело до бездоглядності, безпритульності дітей і стало однією з причин створення дитячих притулків – закладів царської Росії для опіки і виховання дітей від 3 до 10-14 років (сиріт, напівсиріт і дітей з фізичними вадами).

Значним є внесок Чернігівського земства у справу створення і піклування про дитячі установи соціального виховання. Можна виділити наступні напрямки роботи земства: 1) облаштування приміщень і присадибних ділянок для дитячих установ соціального виховання; 2) утримання названих закладів; 3) покращення навчально-виховного процесу; 4) забезпечення навчально-виховного процесу необхідною навчально-методичною літературою; 5) здійснення трудового виховання з урахуванням місцевих особливостей; 6) турбота про подальшу долю 15-18-річних вихованців після закінчення основного навчального курсу сирітського будинку; 7) справа освіти дітей з вадами слуху і зору; 8) створення першого в Україні хутора-притулку для глухонімих хлопчиків і ремісничо-трудова колонія для неповнолітніх злочинців.

Серед питань, які турбували земства Чернігівської губернії, не останнє місце займала турбота про дітей сиріт і напівсиріт. Підтвердженням цьому є дані про виділені кошти Чернігівським земством на справу опіки. Так, в 1870 р. було виділено 35,5 тис. крб. (4,4 % загального кошторису від бюджету Чернігівського земства), в 1880 – 102,3 тис. крб. (8,2 %), в 1890 – 39,3 тис. крб. (2,2 %), в 1900 – 55 тис. крб. (2 %), в 1910 – 68 тис. крб. (1,2 %) [296, с. 5]. Аналізуючи наведені дані, бачимо, що найбільше коштів на справу опікування було виділено у 80-х роках. Зменшення виділених коштів у 90-х роках можна пояснити лише тим, що при вирішенні питання освіти дорослих, частина коштів призначалася на цю освітню ланку. Але, незважаючи на спад відсоткового показника виділених коштів на справу опікування, починаючи з другої половини 90-х рр. XIX ст. кількість виділених коштів поступово зростає. Прогресивні верстви населення розуміли, що про майбутнє, тобто майбутніх його членів, слід турбуватися вже сьогодні. Тому належну увагу приділяли турботі про знедолених дітей, а саме грамотності, обізнаності і пристосованості до життя.

Сирітський будинок у м. Чернігові був відкритий у 1864 році. Офіційним засновником сирітського будинку було Відомство закладів імператриці Марії, але цей заклад з початку свого існування фінансувався Чернігівським губернським земством.

Нагляд і управління дитячими притулками здійснювали попечитель (або попечителька), директор, почесний старшина (функціями якого була турбота про матеріальне забезпечення притулку), наглядачка і її помічниця (як правило, вона ж і педагог–вихователь). На ці посади зараховувалися особи за рекомендаціями Чернігівського земства після офіційного затвердження їх кандидатур у Відомстві закладів імператриці.

За станом на 1 січня 1899 р. на опікуванні губернського земства в сирітському будинку нараховувалося 74 дітей: 43 хлопчиків і 31 дівчинка [203, с.

249]; на 1 січня 1900 р. – усього 77 дітей: 46 хлопчика і 31 дівчинка віком від 8 до 18 років. В сирітському будинку переважали діти “податних” станів (селян, козаків та міщан) [199, с. 289-291; 201, с. 272].

За статутом 1891 р. Відомства закладів імператриці Марії, навчання мало здійснюватись за програмою однокласної початкової школи. Та, аналіз щорічних звітів чернігівської губернської земської управи показав, що навчально-виховний процес у сирітському будинку в 90-х рр. проводився за програмою двокласного сільського училища. А це можна віднести до заслуги Чернігівського земства. Хоча всі зміни затверджувалися в Міністерстві народної освіти, але ініціатива впровадження вдосконалення в навчально-виховний процес завжди надходила з місць.

Перевідні іспити проводилися в I, II, IV відділеннях. За статутом 1891 р., для отримання свідоцтв про закінчення школи і відповідних їм прав випускники сирітського будинку повинні були скласти іспити в училищах відомства Міністерства народної освіти і земських школах. Випускники III відділення отримували свідоцтва однокласного народного училища. Вихованці V відділення при успішному складанні випускних іспитів, які проводилися при двокласному Петрушенському училищі Чернігівського повіту, отримували свідоцтва про закінчення курсу двокласного сільського училища. Якщо хтось не складав перевідні іспити, то залишався на повторний курс навчання. [199, с. 292-294]. Так, у 1900 р. троє випускників III відділення склали іспит при міському парафіяльному Володимирівському училищі, двоє з них витримали іспит і отримали встановлене свідоцтво. Один вихованець готувався до вступу в прогімназію і успішно витримав іспити. З чотирьох випускників V відділення троє успішно склали іспити (при Петрушенському училищі), а один був залишений на повторний курс навчання [201, с. 274].

Земства турбувалися про подальшу долю вихованців сирітського притулку. Відомо, що сиротам іноді дозволялося проживати в закладі навіть до 21 року [198, с. 252]. Працевлаштування вихованців сирітського будинку (після завершення курсу навчання) або влаштування для здобуття подальшої освіти було одним з головних завдань педагогічного колективу закладу. У щорічних звітах чернігівської губернської земської управи подавався список 15-18-річних випускників сирітського будинку, результати їх випускних іспитів, рекомендації щодо подальшого навчання, а також фактичного їх влаштування.

Трудове виховання було невід’ємною і життєво необхідною частиною навчально-виховного процесу. Завданням трудового виховання було прищепити трудові навички вихованцям, які б знадобилися їм у майбутньому житті. А життєва необхідність була викликана тим, що сирітський будинок частково перебував на самофінансуванні (за рахунок реалізації-продажу виготовлених з дерева предметів вжитку та вирощених на присадибних ділянках овочів, фруктів, зернових культур).

Трудове виховання в чоловічому відділенні сирітського будинку головним чином здійснювалося під час занять вихованців садівництвом, городництвом, ручною працею в столярно-токарній майстерні при будинку [198, с. 256].

Щороку на початку вересня проводився екзамен вихованців сирітського будинку з садівництва і городництва, де оцінювався рівень теоретичних знань та практичних навичок з догляду, окультурення і щеплення дерев, а також оцінювалися зразки раніше щеплених ними дерев. Екзамен приймала комісія на чолі з членом управи та за участю всього персоналу сирітського будинку.

Заняття із столярно-токарної справи були запроваджені з кінця 1897 р. Протягом навчального року на ручну працю відводилося щоденно по 2 години, під час канікул до 5,5 годин [201, с. 280]. Учні виготовляли різні речі (підставки під лампи, вішалки для одягу, ящики для виделок і ножів, грибочки для латання панчіх, російські ложки, човники для олівців, ножі для розрізання книг, лопатки для тіста тощо). Найздібніші діти ремонтували парти, виготовляли письмові столи, лави [198, с. 258]. Щорічно проводилася виставка учнівських виробів, виготовлених на уроках ручної праці [199, с. 299]. Заняття сприяли розвитку у дітей майстерності, окоміру, вихованню смаку, формуванню певних технічних навичок.

У жіночому відділенні значна увага приділялася рукоділлю, яке, починаючи з 1899 р., набуло систематичного характеру у зв'язку з тим, що цю справу очолила справжній ентузіаст М. Каск. На заняттях з рукоділля виготовляли рушники, різноманітні вишиванки, шили батистові кофтинки, в'язали крючком, викроювали найпростіші предмети за кресленнями і мірками, які виготовлялися самими вихованками. Молодші дівчата займалися в'язанням панчіх, їх штопанням і дов'язуванням, накладанням заплат на білизну тощо. Тобто весь одяг, білизну, крім осінніх кофтин і пальто, дівчата жіночого відділення шили самі під керівництвом завідуючої, яка допомагала їм з викроюванням [199, с. 299-300].

Самообслуговування було однією зі складових виховного процесу. Діти щоденно прибирали приміщення, при необхідності топили печі, прибирали двір, розчищали сніг. Дівчата садили город, обробляли його впродовж літа і збирали овочі. Хлопці викопували картоплю, збирали городні культури, пиляли, рубали й складали дрова тощо.

Усі види праці сприяли не тільки формуванню певних трудових, морально-естетичних навичок, а й вихованню в дітях турботи одне про одного, відповідальності, почуття колективізму.

При сирітському будинку функціонувала бібліотека, яка по можливості поповнювалася новою літературою. На уроках ручної праці вихованці переплітали старі бібліотечні книги для подальшого їх використання [201, с. 281].

У середньому річне утримання одного вихованця за період з 1888 по 1898 рік становило 198 крб. 84 к.

У листопаді 1900 р. вийшла постанова земського зібрання про закриття сирітського будинку. Фактично сирітський будинок був закритий 1 листопада 1901 р., проіснувавши на фінансуванні земства 37 років. Діти, які перебували в сирітському будинку після закриття закладу, були направлені у різні навчальні заклади в якості земських стипендіатів, а незначна кількість з них повернулася до родичів або опікунів [201, с. 154]. Згідно з постановою губернського зібрання

1902 р. функції опіки були передані повітовим земствам [208, с. 151].

Частина дівчат була переведена до Слобідської школи домогосподарства і молочного господарства. За статутом цієї школи, в ній могли навчатися дівчата віком не молодше 14 років. Із сирітського ж будинку були переведені вихованки віком 8-18 років, частина з яких не одержала початкової освіти. У Слобідській школі діти не могли здобути початкову освіту з причини відсутності вчительки з загальноосвітніх предметів. Рішенням педагогічної ради від 11 жовтня 1900 р., на якій були присутні – голова Чернігівської губернської земської управи Ф.

Уманець і попечителька школи М. Булашевич, вихованки, які не закінчили курсу однокласного училища, мали відвідувати заняття у місцевому земському однокласному народному училищі, що знаходилося поблизу школи доведення, за згодою на те учителя школи А. Жигачова та завідуючого цим училищем [200, с. 154].

Були відкриті Заборський сільський притулок (Борзнянський повіт) і землеробний притулок у районі Клишів (Суразький повіт). У Заборському сільському притулку в 1912 р. нараховувалося 20 сільських сиріт (хлопчиків і дівчат) на повному утриманні. Навчалися за програмою однокласної початкової народної школи. Цей притулок в основному фінансувався за рахунок трьох волосних сходів: Заборського, Лотаковського, і Попово-Горського та надходжень від приватних осіб [292, с. 10]. Землеробний притулок у Суразькому повіті був розрахований на 50 сиріт хлопчиків не молодше 7 років і при притулку були початкове народне училище і сільськогосподарська школа. Загальні витрати на зведення будівель для притулку й училища, а також на купівлю землі склали близько 110000 крб. [292, с. 10].

Соціальна допомога надавалася дітям не лише у сирітському будинку, вона була адресована також дітям, яких відносили до однієї з категорій: круглі сироти і напівсироти, які жили у родичів або у опікунів; діти з неповних сімей, незаконнонароджені; діти, народжені в лікарні психічно хворими жінками. За даними 1886-1899 рр. щорічно на облік Чернігівського губернського земства становили в середньому по 26 дітей, а загальна кількість дітей, яким надавалася соціальна допомога від губернського земства, зростає за цей період майже у 5 разів. Кількість виділених коштів на соціальні виплати дітям поза сирітським будинком теж зростає. Якщо у 1884 р. вона становила 500 крб. на рік, то в 1894 р. вона зростає до 3000 крб. [8]. І хоча виділених коштів було явно мало, позитивним було те, що допомога земства вищезазначеним категоріям дітей була систематичною статтею витрат із земського кошторису.

У кінці XIX – на початку XX століття під впливом громадської думки держава змушена була активніше організовувати навчальні заклади-притулки для дітей з фізичними вадами, зокрема, з вадами слуху і зору, які вимагали спеціального курсу навчання.

У 1892 р. Чернігівським земством було засноване училище для сліпих і малозрячих дітей, яке знаходилося у підпорядкуванні Чернігівського відділення попечительства Імператриці Марії. Термін навчання становив чотири роки: три основних класи і ремісничий.

Утримання одного учня в середньому становило 260 крб. на рік [293, с. 9].

Основним видом діяльності в училищі було навчання у майстернях з виготовлення щіток і мотузок, у теплий період року цим займалися з 8 ранку і до 19 вечора, взимку – з 8.30. Денна тригодинна перерва відводилася на обід, прогулянку і відпочинок.

Учні вчилися виготовляти щітки різних видів, сидіння меблів з комишу. Виттю мотузок учні навчалися неохоче, хоча ці навички також давали сліпим підготовку для самостійного заробітку, але небажання пояснювалося тим, що вони не бачили свого майбутнього з цією професією, бо боялися залишатися на самоті у самостійному трудовому житті. Всі учні намагалися набути щіткового ремесла, володіючи яким вони могли б залишитися при училищі працювати в училищній майстерні, де їм надавалася допомога у забезпеченні сировиною для роботи і реалізації виробів.

У вільний від навчання і занять в майстернях час діти грали у доміно, шашки, взимку каталися на санчатах і грали у фортецю (гра у сніжки). Майже щодня діти були на розспівах хору, готувалися до співу пісень у церквах, займались гімнастикою.

Навчання в цьому закладі було своєрідним курсом виживання, де учні не тільки отримували знання за програмою початкової школи, вони вчилися виживати у світі, якого не бачили, отримуючи професійні навички конкретного ремесла, знаходити своє місце у житті, навчаючись впевненості.

Училище проіснувало до 1912 р. [293, с. 10].

Навчання і виховання глухонімих в Україні формувалося під безпосереднім впливом Петербурзького та Московського училищ для глухонімих дітей. Такі училища були відкриті в Одесі (1843), в Харкові (1896), в Києві (1900), в селі Максимовичах на Київщині (1897) [224, с. 197].

У 90-х рр. ХІХ століття серед членів Петербурзької опікунської ради народжується думка про доцільність організації спеціальних хуторів для глухонімих дітей, де вони мали б можливість не тільки вчитись, а й працювати після закінчення школи. У 1900 р. опікунською радою було розіслано по губерніях спеціальні листи про організацію таких хуторів. Більшість губернаторів обмежилася офіційними відписками. Лише чернігівський губернатор Є. Андрієвський побачив у цьому реальну форму допомоги глухонімих, десятки тисяч яких перебували у темряві неписьменності тільки тому, що для них не вистачало спеціальних навчальних закладів.

У 1900 р. на базі Чернігівського землеробсько-ремісничої виправної колонії було відкрито школу для глухонімих дітей. А у 1901 р. на околиці Чернігова збудували невеличкий будинок для школи-хутора, куди перевели глухонімих. Першою вчителькою Чернігівського хутора-притулку для глухонімих хлопчиків стала О.Белавіна, яка закінчила спеціальні педагогічні курси в Петербурзі при училищі для глухонімих дітей [224, с. 197].

Через низку об'єктивних причин, а саме: 1) відсутність матеріальної бази для професійного навчання; 2) віддаленість від міста, яка виключала можливість використання для трудового виховання майстерень інших закладів і установ; 3) незручність і віддаленість місця роботи для вчителів) 14 жовтня 1903 р. дітей було знову переведено в спеціально арендоване приміщення в Чернігові [224, с.

209].

У школі викладались російська мова, арифметика, курс загальних відомостей, каліграфія, малювання (по клітинках) та закон Божий. Як правило, учнів розподіляли на чотири групи. У кожній групі навчання читанню проводилося за звуковим методом.

Вчителі відповідали не лише за навчальну діяльність, а й за всю виховну роботу в інтернаті.

Багато уваги приділялося фізичному вихованню глухонімих дітей. Після навчальних занять вихованці щодня виконували гімнастичні вправи “під керівництвом дядька”. У погожі дні такі вправи проводилися на свіжому повітрі. Це зміцнювало організм дітей, сприяло підвищенню їхнього загального життєвого тону.

Професійна підготовка глухонімих займала одне з найважливіших місць у навчально-виховному процесі. При школі систематично працювало дві майстерні: шевська і столярна. Учні виконували різні замовлення окремих осіб і установ, що давало певний прибуток. Крім того, учні виконували різноманітні завдання по самообслуговуванню [224, с. 210]. Набуття окремих навичок професійної діяльності давали випускникам цього закладу шанс для працевлаштування. Під час навчання у дітей формувалися почуття власної гідності, впевненості у своїх силах, відповідальності, розвивалися розумові і фізичні здібності.

16 грудня 1888 р. Чернігівське губернське земство прийняло рішення про влаштування в Чернігівській губернії землеробно-ремісничої колонії для малолітніх злочинців. Для її відкриття з резервного фонду було виділено 5 тис. крб. Губернською земською управою були розроблені проект створення земської виправної колонії для малолітніх злочинців, на зразок вже існуючих кращих дитячих колоній Метре у Франції і Московського Рукавишниківського притулку, і кошторис. Був створений спеціальний фонд розміром у 25 тис. крб., ухвалено, що починаючи з 1889 р. всі повітові й губернське земства мають щорічно перераховувати на рахунок колонії не менше ніж по 100 крб. Крім того, чернігівській губернатор Є. Андрієвський організував збір коштів шляхом пожертвування і різних відрахувань серед населення.

З часом Є. Андрієвський змусив земську управу віддати йому гроші вищезазначеного фонду, щоб власноруч керувати будівництвом і особисто відвідуватися перед керівництвом за виконану справу. В результаті будівництво було форсовано, жодної вимоги за проектом членів управи не було витримано. Першим завідувачем колонією, яка розпочала свою роботу у 1894 р., Є.

Андрієвський призначив людину, далеку від педагогічної діяльності (розстрижений священик, був звільнений пізніше і з посади станового пристава, перед призначенням на посаду завідувача колонії працював службовцем при губернській управі) [285, с. 187]. Та, незважаючи на ці факти, поява землеробно-ремісничої колонії для неповнолітніх злочинців, куди потрапляли діти і підлітки до 18-річного віку переважно за вироком різних судових інстанцій за скоєні злочини або постійні правопорушення суспільного порядку, стала значним кроком у справі перевиховання малолітніх злочинців. Колонія була створена з

метою здійснення “релігійно-морального виховання, розвитку в них нових навичок і любові до праці і тим самим підготувати їх до чесного трудового життя” [325, арк. 17-17 зв.], невід’ємною складовою мети були виховання волі і розвиток фізичної сили.

Більшість вихователів у колонії були представниками Чернігівського земства, які співчутливо ставилися до цих дітей. Вони сприяли загальному розвитку неповнолітніх порушників. В колонії учнів навчали читанню, письму, арифметиці, кресленню, малюванню, церковному співу, давали початкові знання з природознавства, історії і географії. Проводилися заняття з військової справи, столярного і гончарного ремесла, садівництва, займалися розведенням молочної худоби, птиці. Діти працювали на миловарні.

Отже, землеробно-ремісничка колонія стала для неповнолітніх порушників місцем адаптації до майбутнього життя. Праця і професійне навчання ставали засобом їх перевиховання.

Наступним напрямком соціального виховання стало створення дошкільних закладів. Необхідно відмітити, що ця ланка діяльності земств до революції 1917 р. не була достатньо розвинутою.

Виховання дітей дошкільного віку у повних сім’ях здійснювалося на сімейних традиціях. Але дитяча бездоглядність під час літньо-польових робіт, коли вдома залишалися лише малі діти і немічні літні люди, завжди була справжньою проблемою, бо в цей час було чимало пожеж, спричинених дітьми, в результаті яких гинули самі діти, а сім’ї залишалися без домівок. Тому виникнення дитячих ясел-садків було обумовлено життєвою необхідністю.

Перша спроба створення дитячого садка у м. Чернігові була зроблена С. Русовою у 1876 р. Вона намагалася відкрити дитячий садок на зразок відкритого нею і її сестрою Марією у 1871 р. у м. Києві, де набула певного досвіду виховательки. Та в час жорсткого переслідування прогресивно налаштованої інтелігенції, а подружжя Русових знаходилося у списках “неблагодійних”, губернатор м. Чернігова відмовив С. Русовій у цьому починанні. Та це не дає підстави стверджувати, що дошкільні проблеми були байдужі органам самоврядування.

На початку 900-х рр. Чернігівське губернське земство підтримало починання з дошкільного виховання на місцях, виділивши у 1900 та 1901 рр. по 100 крб. на повіт на організацію ясел. Саме ясла, вони ще мали назву ясла-притулки, як найбільш дешевий і організаційно невибагливий заклад серед різних типів дитячих дошкільних закладів, набули найбільшого розповсюдження [265, с. 71].

Ініціаторами створення дошкільних закладів виступали організації з боротьби зі шкідливими хворобами та приватні особи. Створені дошкільні заклади не мали міцної матеріальної бази, бо мали лише сезонний характер; діяли в період жнив (строком від одного до трьох місяців), коли діти залишалися без нагляду батьків. Сільські дитячі заклади були безкоштовними, вони поєднували в собі риси ясел і притулків для дітей. Улаштуванням і завідуванням яслами займалися земські лікарі та вчителі, причому як жінки, так і чоловіки. Персонал складався з 2-3 чоловік. Ясла власних приміщень не мали,

розміщувалися переважно при школах. Режим дня в них був традиційно-хліборобський, який розпочинався о 4-5 годині ранку і закінчувався о 9 вечора. Всі ясла мали нічну групу та більшість дітей батьки забирали на ніч додому.

Не всі земства відгукнулися на пропозицію організувати ясла-притулки для сільських дітей. Слід відзначити ініціативність земських лікарів та приватних осіб Чернігівського, Стародубського, Новозибківського, Борзнянського повітів. Вимагаючи звітності за роботу літніх ясел-притулків, губерньська управа однак не надіслала ні програми для організації цих закладів, ні бланків для звітності. Останній фактор значно ускладнює вивчення даного питання. Та існуючі матеріали, а саме звіти керівників деяких з них, можуть слугувати достатньою базою для характеристики даного аспекту земської діяльності.

Відомо, що у 1900 р. було створено троє ясел у Новозибківському повіті, а саме в с. Спиридоновій Буді дружиною предводителя дворянства Катериною Василівною Розенбах, в с. Рогові – госпожою О. Грачовою і в с. Великій Топалі княгинею Марією Павлівною Долгоруковою, а також ясла-притулки у Пригарі Стародубського повіту та у м. Івангород Борзнянського повіту [62; 129; 191; 265; 297].

Влітку від неправильного і недостатнього харчування вдома та вживання зелених фруктів діти часто хворіли, були прблеми зі шлунком, в наслідок засухи з пилом – запаленням очей, а також хворобами верхніх дихальних шляхів, які вимагали медичного нагляду та щоденного лікування, яке було надано у створених яслах. В цих закладах намагалися дотримуватися збалансованого харчування на основі складеного лікарем меню, до якого входили молоко, риба та овочі. Їжа була різноманітною, приготована з урахуванням віку дітей, оскільки ясла відвідували діти віком від 1 до 14 років. В дні посту на полуденок замість бубликів діти отримували моркву або солодкий горох, які їм дуже подобались [62].

Обов'язковими були оздоровчі заходи: прищеплення дітям гігієнічних навичок, щоденний огляд лікаря, медична допомога в разі потреби, формування навичок самообслуговування. Для наймолодших дітей створювалися умови для денного сну (так звана тиха година). Спали дітлахи на сіні, вкритому рядном. Старші діти були неабиякою допомогою нечисленному персоналу: мили підлогу, посуд, чистили картоплю, бавилися із малюками, навчали їх молитов, грамотні читали книжки. За спостереженнями завідувачок яслами, діти тільки перші дні перебування в яслах трималися “насторожено і підозріло” та згодом швидко адаптувалися в колективі, поводитися жваво і доброзичливо.

Помітна увага приділялася організації дитячого дозвілля, зокрема, влаштовувалися народні ігри, невибагливі за правилами, але різноманітні. Діти грали у схованки, іграшки, ката й мишей, короля, городки, ворота, зайчика, перепілку, гусей й вовка, журавля, фарби, конячки, квача, мотузочку, паличку-стукалочку та ін. Саме в грі знаходила вихід нагромаджена і невитрачена дитяча енергія. Дітям дуже подобалася вільна гра, яка мала імітаційний характер, граючи дитина відображала те, що бачила навколо себе: поведінку тварин, їхню мову, наслідувала поведінку дорослих. Ігри на свіжому повітрі розвивали м'язи дитини, загартовували її. Під час ігор у дітей формувалися певні уміння

комунікативної поведінки.

За час перебування у літніх яслах-притулку діти здоровішали, вони виглядали справнішими, охайнішими. Однак, всі завідуючі у своїх звітах з прикрістю визначали, що батьки “поки що дивляться на ясла як на харчування за земську копійку, зневажаючи всяку педагогіку”. І крім слів вдячності та незначної пожертви харчових продуктів від селян не відчувалося ніякої підтримки. За відсутністю будь-яких програм чи рекомендацій для цих закладів, ясла здебільшого переслідували доглядальні та оздоровчі цілі.

Ясла мали не державний, а громадський характер. На думку В.

Чарнолуського, вся постановка ясельної справи переважно мала дилетансько-благодійний характер. Культурно-освітнє значення ясел-садків, яке спочатку зовсім не бралось до уваги, дуже скоро було висунуте життєвою практикою [287, с. 104-105].

Найкращі умови для дітей були в яслах, створених у 1900 р. в селі Велика Топаль на кошти, виділені організацією боротьби з заразними хворобами А.

Рожественського (100 крб.) і особистих коштів княгині М. Долгорукової. Керівництво закладом здійснювали княгиня М. Долгорукова та учителька села Малої Топалі Надія Андріївна Голосова – безоплатно. Ясла розташовувалися у спеціально пристосованому будинку, подарованому княгинею М. Долгоруковою, де вони функціонували щоліта під час жнив, крім недільних і святкових днів, коли матері самі мали змогу доглядати своїх дітей.

У 1900 р. в яслах налічувалось 217 дітей, хоча щодня приходило від 60 до 193 дітей віком від 1,5 до 7 років. Збиралися вранці з 6 до 9 години. Запис дітей до ясел здійснювався лише впродовж перших трьох днів функціонування закладу в присутності лікаря і фельдшера [60, с. 106-107].

Діти отримували порівняно повноцінне харчування (сніданок, обід, полуденок і вечерю). На сніданок подавалися каша, сир з молоком або картопля з огірками. Малюків (грудних дітей) годували бубликами з молоком. Обід складався з двох страв – борщу з салом (раз на тиждень – з м'ясом), смаженої картоплі, каші, супів з різною крупою. О 16 годині на полуденок давали переважно по 2 бублики. О сьомій годині вечора на вечерю – суп з картоплею або каша з молоком. Вихователі стежили за дотриманням правил гігієни – миттям рук до і після їжі [62, с. 108].

В яслах-притулку панувала атмосфера сімейних стосунків. Старші діти доглядали молодших: чи добре їли, чи не образив хто, чи добре вдягнуті на прогулянку. Цей догляд не обтяжував старших, бо це було нормою співжиття в родині.

Трудове виховання здійснювалося переважно з старшими дітьми. Дітям прищеплювали навички народних ремесел, якими займалися їхні батьки. Хлопці плели лапті, а дівчата вишивали на полотні. Розширення кругозору дітей, а також розвиток мовлення і мислення відбувалися під час читання виховательською книжок, демонстрації картин і складанні розповідей по них. Діти дуже любили слухати казки, отримуючи уроки моралі і доброти, бо казка не має собі рівних за силою впливу на дитячі душі. Діти вчилися співпереживати героям казок, починали розуміти такі поняття як зрада, підступність, доброта, зв'язки між

явищами і людьми. Для маленьких дітей в цей час в окремій кімнаті були створені умови для денного сну.

Значним досягненням цього закладу була бібліотека, створена при яслах засновницею княгинею М. Долгоруковою, книжками з якої користувалися діти, які вже вміли читати [191, с. 39].

Вихователями здійснювалося релігійне виховання (обов'язкове читання молитов до сніданку і перед сном).

У звіті за 1902 р. зазначалося, що досвід організації ясел показав, що діти, які постійно відвідували ясла влітку впродовж 3-х років, звикли до встановленого режиму дня, який допомагав упорядкувати життя дитини, і правил перебування в закладі, зміцніли фізично. Успішності справи в цьому закладі сприяло вміння завідуючих спілкуватися з дітьми [200, с. 39].

Позитивний вплив на розвиток дітей в яслах-притулку в Великій Топалі мали наступні фактори: чітко встановлений режим дня; дотримання санітарно-гігієнічних вимог; повноцінне і різноманітне харчування з урахуванням місцевих і релігійних традицій; урахування вікових і індивідуальних особливостей дітей (у режимі дня й харчуванні); здійснення розумового і морального виховання у дітей; організація ігрової діяльності.

Недостатня інформованість населення про безкоштовність, доцільність і ефективність організованих літніх дитячих ясел, як це було в с. Виблях Чернігівського повіту і в с. Погарі Стародубського повіту, призводила до того, що населення ставилося з недовірою до дійсної користі притулку, не вірили, що знайдеться така людина, яка погодиться займатися з великою кількістю дітей, коли матерям іноді важко впоратися зі своїми дітьми [297, с. 140], боялися, що діти будуть голодні і т. ін. Але інша частина населення, згадуючи як їм доводилося виховувати своїх дітей, підтримували це починання. “Тепер усе видумують, як би легше було нашому брату, а колись же ніхто цим не клопотавсь, нікому до нас не було діла”, – говорили старенькі бабусі, витираючи сльози [297, с. 141]. Тому лише частина населення наважилася віддати дітей до ясел [129, с. 209].

Найдовше функціонував літній дитячий притулок-ясла в с. Погарі Стародубського повіту. У 1902 р. з 1 червня по 11 серпня його відвідало 647 дітей віком від 2 до 8 років [129, с. 208].

В ясла були влаштовані місцевим лікарем Гаврилом Родіоновичем Тимошком на кошти губернського земства у розмірі 100 крб. Ясла розташувалися в одній з Івангородських шкіл, займали три кімнати – одну під спальню, дві – для перебування дітей в погану або дощову погоду.

Якщо в перший день завітало лише 24 дитини, причому 9 з яких вже одразу залишилися на ніч, то на четвертий день до ясел прийшло вже 100 дітей, з яких 36 залишилося на ніч. Усього було записано 208 дітей. Та оскільки кошти були обмежені, тому тим, хто, приходив понад 100 доводилося відмовляти. Кількість дітей, що ночували в яслах, весь час збільшувалося і на п'ятий день їх вже було 70 [265, с. 79]. Місцеве населення, розуміючи всю важливість цієї справи, вирішило надати хоч якусь допомогу. Так, хворі земської лікарні з пожертвованого одягу пошили сорочки і плаття для дітей ясел-притулку,

необхідні як змінний одяг. Ясла функціонували 19 днів з 9 липня по 1 серпня. В середньому вдень перебувало 74 дітей, вночі – 43. За віком, переважно, це були діти від 2 до 8 років [265, с. 71].

Г. Тимошок у статті “К вопросу о деревенских яслях. – Ясли в м. Ивангороде в 1902 году” розмірковує над питанням, якими мають бути завідувача і вихователі в такому закладі, кому можна довірити цю справу, а також про причини, які гальмували відкриття дитячих ясел на селі. На його думку, дуже часто ясла не влаштовувалися через відсутність кандидатури на роль завідувачої, яка б була освіченою, тактовною як у спілкуванні з дітьми, так і з батьками, володіла б організаційними здібностями, любила дітей, мала авторитет серед населення, була б знайома з місцевим побутом, традиціями, національними особливостями.

Практика довела, що саме освічені люди, представники земської інтелігенції, справжні ентузіасти глибоко усвідомлювали важливість опікування дітей в період літньо-польових робіт, бо разом з повноцінним харчуванням, медичною допомогою відбувалося водночас попередження дитячої злочинності і смертності від нещасних випадків.

Проблема дитячої бездоглядності стала ще гострішою в період військових подій 1914-1918 рр., коли багато сімей залишилися без чоловічої робочої сили і тому весь тягар з обробки і збирання врожаю ліг на плечі жінок, літніх людей і дітей. Всі, хто хоч трохи міг працювати, повинні були йти у поле, а малі діти залишалися зовсім без догляду. Тому стала очевидною необхідність допомогти селу у влаштуванні ясел-притулків. [303; 90, с. 12]. Та оскільки справа була мало знайомою, то для вивчення досвіду організації дошкільного виховання для новопризначених завідувачих Чернігівщини в 1915 р. була організована триденна екскурсія до вже існуючих дитячих садків м. Києва. Делегацію з Козелецького повіту на чолі члена управи А. Цичикало супроводжувала Н. Лубенець, яка ознайомила членів делегації з основними завданнями дошкільного виховання.

У 1916 р. на кошти з державної казни (1000 крб.) та кредиту, наданого губернським земством, Козелецька земська управа відкрила у своєму повіті 17 ясел-садків. Створені садки існували від двох до чотирьох тижнів, ними скористалося 957 сімей [306, с. 3].

Основою організації навчально-виховного процесу була гра. Діти грали у народні (добре знайомі їм) ігри, займалися конструюванням з дерев'яних кубиків. Ознайомлення з природою здійснювалося під час екскурсій, читання казок, численних бесід про шкідливість і користь комах, тварин, птахів, при цьому зверталася увага на гуманність, бережливе ставлення до природи. Прищеплювалося поважне ставлення до дорослих. Дітей також навчали коротеньких молитов, які вони по черзі читали перед та після прийому їжі. Після перебування у цих короткотривалих закладах діти ставали більш комунікабельними, товарицькими, охайнішими і більш слухняними. Зверталася увага не лише на фізичний розвиток дітей, але й на виховання.

У яслах-садку с. Чемер бесіди проводилися на різноманітну тематику, читалися коротенькі оповідання “Тришина милостиня”, “Правдивий цар”, “Спіймана пташка”, “Накануне нового года” тощо. Дівчата-підлітки шили,

вишивали, мережили, співали дитячих пісень. Завідуюча притулку була переконана, що ясла сприяли розвитку дітей, їхнього мовлення, збагаченню внутрішнього світу дитини, що допомагало дитині при вступі до школи і полегшувало працю вчителя. У садку при Хрещатинському училищі розучування пісень здійснювалося у супроводі скрипки, що збагачувало їхні естетичні смаки. До сіл Вороньки, Держанівка і Бобровиця, за рекомендацією Н.Лубенець, були запрошені учениці Київської школи нянь-фребелічок, які своєю любов'ю до дітей, вмінням поводитися з ними і вести дошкільне виховання здійснили цій справі велику послугу.

Завідувачкам нерідко доводилося переконувати матерів щодо безплатності утримання дітей, спростовуючи підозри, ніби земство пізніше буде вимагати плату за утримання. З кожним днем у зв'язку з необхідністю матерів вивільнити себе від малюків в робочу пору, кількість дітей, яких приводили до ясел, від грудного до підліткового віку зростала.

Організовані літні ясла-притулки знаходилися, переважно, на утриманні земств. Так, витрати на ясла-притулки Козелецького повіту у 1916 р. становили 3705 крб. 47 к., з них від губернського земства було відшкодовано 2514 крб. 86 к., від повітового – 145 крб. 55 к., 1000 крб. отримано від Міністерства народної освіти [306].

Справа дошкільного виховання у друге десятиріччя ХХ століття дещо покращилася в порівнянні з першим, бо поряд з функціями доглядання вже чітко були виділені й виховні функції.

Земства Чернігівської губернії як прогресивні на той час органи самоврядування чутливо ставилися до незахищених верств населення. Маючи зразки закладів, влаштованих на загальноукраїнському і всесвітньому просторі, вони прагнули охопити опікуванням у спеціально створених закладах, в першу чергу, дітей-сиріт, напівсиріт, кинутих дітей, дітей з фізичними вадами (вадами слуху й зору), малолітніх правопорушників, турбувалися про дітей в період літньо-польових робіт. Обов'язковими завданнями цього напрямку роботи були розумовий розвиток дитини, моральне і трудове виховання, підготовка до самостійного життя.

Низький рівень грамотності й освіченості більшості дорослого населення, прагнення земств зберегти і відродити національні традиції, покращити добробут населення спонукало до вироблення певної програми дій щодо вирішення цих питань. Значні надії земство покладало на позашкільну діяльність, спрямовану на підвищення культурно-освітнього рівня населення. С. Русова вважала, що головна мета позашкільної освіти полягає в тому, щоб дати народові грамотний культурний розвиток, який дасть можливість кожній людині усвідомити свої громадянські і людські обов'язки [112, с. 76]. Найважливішими напрямками позашкільної діяльності стали: а) організація вечірніх і недільних занять для дорослих; б) влаштування шкільних і громадських бібліотек, бібліотек-читалень для дітей і для дорослих; в) організація систематичного поповнення бібліотек літературою; г) активізація роботи книжкових складів; д) популяризація наукових знань, народної творчості на сторінках періодичних видань; е) популяризація творів українських митців, народної творчості, українських

старожитностей під час народних читань, на концертах і виставах, в музеях.

Ряд об'єктивних причин зумовили неспроможність початкової народної школи охопити навчанням навіть всіх дітей шкільного віку. Земства шукали шляхів покращення освітньої справи. Одним з них вважали організацію недільних шкіл, проведення недільних і вечірніх занять для дорослих, повторювальних занять для випускників початкової школи, а також для дітей, які відвідували, але не закінчили школу.

Недільні школи здобули визнання на початку 60-х рр. XIX ст. Приклад перших недільних шкіл, організованих у м. Києві, став поштовхом для заснування недільних шкіл в інших містах України. В Чернігівській губернії протягом 1860-1862 рр. недільні школи були відкриті у Чернігові, Глухові, Ніжині і Новгород-Сіверському.

Учителями в недільних школах переважно були українці, які здійснювали навчання грамоти, письма та рахунку з педагогічним тактом, використовуючи нові способи навчання, і тому мали неабиякий успіх [211, с. 395]. У недільних школах панувала доброзичлива, робоча атмосфера [155, с. 189]. Учні в школах навчалися читати, писати, опановували чотири арифметичні дії, знайомилися з історією, географією, природознавством. Недільними школами в Чернігівській губернії було охоплено понад 300 осіб. У 1862 р. школи були закриті нібито за виявлену революційну діяльність [152, с. 431-439].

Під тиском громадськості Чернігівської губернії ця форма навчання знову отримує право на існування. 5 квітня 1872 р. Чернігівська управа відкрила недільну школу для чоловіків. Члени управи, активні земські діячі І. Вербицький-Антіохов і В. Хижняков склали для неї навчальну програму.

У додатку до № 36 “Черниговских губернских ведомостей” за 1872 р. повідомлялося, що у 1871 р. тільки у Борзнянському повіті при школах було відкрито 16 вечірніх класів, в яких навчалось 412 дорослих селян [287, с. 3-5].

Але через обмеженість фінансових можливостей в кінці 70-х рр. їх довелося закрити [244, с. 80].

Через 15 років знов постало питання організації недільних шкіл. У жовтні 1893 р. в Ніжині, за підтримкою земства, генерал-майор О. Гржимайло відкрив чоловічу недільну школу [244, с. 18]. Щорічно на її утримання Ніжинська повітова управа виділяла по 60 крб. У циркулярі № 1 за 1895 р. Київського навчального округу вказувалося, що “Ніжинська недільна школа для чоловіків заслуговує на увагу і є прикладом для наслідування”. Заняття в ній проводилися 33 рази на рік з 11 до 14 години. Школа мала свою бібліотеку з 521 примірника.

Недільне навчання охоплювало широкі верстви населення. Показником цього є кількісний і соціальний склад учнів. З 1893 по 1895 рр. лише у Ніжинській чоловічій школі навчалось 414 осіб. З них за соціальним станом було 46 % міщан, 43 % козаків, 8 % селян і 3 % солдат [244, с. 19].

У недільних школах вивчали Закон Божий, грамоту. В деяких школах викладали історію рідного краю, географію, українську літературу. Особливо популярними були твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша та ін. [12, с. 24].

Був широко запроваджений звуковий спосіб навчання грамоти В. Золотова. Для осмисленого навчання грамоти автор пропонував використовувати аналітико

-синтетичний метод за допомогою “рухомої” азбуки. Цей метод був набагато прогресивнішим в порівнянні з методом, який вимагав заучування великої кількості складів. Поряд з цим знайшов застосування і метод одеського педагога О. Горбинського, який ґрунтувався на попередньому проведенні вправ з поділу слова на склади, складу на звуки [152, с. 433-437]. За словами М. Пирогова: “Грамота засвоювалася майже вдвічі і навіть утричі швидше, аніж у приходських та інших школах зі щоденним відвідуванням. Читаючи, учні завжди розуміли, що читають, – це явище, відома річ, не завжди спостерігається в інших школах. Про це розповідали директори недільних шкіл округу, що відкрилися в Ніжині, Полтаві, Чернігові” [211, с. 398]. В Глухівській недільній школі на Чернігівщині використовувався “метод взаємного навчання”. До занять письмом входило переписування текстів, а також “схоплення” диктувань (написання диктантів). Особливу увагу вчителі приділяли каліграфії, правильному триманню ручки і твердості руки [152, с. 433-437].

Перша жіноча недільна школа була відкрита в м. Чернігові 7 квітня 1894 р. [76, с. 18]. А 7 січня 1896 р. Ольгою Олександрівною, донькою О. Гржимайла, були організовані вечірні класи для жінок в м. Ніжині. Заняття проводилися тричі на тиждень. Проведення занять у вечірніх класах частково фінансувалося з міського бюджету. У перший рік навчання ці класи відвідали 30 міщанок і селянок, 30 козачок і 2 почесні городянки, всього 62 особи [76, с. 18-19]. У 1896 губернським земством на ці заняття було виділено 750 крб. У 1902 р. губернським зібранням було внесено до кошторису 2500 крб. на оплату повторювальних занять з дорослими, у 1903 р. асигновано 1500 крб., у 1906 році – 1900 крб., у 1907 – 725 крб. [149, с. 82]

У звітах про заняття з дорослими переважно вказувалася загальна кількість відвідувачів. Та матеріали звітів з чотирьох повітів за 1894-1901 рр. свідчать, що вечірні повторювальні заняття користувалися особливою популярністю серед жінок. Так, у 1894-1895 н. р. в Козятинській школі Чернігівського повіту відвідували вечірні заняття переважно неграмотні представниці жіночої статі; у 1897-1898 н. р. 108 жінок (з 309 слухачів) навчалися на вечірніх заняттях при народних школах Козелецького повіту; у 1900-1901 н. р. у Стародубському повіті з 120 відвідувачів вечірніх занять було приблизно 90 осіб жіночої статі; у Новозибківському повіті у 1897-1898 н. р. з 141 слухачів було 133 жінки, а у 1900-1901 н. р. з 123 осіб – 96 жінок [149, с. 83]

Заняття з дорослими проводилися в обсязі курсу народної школи. Поділ на 3 групи здійснювався як і у земських школах за рівнем підготовки. Старша група формувалася з колишніх випускників сільської школи.

Крім основного курсу програми однокласної початкової школи учнів навчали креслити план класу і школи, знайомили з географічною картою. В усіх групах проводилися бесіди про Землю, про день і ніч, пори року, фази місяця, тиск повітря, магніт, електрику (з демонстрацією дослідів) та ін.

Бажання навчатися було таким сильним, що учні приходили до школи навіть у зимову негоду за 3 версти, їм нерідко доводилося повертатися додому у заметіль та вночі (за спогадами учителя Гарцевського училища Стародубського повіту Колосова) [198, с. 43]. Заняття проводилися двічі або тричі на тиждень, а

іноді й щовечора. Жовтень, листопад і грудень були найкращими місяцями для занять. Ближче до весни кількість відвідувачів різко зменшувалася у зв'язку з їх зайнятістю у весняно-польових роботах. Недоліком вечірніх і недільних занять було те, що не було сталого складу учнів (він постійно змінювався) і повна відсутність (до 1897 р.) спеціально розроблених програм для занять.

Справа проведення занять з дорослими найкраще була поставлена у Конотопському повіті, де у 1895-1896 н. р. заняття були проведені при 10 школах, а у 1899-1900 н. р. – вже при 25 школах [199, с. 259].

Аналізуючи стан справи, Конотопська земська управа дійшла до певних висновків: по-перше, недільні заняття є ефективною ланкою у поширенні і закріпленні елементарних знань серед населення; по-друге, зросла кількість населення, яка свідомо прагнула поповнити свої знання; по-третє, утруднення в організації занять з розширеним курсом полягали у відсутності необхідних книг для ознайомлення слухачів з вітчизняною історією, географією, з питаннями сільського господарства.

Заняття з дорослими проводилися переважно при школах. Для організації занять потрібно було виконати ряд вимог: мати дозвіл на їх проведення; заняття мають проходити у позаурочний час; обов'язкова звітність перед управою про термін проведення занять, кількість учнів; тривалість занять (мала бути не менше 3-х місяців); повідомляти управі, для якої категорії населення проводяться заняття (навчання дорослого населення грамоти чи повторювальні заняття з випускниками шкіл); дотримуватись встановленої норми наповнюваності класів (кількість учнів для занять I типу мала становити не менше 20, для занять II типу – 10). За умови успішності проведених занять учителям в кінці року виплачувалася сума у розмірі 50 крб. [60, с. 130].

З метою належної організації вечірніх занять в губернії і поширення кращого педагогічного досвіду губернська земська управа на початку 1897 р. роздрукувала і надіслала повітам ґрунтовну доповідь Конотопської повітової управи (як рекомендацію) про вечірні заняття з випускниками шкіл і дорослими. У цьому ж році книжковою підкомісією при Чернігівському земському книжковому складі була вироблена програма для вечірніх занять з дорослими, надрукована в додатку до № 3 “Земского сборника Черниговской губернии” за 1898 р., і також надіслана всім учителям народних земських шкіл [198, с. 22].

До 1903 р. заняття з дорослими проводили штатні вчителі шкіл. Є. Шульга у своїй статті “К вопросу о расширении и подъёме народного образования” зазначав, що надзвичайна стомлюваність учителів шкільними заняттями не дозволяла їм з повною віддачею проводити заняття в недільних та вечірніх класах, що успіху в цій справі можна досягти за умови призначення окремої особи для проведення вищезазначених занять. Восени 1903 року Городнянське земство запросило на роботу спеціального учителя для проведення вечірніх занять для випускників Тупичевської і Велико-Лиственської школи [301, с. 89]. Але, на жаль, цей досвід не набув поширення.

Організовані земствами недільні, вечірні, повторювальні заняття давали неграмотним мінімум знань в обсязі однокласної початкової школи, а випускникам початкової школи – можливість відновити набуті знання, закріпити

і розширити їх. Ця ланка освітньої діяльності земств була досить ефективною, бо переслідувала одне з найголовніших завдань – прищепити населенню прагнення до навчання, підвищити їх освітній рівень.

Припинення фінансування земствами Чернігівської губернії вищезгаданих занять для дорослих у 1907 р. було обумовлено виділенням всіх можливих земських коштів на розширення мережі народних шкіл у зв'язку з упровадженням загальної початкової освіти.

Важливою ланкою просвітницької діяльності земств Чернігівської губернії стало заснування шкільних і громадських бібліотек, поповнення їх літературою. Завданням земств стало створення умов для закріплення набутих знань, виховання у випускників шкіл і дорослого населення прагнення до самоосвіти, до читання корисних книг. Бібліотеки, на думку багатьох земств, мали стати необхідним доповненням до школи.

Перші бібліотеки в повітах Чернігівської губернії з'явилися у 80-х роках XIX ст., вибір літератури в них був невеликий. До 1888 р. повітові земства намагалися самостійно відкривати й фінансувати шкільні бібліотеки. Зокрема, у 1881 р. Суразьким повітовим зібранням на цю справу було виділено 50 крб., а у 1886 р. Мглинським – 400 крб. Чернігівське повітове земство у 1883 р. витратило 700 крб. на влаштування 27 шкільних бібліотек, а вже у 1887 р. звітувало губернському земству, що бібліотеки засновані при всіх школах повіту [148, с. 66].

У Глухівському повіті впродовж 1868-1886 рр. існувала практика дарування книжок релігійного змісту кращим випускникам сільської школи, на що у 1881 році офіційно була затверджена щорічна сума в 200 крб. Саме у такий спосіб задовольнялася потреба населення в читанні. Але книги залишалися в сім'ях, а більша частина населення як і раніше була позбавлена можливості читати книги. З метою покращення ситуації у 1885 р. Глухівське земство відкрило перші шкільні бібліотеки, які одразу набули популярності. Книги з бібліотек розбиралися добре, кількість читачів зростала. У 1887 р. Глухівське повітове земство витратило 200 крб. на відкриття 8 бібліотек і 100 крб. на укомплектування їх літературою. Станом на 1894 рік у Глухівському повіті бібліотеки функціонували вже при 20-ти школах, і готувалися до відкриття ще 4 [148, с. 66-67].

Починаючи з 1888 р. губерньська земська управа надавала кредити повітам на придбання книг для шкільних бібліотек. Дев'ять повітових управ (Суразька, Мглинська, Козелецька, Новозибківська, Городнянська, Сосницька, Остерська, Кролевецька, Борзнянська) скористалися цією пропозицією, отримавши кредит у розмірі 2000 крб. Новгород-Сіверська управа самостійно вирішувала питання про поповнення бібліотек новими надходженнями через Новгород-Сіверську учительську раду.

За даними загально-земського з'їзду у 1911 р. бібліотеки існували при 586 з 783 земських шкіл Чернігівської губернії [238, с. 47].

Вміст шкільних бібліотек складався переважно з підручників, навчальних посібників, книжок про життя святих, кількох номерів “Детского Мира”, “Труд кормит и лень портит” тощо. Книг для позакласного читання, які користувалися

особливим попитом серед населення, майже не було.

Повітові управи, задовольняючи прохання сільських учителів, виділяли кошти на придбання книг для позакласного читання. Так, Городнянське повітове зібрання ухвалило рішення про виділення 50 крб. [148, с. 63] і водночас доручило управі вивчити питання про реальну кількість книг для позакласного читання у школах. Було з'ясовано, що в усіх земських школах Городнянського повіту нараховувалося 1632 примірники книжок і брошур для позакласного читання, придбані, переважно, за рахунок приватних внесків. Однак цієї кількості було недостатньо, бо на кожного учня не припадало навіть і по одній книзі. Така ситуація була типовою і для інших повітів губернії, книг для позакласного читання в багатьох шкільних бібліотеках не вистачало або зовсім не було, а в Остерському повіті станом на 1894 рік вісім шкіл взагалі не мали шкільних бібліотек [148, с. 64].

Починаючи з 1895 р. губернська земська управа активно допомагає повітовим земствам щодо поповнення учнівських бібліотек, компенсуючи половину їх витрат на цю справу (але не більше 5 крб. на бібліотеку, незважаючи на кількість придбаних книг). Гроші видавалися з спеціального бібліотечного фонду, створеного у 1894 р. земським зібранням Чернігівської губернії [91, с. 17].

Деякі повіти самостійно вирішували питання організації шкільних бібліотек і поповнення їх літературою, виділяючи при цьому значні суми. Так, у 1895 р. Борзнянське і Сосницьке земства виділили відповідно 750 крб. і 410 крб. Ніжинське земство щорічно виділяло 500 крб., а у 1907 р. лише на поповнення бібліотек літературою – 750 крб. [283, с. 13].

Комплектувати учнівські бібліотеки дозволялося лише книгами, схваленими вченим комітетом Міністерства народної освіти. Список схвалених книг був застарілим, лише незначна кількість популярних книг для позакласного читання потрапила до нього. Губернське земство звернулося з проханням до вченого комітету Міністерства народної освіти надрукувати каталоги заборонених книг для комплектування бібліотек, сподіваючись, що тоді вибір книг буде ширшим. Відповіді на це клопотання земство не отримало [285, с. 194].

Кращою була ситуація у бібліотеках середніх навчальних закладів. Найбільшим бібліотечним фондом володів Ніжинський історико-філологічний інститут, у якому нараховувалося близько 20 тисяч назв і до 50 тисяч екземплярів книг. Бібліотеки чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів відзначалися своєю фундаментальністю – 35-40 тисяч назв і до 75 тис. екземплярів книг, в учнівських бібліотеках близько 140 тис. екземплярів, в середньому по 55 книг на одного учня. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії славилися багатством рідкісних книг [228, с.140].

Крім бібліотек, при навчальних закладах в губернії були бібліотеки при різних клубах, земських управах, а також приватні й громадські бібліотеки. Але серед них лише десятка два були більш-менш забезпечені, бо утримувалися за рахунок земських коштів або коштів громадських зборів і клубів. Утримання бібліотек завжди перевищувало отриману суму з відвідувачів.

Перші громадські бібліотеки відкривалися в повітових містах завдяки ініціативі приватних осіб та при підтримці повітових управ. Губернське земство лише з 1903 р. почало надавати допомогу повітовим земствам на відкриття громадських бібліотек і поповнення їх новою літературою.

Земські громадські бібліотеки створювали при повітових управах. Вони були засновані за приватною ініціативою у Сосниці (1872), Мглині (1869), Борзні (1870), Кролевці (1893), або за ініціативою повітових земств (Суражі (1879), Глухові (1874)). Спеціально для вчителів початкових шкіл – Козелецька (1878) і Чернігівська (1893) [228, с. 141].

У Сосниці громадська бібліотека була заснована за приватною ініціативою А. Карпинського. Бібліотека постійно поповнювалася. Повітове земство щорічно виділяло на неї 200-300 крб. Кількість томів у 1872 р. становила 274, а у 1909 р. – 3055 назв. [148, с. 91]. Кількість читачів зростала. Якщо у 1898 р. відвідувачів було 168, то у 1908 р. – 542.

Борзнянська земська публічна бібліотека була заснована на гроші В. Тарновського. Якщо у 1871 р. бібліотека нараховувала 393 назви книг, у 1886 р. – 909 назв. І хоча у 1894 р. була ліквідована посада бібліотекаря, видача книг не припинилася, вона здійснювалася службовцями канцелярії управи.

Громадська бібліотека у м. Сураж фінансувалася повітовим земством впродовж 1879-1904 рр. і припинила своє існування у зв'язку з неспроможністю подальшого фінансування [148, с. 91].

Користування громадськими бібліотеками було платним, бо ця частина доходу частково забезпечувала існування бібліотек. Плата за користування бібліотекою у повітах була різною. У Борзні читачі платили від 1,2 до 4,8 крб. на рік, у Кролевці – від 3 до 6 крб., у Мглині – 6 крб., у Козельці – 3 крб., у Сосниці від 1 до 6 крб. на рік. Постійні читачі Борзнянської бібліотеки мали право безкоштовно користуватись її послугами [228, с. 141].

Та особливо потрібно виділити громадські бібліотеки у Глухові (заснована у 1874 р.) і у Чернігові (1877 р.). Вони поєднували як комерційні, так і філантропічні завдання. Ці бібліотеки отримували субсидії від земства (по 200 крб. на рік), міста та з інших джерел. Цих коштів не вистачало, тому була встановлена плата за читання книжок, які видавалися додому, відповідно від 3 до 7 крб. на рік в одній і від 2 до 8 крб. – у другій. Причому з земських службовців у Глухівській бібліотеці бралася плата в розмірі лише 2 крб. 50 коп., а у Чернігівській – народні учителі користувалися книгами безкоштовно. Користування читальним залом у Глухівській бібліотеці коштувало 3 коп., у Чернігівській – було безкоштовним. При останній існував окремий відділ дитячої літератури. Кількість читачів у Чернігівській громадській бібліотеці щорічно становила близько 350-400, а узятих ними книг – 26 тисяч (у Глухівській відповідно 7 тис.). У 1897 р. читальний зал Чернігівської бібліотеки читачі відвідали 15 тисяч разів [228, с. 142].

Найбільшим попитом користувалися твори Л. Толстого, О. Тургенєва, Д. Григоровича, І. Гончарова, В. Короленка, В. Гаршина, О. Писемського, М. Гоголя, А. Чехова та інших корифеїв російської літератури [228, с. 142].

Губернське земство частково фінансувало земські громадські бібліотеки, виділяючи гроші: на відкриття нових бібліотек і одночасне їх укомплектування літературою (в розмірі 1000 крб. на кожний повіт, незалежно від кількості бібліотек); на щорічне поповнення бібліотек новими надходженнями (не більше 200 крб. на повіт); на нагальні потреби згідно з заявами, які розглядалися губернським зібранням в кожному окремому випадку [148, с. 90].

Так, у 1909 р. губернське земське зібрання ухвалило видати Кролевецькій бібліотеці на поповнення книгами 1000 крб. Чернігівська громадська бібліотека отримувала щорічну допомогу в розмірі 200 крб. впродовж 1897-1910 рр. до закриття і передачі її місту Чернігову [148, с. 93]. Найбільшу активність щодо розвитку міських громадських бібліотек виявило Борзнянське повітове земство (див. дод. Ж) [148, с. 90].

У Чернігівській губернії були створені приватні бібліотеки. У 1871 р. була заснована приватна бібліотека пані Карпенковою (бібліотека мала понад 4 тис. екземплярів книг), паном Сергеевим у м. Погарі (1885), пані Полдневою у Стародубі (1893), паном Ідлісом у Чернігові і Бакримовим у Новозибкові [228, с. 142].

Приватні бібліотеки створювалися переважно в повітових центрах. Сільському ж населенню були доступні лише книжки, які діти приносили зі школи або випадково куплені. Сільські безкоштовні бібліотеки-читальні почали з'являтися в губернії з 1885 року. Перші з них були відкриті на кошти Імператорського Вільно-економічного Товариства, Московського Товариства грамотності і частково повітових земств (наприклад, Глухівського, яке за період 1885-1895 рр. відкрило 28 бібліотек). У 1894 році учителі, що навчалися на літніх Чернігівських учительських курсах, підтримали питання про необхідність відкриття при школах сільських бібліотек (читалень) і зібрали на цю справу 150 крб. [148, с. 67; 228, с. 143]

У цьому ж році на відкриття сільських бібліотек-читалень і комплектування їх книгами Чернігівським губернським земством було виділено з бібліотечного фонду 60 тис. крб. із розрахунку по 15000 крб. щороку впродовж 1895-1898 рр. Кожному повіту було надано право використати щорічно по 1000 крб. протягом 4-х років на вищезазначену справу. Ці кошти не дозволялось витрачати на шкільні бібліотеки, на випускування газет, журналів і недозволеної літератури [234, с. 124].

Першими на пропозицію заснувати бібліотеки-читальні відгукнулися: у 1896 році Чернігівський повіт, а в 1997 році – Городнянський повіт, Кролевецький і Остерський. За період з 1896 по 1908 р. за кошти губернського земства було відкрито у Новгород-Сіверському повіті – 34 бібліотеки-читальні, у Мглинському – 28, Городнянському – 27, Чернігівському – 21, Глухівському – 20, Борзнянському – 19, Сосницькому – 18 [148, с. 74-75].

Деякі повіти прагнули розширювати мережу бібліотек-читалень за рахунок внутрішніх резервів. У 1906 р. Сосницьким земством було виділено 640 крб. на відкриття 4-х бібліотек-читалень. В цілому у 1908 р. в Сосницькому повіті було відкрито і знаходилося на повному утриманні 24 бібліотеки-читальні, тоді як на кошти губернського земства їх було відкрито лише 18 [148, с. 75].

У Чернігівській губернії було відкрито ще 18 так званих Павленківських бібліотек на кошти відомого книговидавця Ф. Павленкова, за заповітом якого 100000 крб. призначалися на відкриття 2000 народних бібліотек в найбільшій і глухих поселеннях Росії із розрахунку 50 крб. на кожен бібліотеку за умовою виділення такої ж суми (50 крб.) від повітового земства. На цю пропозицію відразу відгукнулося сім повітів Чернігівської губернії: Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Остерський, Суразький, Новгород-Сіверський, Сосницький [75, с. 124-128].

Допомога меценатів, якими завжди славилася чернігівська земля, була відчутною й у створенні народних бібліотек. З сільських бібліотек, заснованих на приватні заощадження, особливої уваги заслуговує Семенівська бібліотека при Новозибківському повіті, яка була відкрита в 1895 р. за ініціативою і на кошти князя М. Долгорукова. У 1905 р. в ній нараховувалося 1936 книг на суму 1778 крб. 44 коп. Бібліотеці допомагала Семенівська громада, а повітове земство щорічно виділяло 100 крб. Семенівська бібліотека користувалася широкою популярністю, у 1909 р. її відвідало 354 читачі [179, с. 74].

Найбільшим попитом серед читачів користувалася література з словесності, релігійної тематики, сільського господарства. Згідно з рішенням губернського земського зібрання від 18 січня 1898 р. повітовим земствам було дозволено випускати журнали з ведення сільського господарства. Особливою популярністю, як повідомила Кролевецька управа в 1901 р., користувалися журнали “Хуторяни”, “Сельский Вестник”, “Крестьянское хозяйство” [148, с. 70, 83].

Починаючи з 1899 р. губернське земство взяло на себе половину витрат повітових земств на поповнення бібліотек новими надходженнями. Зокрема, на цю справу Чернігівським губернським земством у 1906 р. було виділено 87 крб. 40 к., в 1907 – 202 крб. 90 к., в 1908 – 473 крб. 81 к., в 1909 – 481 крб.

Деякі повітові земства, самостійно поповнюючи бібліотеки-читальні свого повіту, не вимагали компенсації з губернського кошторису. Відомо, що до 1905 р. всі (34) бібліотеки-читальні Новгород-Сіверського повіту знаходилися на повному утриманні повітового земства. Тільки у 1905 р. на комплектування бібліотек цим земством було виділено 640 крб. Городнянська повітова управа до 1909 р. сама утримувала і поповнювала повітові бібліотеки-читальні, на що витратила 786 крб. 59 к. Борзнянське повітове земство поповнення бібліотек необхідною літературою здійснювало за рахунок внутрішніх резервів [148, с. 75].

Розвиток бібліотечної справи вимагав відпрацювання ряду організаційних питань. По-перше, що більшість бібліотек не мали окремих приміщень, а були організовані при школах, керували ними вчителі цих же шкіл. Читалень при таких бібліотеках майже не було. Бібліотеки працювали лише двічі на тиждень, оскільки вчителі були дуже зайняті основними шкільними обов'язками. По-друге, бібліотеки функціонували переважно там, де здійснювалася фінансова підтримка з боку приватних осіб. По-третє, у зв'язку з відсутністю реєстрації видачі та повернення літератури частина книг, яка бралася читачами, не поверталася. По-четверте, відсутність планомірного систематичного поповнення бібліотек книгами. По-п'яте, не всі повіти використали 4000 крб., виділені

губернським земством на влаштування бібліотек-читалень [148, с. 83].

У 1896 р. було вироблено і затверджене губернатором ряд вимог стосовно народних бібліотек-читалень, згідно з якими: вони були безкоштовними; функціонували і поповнювалися за рахунок грошових пожертвувань, зборів від влаштованих концертів, вистав, літературних вечорів тощо; комплектування літературою і періодичною пресою мало здійснюватись згідно з вимогами, затвердженими міністром внутрішніх справ від 15 травня 1890 р. та іншими діючими розпорядженнями про “допущену” літературу; поповнення бібліотеки літературою, яка не входить до вищезазначеного переліку, здійснювалося лише за умови дозволу управи; видача і повернення книг підлягали реєстрації; вводилися штрафні санкції за втрату або псування книг; вводилася звітність перед повітовим земським зібранням [60, Приложение 1, с. XV-XIX].

Міністерство внутрішніх справ ретельно наглядало за комплектуванням бібліотек-читалень, йому не подобалась їх популярність. Каталоги, складені вченим комітетом, були недосконалі і, як правило, відставали від книжкового ринку на 6-7 років. Все зводилося до того, що в народних бібліотеках дозволялося мати книжки, написані російською мовою й переважно релігійного і повчального характеру. Земства намагалися поповнювали бібліотеки літературою, яка не була введена до каталогів, але користувалася попитом серед населення. Інспекція неспроможна була за всім простежити і зверталася до каталогів у випадку, коли хотіла зробити щось неприємне земству.

Упродовж 1897-1906 рр. справа з відкриттям бібліотек просувалася дуже повільно. Причиною цього частково були самі повітові земства, які не поспішали витратити виділені на цю справу кошти, або виникали труднощі у відшуканні необхідного приміщення чи не вистачало місцевих коштів на обладнання і утримання бібліотек. Та головною причиною була бездіяльність адміністрації, яка затягувала процедуру видачі дозволу на відкриття бібліотек, затвердження осіб на посаду завідуючого.

Кандидатури бібліотекаря і наглядача за бібліотекою мав затвердити особисто сам губернатор, який впродовж двотижневого терміну мав дати згоду чи відмовити у посаді. Та губернаторської відповіді іноді доводилося чекати місяці. Хоча управа мала повне право після двотижневого терміну дозволити запрошеному працювати на означеній посаді та останній без губернаторської санкції ризикував зовсім позбутися служби [285, с. 193].

Державі не потрібне було освічене населення. Підтвердженням цьому є історичний факт. Із спогадів В. Хижнякова дізнаємось про зустріч чернігівського предводителя дворянства кн. М. Долгорукова з заступником міністра освіти кн. В. Волконським. Під час цієї зустрічі М. Долгоруков розповів, що “в селах очень охотно читают, но матерьялу слишком мало”, підкресливши важливість поповнення бібліотек різноманітною за тематикою літературою. У відповідь від високого посадовця пролунало: “Ах, лучше пусть поменьше читают” [285, с. 194].

Суразький повіт у 1878 р. перший серед повітів губернії почав вирішувати питання розповсюдження популярної літератури серед населення. На асигновані 100 крб. була закуплена найбільш корисна література для читання і самоосвіти

народу і організований її продаж через членів управи, а також через вчителів народних сільських шкіл по закупівельній ціні.

Потреба населення у читанні зростала. Постало питання як розширити можливості населення для закріплення набутих знань і навичок у читанні. Одним із шляхів вбачали організацію продажу населенню дешевих і корисних книг через книжковий склад.

1 серпня 1895 р. при губернській управі було створено центральний книжковий склад для закупівлі книг для позакласного читання, підручників і навчальних посібників, на що було виділено з губернського кошторису 4100 крб. [149, с. 46]. У цьому ж році книготоргівля була організована книжковим складом в 14 пунктах 9 повітів [225, с. 126]. А 1896 року почали працювати філіали губернського книжкового складу при Суразькій, Стародубській, Мглинській, Новгород-Сіверській, Остерській і Сосницькій повітових управах, а у 1897 р. – при Кролевецькій і Борзнянській управах, в селищах Ічні, Івангороді, Шаповалівці, Комарівці, Атюші [228, с. 143]. Продаж кращих книжок серед населення здійснювали: через пересувну книжкову торгівлю (Чернігівський повіт, 1895 р.); з книжкових прилавків в людних місцях (Чернігівський повіт, 1896-1897; Сосницький повіт, 1900 р.); при державних винних лавках (Кролевець, починаючи з 1903 р.). Нереалізовану літературу віддавали до шкільних бібліотек, бібліотек-читалень [228, с. 143].

Користь центрального книжкового складу була очевидною. Здешевлення літератури стало можливим завдяки тому, що: по-перше, склад отримував від видавця чи книгопродавця товар зі знижкою 30 % і в свою чергу робив знижку переліченим закладам ще в розмірі 22 %, по-друге, він не брав на свою користь жодного відсотка з земських управ, громадських і навчальних закладів всіх типів. Це робило літературу доступною за ціною, сприяло її розповсюдженню. Ще комісія книжкового складу займалася складанням списків народної літератури, яка виходила з друку і була бажана для бібліотек [148, с. 49].

За завданням губернського земського зібрання підкомісія з народної освіти протягом 1897 р. працювала над спрощенням процедури забезпечення бібліотек книгами, результатом якої стали: 1) складені комплекти книг, рекомендовані для шкільних і сільських бібліотек, на різні ціни від 25 до 300 крб. з урахуванням попиту і фінансових можливостей замовників; 2) поновлений каталог книг, рекомендований для народних читань; 3) підготовлені програми вечірніх занять, а також списки навчальної і додаткової літератури, яка сприятиме успішному проведенню цих занять. Нові каталоги книг були надіслані губернській управі, керівництву книжкового складу, повітовим управам, училищним радам, предводителям дворянства, земським лікарям і в народні школи губернії. Програми для позакласних занять були надіслані всім учителям [198, с. 22].

У 1902 р. були чітко визначені функції діяльності книжкового складу: підбір і забезпечення повітових земств Чернігівської губернії комплектами книг для сільських читалень; відпуск книг для повітових земських відділень складу; відпуск книг, навчальних посібників і письмових приладь повітовим управам для народних училищ і шкільних бібліотек, для вечірніх занять з дорослими і для училищ; роздрібний продаж книг у Чернігові, знижені ціни на книжковий та

інший навчально-допоміжний товар для учнів м. Чернігова [149, с. 52].

Двічі (у 1899 і 1909 рр.) було порушено питання про закриття Чернігівського книжкового складу у зв'язку з його збитковістю [149, с. 49, 52]. Так, у 1905 р. збиток становив 648 крб. 24 к., а у 1909 році – 1000 крб. Але, усвідомлюючи той факт, що понад 60 % замовлень надходило від повітових земств і школи дев'яти повітів користувалася кредитом від складу (без кредиту вони не змогли б вчасно забезпечити школи підручниками), більшість гласних не підтримали дану пропозицію. З метою подовження терміну діяльності книжкового складу у 1911 р. до кошторису було внесено 3775 крб. [149, с. 63].

Деякі повітові земства відкривали свої книжкові склади (Городня, Сосниця). Зокрема, з березня 1904 р. почав працювати книжковий склад у м. Городні, на утримання якого було виділено 750 крб. В цьому ж році було виділено 225 крб. для відкриття відділень цього складу при 22 початкових школах цього повіту [228, с. 143].

Яскравою сторінкою у соціально-просвітницькій діяльності земств Чернігівської губернії було видання громадських часописів, зокрема, “Земского сборника Черниговской губернии” (1870-1917), “Черниговской газеты” (1877), “Земского врача” (Чернигов, 1888-1892) та інших, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти діяльності земств.

“Земский сборник Черниговской губернии”, редагування якого за традицією належало голові губернської земської управи (у різні роки були І. Шраг, Ф. Уманець, В. Вронський та ін.) вміщував як урядові, так і губернські офіційні матеріали-укази, постанови, розпорядження; інформаційно-аналітичні та статистичні матеріали про розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, будівництва, торгівлі, народної освіти, культури, бібліотечної справи тощо; матеріали, що характеризували діяльність земств тощо. Земський збірник користувався популярністю серед читачів губернії. У 1904 р. його тираж становив 1800 примірників, а наступного 1905 р. досяг 2000 примірників [48, с. 32].

Видавці постійно турбувалися про його удосконалення, розширення тематики, поглиблення аналітичності висвітлення подій, явищ і фактів, залучення нових кореспонденцій і ширшої аудиторії читачів. Наприклад, у 1893 р. на губернському земському зібранні було порушено питання про розширення програми “Земского сборника Черниговской губернии”.

Однак, відповідь, до того ж негативна, була отримана аж через три роки – 18 січня 1896 року. Проте, незважаючи на це, на сторінках щомісячника почали висвітлюватися питання з археології, етнографії, фізичної географії, ветеринарії, сільського господарства, медицини, громадського піклування тощо. Помітне місце почали займати у збірнику питання народної освіти. Увага приверталася до проблем охоплення початковою освітою дітей усіх верств населення, удосконалення організації навчально-виховного процесу в початкових і середніх навчальних закладах, ознайомлення читачів з вітчизняним та зарубіжним передовим досвідом, створення притулків для знедолених дітей, літніх ясел-притулків для бездоглядних дітей, залучення громадськості до вирішення цих проблем. Ці та інші освітні питання активно висвітлювалися у статтях Б.

Грінченка, С. Русової, Г. Карачевського-Вовка, Н. Карачевського-Вовка, Г. Тимошка, Н. Масютіна, Є. Мельникової та ін.

У 1904 році губернська управа повідомила губернське зібрання про те, що місцева цензура забороняла друкувати статті, надруковані у земських і загальних виданнях інших губерній; уривки з надрукованих доповідей, заслуханих на губернському зібранні; навіть повідомлення офіційного характеру, які були надруковані у “Правительственном Вестнике”. Рукописи, представлені цензурі, затримувалися нею на декілька місяців. Зібрання ухвалило клопотання про позбавлення “Земского сборника Черниговской губернии” від цензури, а дії цензора оскаржити. Варто відмітити, що це питання вже вдруге порушувалося Чернігівським губернським земством. Вперше воно розглядалося у 1899 році і залишилося без будь-якої відповіді [244, с. 219-220; 285, с. 223].

Починають видаватися щоденні громадсько-політичні газети “Десна” у Чернігові (1906), “Утренняя заря” (1906), “Нежинская речь” у Ніжині (1906), журнали “Волна” і “Черниговский летучий юмористический и сатирический листок” (Чернігів, 1907).

Хоча формально газети “Десна”, “Утренняя заря” ніякого відношення до земства не мали, але в оголошенні на підписку, вміщеному у номері 19 газети “Утренняя заря” серед дописувачів зазначені вже згадувані імена активних земців О. Русова, В. Хижнякова, І. Шрага та ін. З 1913 року перелік періодичних видань поповнився газетами “Черниговский вестник” (1913), “Нежинская копейка” (Ніжин, 1913), “Южная пчела” (Ніжин, 1914), “Пчела” (1916), “Черниговская земская неделя” (1913-1917), “Черниговская земская газета” (1917-1918).

Серед перелічених видань виділяється “Черниговская земская неделя” – щотижнева газета Чернігівського губернського земства. У 1917-1918 рр. вона виходила під назвою “Черниговская земская газета”. Газета мала культурно-просвітницький, інформаційний характер. На її сторінках вміщувалися повідомлення про політичні події у світі та суспільно-політичне життя Чернігівщини; різні відомості з минулого краю; інформація про життя і діяльність видатних людей України (гетьманів І. Самойловича, І.

Скоропадського, І. Брюховецького); статті про деякі питання розвитку освіти. Відповідальним редактором газети був голова Чернігівської земської управи А. Бакуринський. Опитування читачів у 1914 р. показало, що зміст газети задовольняє їх, але вже настав час на сторінках тижневика висвітлювати матеріали з українського питання і газета має друкуватися українською мовою [48, с. 32], це б дозволило підняти рейтинг “Черниговской земской недели” і розширити коло читачів з сільської місцевості.

Земства підтримували ініціативу товариств сільського господарства з заснування сільськогосподарських економічних і кооперативних журналів. Зокрема, Чернігівське товариство сільського господарства з 1908 р. випускало журнал “Селянин” для служіння інтересам і запитам дрібних господарств чернігівського краю, пропаганди кооперативної справи. Цей журнал був дуже важливим, бо земство розглядало кооперацію як “силу і запоруку успіху та надійного добробуту”.

Земство не шкодувало ні коштів, ні зусиль для організації своїх періодичних видань. У 1914 році лише на “Земский сборник” було витрачено понад 10 тис. крб. [48, 33; 295, с. 201].

Отже, розвиток періодичної преси сприяв розширенню кругозору читачів, ознайомленню з історією минувшини рідного краю, з новітніми технологіями господарювання. Змістове, пізнавальне навантаження преси сприяло підвищенню культурно-освітнього рівня населення.

Чимале значення мало видання книг, альманахів українською мовою. У цьому напрямку багато було зроблено видавництвом Б. Грінченка (1863-1910), українського письменника, вченого і громадського діяча. Видавництво було засноване в Чернігові у 1894 році з метою випуску популярної літератури для народу. Українською мовою були видані твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича, Б. Грінченка та ін. За період з 1894-1902 року вийшли з друку літературні альманахи “Вірна пара” (1895), “Криничка” (1896), “Батькове вішування та інше” (1898), “Степові квітки” (1899), “Хвиля за хвилию” (1900), в яких вміщено поезії вже згаданих поетів і письменників, а також Є. Гребінки, українського поета, фольклориста П. Куліша, українського поета і культурного діяча К. Білиловського, українського поета Я. Щоголіва, байки і оповідання українських митців слова Т. Зінківського, П. Гулака-Артемівського, Марко Вовчок, О. Лотоцького, В. Самійленка, І. Франка, Дніпрової Чайки та інших [6, с. 16; 295, с. 201].

У 1898, 1899 вийшло друком складене О. Русовим “Описание Черниговской губернии” (т. 1, 2) в якому окремий параграф відведений стану освіти у Чернігівській губернії [228].

З енциклопедичного довідника “Чернігівщина” за редакцією А.

Кудрицького ми дізнаємося, що за вісім років було видано 50 книг тиражем понад 200 тисяч примірників [295, с. 201], таку ж кількість книг (50) називає і С. Сірополко в своїй монографії “Історія освіти в Україні” [249, с. 390]. У О. Дея, Я. Ісаєвича, Г. Коляди в книзі “Книга і друкарство на Україні” ми знаходимо інші дані. А саме, що впродовж восьми років це видавництво під керівництвом Б. Грінченка видало 36 книжок загальним накладом 133870 примірників. Автори роблять висновок, що на той час це було значним досягненням. В подібних видавництвах тираж надрукованої літератури у Харкові та Києві становив відповідно 70000 та 560000 примірників [43, с. 162-163]. Хоча цифри називаються різні та висновок напрошується один: діяльність видавництва Б. Грінченка, спрямована на популяризацію українського слова і поширення найкращих на той час літературних творів українських митців, займала одне з провідних місць на загальноукраїнському просторі.

Важливим напрямом соціально-просвітницької діяльності земств Чернігівської губернії у справі підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення були народні читання (часто) з використанням “чарівного” (проекційного) ліхтаря), які набули поширення в останньому десятиріччі XIX століття і на початку XX століття. Народні читання не вимагали від міського самоврядування особливих зусиль і коштів. Достатньо було знайти приміщення і особу, яка б вмiла виразно читати і коментувати текст. Як правило, управи

запрошували представників інтелігенції, переважно вчителів. Лектори читали широкому загалу світську літературу з наступним її обговоренням. У процесі такого читання у слухачів активізувалася розумова діяльність, розширювався загальний кругозір, формувалися навички літературного мислення [184, с. 170]. На читаннях були присутні не лише дорослі, а й діти. У 1895 р. народні читання з картинами відбулися у шести повітах, на проведення яких земства витратили 830 крб. [282, с. 28].

Але проведення таких читань було пов'язано з труднощами в отриманні дозволу на їх проведення в кожному окремому випадку (затвердження теми і складу лекторів здійснювалося Міністерством освіти), з огляду на те, де буде відбуватися читання, хто буде наглядачем, хто буде читати, що читати, яку літературу використовуватимуть. На все потрібен був дозвіл, очікувати якого доводилося дуже довго. Клопотання губернського земського зібрання перед Міністерством освіти про спрощення і прискорення цієї процедури було представлено у 1895 році, але воно було відхилено без будь-яких пояснень [294, с. 194]. У 1897 році губернське зібрання повторило своє клопотання. Процедура отримання дозволу на проведення народних читань була спрощена у 1902 р., коли дозвіл на читання отримала право видавати училищна рада [149, с. 86].

Проведення народних читань ініціювалося повітовими управами. Так, у 1898 р. Кролевецьке повітове зібрання визнало важливим ознайомлення населення з симптомами і шляхами профілактики заразних захворювань, виділивши 25 крб. на придбання популярних брошур і рекомендацій з орієнтовною тематикою і змістом лікарських бесід про різні захворювання.

Чернігівською губернською управою народні читання були визнані більш ефективною і корисною формою просвіти населення, ніж повторювальні заняття. Тому губернське земське зібрання на початку 1899 року ухвалило: 1) сприяти організації народних читань, здійснюючи половинну компенсацію повітових витрат на їх проведення, компенсація не повинна перевищувати 300 крб. на повіт ; 2) створити кредит у розмірі 3000 крб. для сприяння повітовим земствам у цій справі.

У 1903 р. Конотопське повітове земство навіть переадресувало кошти, виділені на повторювальні заняття, на організацію народних читань, надаючи перевагу останнім [148, с. 86].

Унаочнення народних читань проводилося за допомогою проекційного ліхтаря або іншого демонстраційного матеріалу. Про їх придбання турбувалися самі земства. Так, у 1895 р. Глухівський повіт асигнував 100 крб. на придбання "чарівного" ліхтаря. У 1898 р. Сосницький повіт, організовуючи народні читання при земських школах свого повіту, виділив 180 крб. на купівлю трьох "чарівних" ліхтарів, 100 крб. на навчальні та інші посібники і 100 крб. лектору за прочитані лекції. У 1899 р. Городнянське повітове зібрання виділило 170 крб. на придбання двох чарівних ліхтарів з картинами для демонстрації при народних читаннях [148, с. 86].

Народні читання дозволялося читати лише російською мовою, вибір брошур для лекцій був дуже обмежений. Та іноді, наперекір правилам про народні читання, свідомі народні вчителі та шкільна молодь проводили читання

українською мовою. До відома, Олександр Коваленко у своїх спогадах про студентські роки розповідав про те, як він разом зі своїм приятелем, студентом Київського університету Сергієм Хвостовим, перебуваючи у 1896-1897 рр. в с. Соснівці на Чернігівщині, за згодою місцевого священика, свідомого українця, проводили народні читання. Основну частину вони проводили російською мовою, але додатково вводили щось з української програми. З дозволу священика читалися уривки з творів Т.Шевченка. Благословляючи на цей крок, священик сказав: “Ризикнемо. Це справді нісенітниця й ганьба, що наш народ, що чує у школі і про Пушкіна, і про Лермонтова, і про інших російських письменників, у своїй масі навіть нічого не знає про Шевченка!” За спогадами С. Хвостова, вже перші рядки “Катерини” викликали дивовижну тишу, “Десь на половині поеми схлипнули старі жінки, за ними молодіці і дівчата, а під кінець піднявся такий плач, що вже не один із чоловіків частіше заморгав очима, щоб непомітно струсити сльози з повік... З того часу твори Шевченка стали обов’язковою точкою нашої програми” [249, с. 396-397].

Турботою земців став пошук шляхів покращення якості і результативності організованих народних читань. Наприклад, у 1901 році у доповіді управи на Остерському повітовому зібранні зазначалося, що народні читання повинні проводитись регулярно, а не бути випадковим явищем. Одним із шляхів вирішення питання має стати призначення спеціальної особи (лектора) для проведення читань, якій управа зобов’язувалася платити по 1 крб. за лекцію. Зібрання підтримало цю пропозицію, надавши управі кредит на цю справу в сумі 300 крб. [48, с. 47]

У січні 1905 р. у м. Чернігові була заснована комісія з організації народних читань. Вона запланувала провести протягом першого півріччя того ж року 57 читань в трьох аудиторіях: Народному будинку (спочатку народні будинки представляли собою заклади, де люди, які потребували допомоги, могли знайти притулок на ніч й харчування; пізніше народні будинки набули статусу культурно-просвітніх центрів), ремісничому училищі і чайній-читальні на Лісковіці. Дещо в рамках цієї програми було виконано. Так, 6 лютого в Народному будинку викладач місцевого реального училища С. Синегуб прочитав загальнодоступну лекцію, яка супроводжувалася дослідями і викликала інтерес у слухачів. Проте повністю наміри не були реалізовані. Читальню-чайну невдовзі закрили, бо утримувати її виявилось не під силу Чернігівській міській управі. Від чернігівської “Просвіти” планувалося провести серію народних читань для населення, але через вперту протидію влади, її керівникам вдалося провести лише один такий захід. У жовтні 1907 р. лікар Г. Тиссен у Народному будинку м. Чернігова 200 слухачам розповів про запобіжні заходи щодо можливої епідемії холери. Присутнім було безкоштовно роздано 100 брошур Г. Коваленка “Як ми боронилися від холери” [336, арк. 5]. Отже, попри фрагментарність наведених фактів, чернігівська інтелігенція прагнула реалізувати свій творчий потенціал у пропаганді науково-популярних знань серед населення [48, с. 41-48].

З метою пропагування новітніх досягнень сільськогосподарської науки та більш досконалих методів господарювання народні читання проводилися

земськими агрономами. У 1913 р. дільничим агрономом Чернігівського повіту за 8 місяців було проведено 36 бесід, а на Талалаївській дільниці Ніжинського повіту – лише 9 на рік. В середньому ж цього року по губернії одним агрономом було проведено 32 читання або бесіди [48, с. 29].

Рішенням губернського земського зібрання 1908 р. видача субсидій повітовим земствам, починаючи з 1910 року, на всі потреби народної освіти, крім шкільного будівництва відмінялася, оскільки основним завданням для впровадження загальної обов'язкової початкової освіти стало розширення мережі початкових шкіл, що вимагало значних коштів.

Є. Мельникова у своїй статті “Внешкольное образование в Черниговской губернии” наголошувала на тому, що позашкільна діяльність земств, маючи соціально-просвітницьке спрямування, помітно вплинула на зростання культурно-освітнього рівня населення. Вона відзначала, що вищезазначені напрями культурно-освітньої діяльності земств Чернігівської губернії є досить ефективними і обов'язково відродяться після введення загальної початкової освіти, тоді і буде використаний той цінний досвід, що був накопичений організаторами цієї діяльності [149, с. 88].

Помітний внесок зробила чернігівська “Просвіта”, яка для популяризації науки і українознавства серед громадян запросила для проведення лекцій представників Київського наукового товариства, дві з них про український вертеп були прочитані І. Стешенком, а лекція з археології – Ф. Вовком. А на одному із засідань “Просвіти” М. Коцюбинський зачитав власний реферат “Іван Франко” [48, с. 48].

Відродження рідного, національного здійснювалося шляхом популяризації української мови і національних надбань через влаштування художніх виставок, концертів, вистав українською мовою, читання художньої літератури, через залучення громадськості до подій всеукраїнського значення, через збереження національних цінностей для наступних поколінь тощо. Залучення населення до світу мистецтва, національних надбань сприяло формуванню в нього національної свідомості українців, вихованню національної гідності, осмисленню себе як етносу.

Чернігівські земці брали участь у подіях всеукраїнського значення: у 1882 році були зібрані кошти на реставрацію могили Т. Шевченка (найбільша допомога (1000 крб.) була надана чернігівським меценатом В. Тарновським) [261, с. 48]; земством виділено 1000 крб. (одна з найбільших сум серед 23 земств) на спорудження пам'ятника Т. Шевченку до 100-річчя від дня народження поета; надіслано кошти на справу встановлення пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, сім представників від земства взяли участь у його відкритті. Від Чернігівського повітового земства промовляв І. Шраг, були вітання від Чернігівської ученої архівної комісії, музею ім. В. Тарновського. Від Чернігівського музично-драматичного гуртка з вітальною промовою (українською мовою) виступив М. Коцюбинський [48, с. 43; 131, Т.1. – с. 212].

Справжніми культурно-освітніми подіями для чернігівців стали: свято з нагоди дня народження великого Кобзаря, яке відбулося 25 квітня 1907 р. в м. Чернігові; відкриття пам'ятників М. Гоголю у Ніжині (1881), О. Пушкіну у

Чернігові (1900), Т. Шевченку в Седневі (1903); відкриття першого кінотеатру у Ніжині 1907 року; влаштування “Франківського свята” у 1907 р. [54, с. 43].

Важливим напрямом роботи земців, членів “Просвіти” була організація вечорів для дорослих і дітей. Тільки протягом 1907 р. було проведено 11 вечорів, до програми яких входили: читання рефератів, літературна та музично-вокальна частини. Ці вечори стали неабиякою подією для передової інтелігенції і радикально настроєної молоді м.Чернігова [48, с. 48].

На початку 80-х рр. XIX століття Чернігівське музично-драматичне товариство об’єднало прогресивних земців, культурних і освітніх діячів. Очолили товариство громадський діяч І. Шраг та відомий український художник і скульптор І. Рашевський. Товариство проводило плідну роботу з пропаганди української мови, музики, музичної освіти [16, с. 112].

Популяризація української мови серед населення відбувалася через влаштування вистав за творами українських письменників. У 1883 р. у Чернігові гостролювала трупа М. Кропивницького [269, с. 4]. Серед творів, за якими були поставлені українські вистави, особливою популярністю користувались твори Б. Грінченка, С. Черкасенка, М. Василенка, В. Винниченка. В 1915 р. в м. Городня, с.

Марковці та с. Ядловка Козелецького повіту, с. Вертіївка Ніжинського повіту, м. Чернігові та інших населених пунктах проходили вистави акторів-аматорів, концерти на користь постраждалим на війні воїнам. Репертуар в основному складався з творів українських письменників. До репертуару входили: драма “Глитай або ж павук” М. Кропивницького, комедія “Нахмарило” і п’єса “Степовий гість” Б. Грінченка, “Як ковбаса та чарка” М. Старицького, п’єса “В старім гнізді” С. Черкасенка, “Сватання на Гончарівці” Г. КвіткиОснов’яненка та “Бувальщина” М. Василенка тощо. До програми концертів входили народні пісні (щедрівки, колядки) у виконанні хору з селян, інсценування, виступи народних музикантів [93].

З метою прищеплення естетичних смаків та сприяння загальному розвитку населення “Просвіта” організовує серію художніх виставок місцевих художників: М. Жука, М. Зінченка, І. Циганка, а також концерт М. Лисенка та співака О.Мишуги (січень 1908 р.). Михайло Іванович Жук організував свої знамениті літературні середи, на яких збиралася молодь, щоб виявити свої літературні та мистецькі таланти. М. Жук разом з І. Коновалом, створивши літературний альманах “Десна”, надали можливість талановитим юним літераторам В. Блакитному, П. Тичині, Ладі Могилянській та багатьом іншим друкувати свої твори [48, с. 48].

Популяризація наукових знань, досягнень земств у різних галузях господарства та збережених народних цінностей здійснювалася земськими музеями та виставками. Земська музейна справа на Чернігівщині розвивалася одночасно в декількох напрямках. Але спільним було те, що земські музеї відкривалися не в якості самостійних громадських культурно-освітніх закладів, а були однією з ланок земської діяльності в тій чи іншій її галузі [287, с. 221-222].

Першим напрямком музейної справи стали стаціонарні і пересувні педагогічні музеї наочних посібників (див. п. 3.1.). Другим напрямком були сільськогосподарські виставки-музеї овочів і фруктів, виробів народних майстрів

, сільськогосподарських приладь при земських школах та ремісничих професійних училищах. Такі виставки були влаштовані в селі Луговці Мглинського повіту при земській школі та при Новозибківському сільськогосподарському училищі, причому на базі останнього були організовані читання, курси і різного роду роботи з пасічництва для селян-пасічників, які потребували знань такого роду [163, с. 7; 206, с. 5]. Про сільськогосподарські виставки вже зазначалося в п. 3.2.

З метою поширення сільськогосподарських знань серед населення земствами Чернігівської губернії влаштовувалися показові пасіки, садові ділянки, розсадники дерев, організовувався розпродаж насіння і саджанців дерев за доступними цінами. Починаючи з 1910 р. було відкрито декілька дослідних станцій, зокрема закладено два поля – в Носівці, для чорноземної і суглинкової частини губернії, і в Новозибкові. Носівська станція викликала найбільший інтерес, вона провела серію дослідів з використання мінеральних добрив на вищеназваних ґрунтах. Якщо в 1912 р. тут побувало 16 чоловік, у 1913 – 21, то у 1914 р. кількість екскурсантів вже становила 79 душ [124]. Та найчастіше для демонстрації новацій земства використовували можливості сільськогосподарських товариств. Так викликала інтерес показове поле з семипільною сівозміною, засноване 1911 р. у с. Киселівка Сосницького повіту. Нерідко через ці товариства здійснювався продаж сільськогосподарських знарядь праці та техніки. Найактивнішим у цьому питанні виявилось Козелецьке земство, яке у 1913 р. зі складів Козельця і Бобровиці продало різних товарів в селах Нова Басань, Стара Басань, Кобижча, Чемер, Новий Биків, Олишівка, Держанівка та Вороньки на суму 113575 крб. [48, с. 30].

Третім напрямком земської музейної справи було збереження національних реліквій українського народу, завданням якого було “підняття розумового і морального рівня народу”, виховання у нього почуття патріотизму.

Важливою подією для Чернігівщини, як і для всієї України, стало відкриття музею старожитностей В. В. Тарновського в м. Чернігові у 1902 році. Сім'я Тарновських була славетна своєю громадською і меценатською діяльністю, яка постійно сприяла розвитку освіченості населення, бережливого ставлення до історичної спадщини і національних реліквій. Особливо потрібно відзначити Василя Васильовича Тарновського (старшого) (1810-1866) і його сина теж Василя Васильовича (молодшого) (1837-1899). Їх титанічна робота була спрямована, по-перше, на збереження для нащадків пам'яті про Кобзаря, по-друге, на возвеличення героїчного і страдницького минулого України. Сімейна збірка історичних реліквій українського народу була просто безцінна, до неї входили особисті речі Б. Хмельницького, С. Наливайка, І. Мазепи, С. Палія, козацькі клейноди та найбільша у світі колекція козацького озброєння. Тарновські збирали і предмети етнографічного характеру, які дають уявлення про матеріальну та духовну культуру українців. Особливої уваги з етнографічного погляду заслуговує серія народних картин “Козак Мамай” [37].

До колекції входили безцінні документи, галерея портретів уславлених діячів козацької доби. Упоратися з таким багатством було непросто, навіть такій високоосвіченій людині як Василь Тарновський (молодший). Описували і

доглядали ці збірки Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Олександр Лазаревський, Ганна Барвінок, Григорій Честахівський, Борис Грінченко, Микола Біляшевський, Дмитро Яворницький. Ці видатні діячі культури добре знали ціну колекції. До складу комісії з влаштування музею В. Тарновського 3 лютого 1899 р. увійшли князь М. Долгоруков, Г. Глібов, М. Котляревський, В. Хижняков, А. Гамалія, В. Карачевський-Волк, І. Рашевський, І. Шраг, Д. Тризна [244, с. 126].

І хоча клопотання про передачу своєї колекції Чернігівському земству для відкриття загальнодоступного музею з безкоштовним відвідуванням В.

Тарновський (син) розпочав у 1896 р. та заповіту судилося здійснитися лише в 1902 році, коли було підготовлене спеціальне приміщення для розташування і зберігання старожитностей. До 1901 року частина колекції В. Тарновського зберігалася у Київському товаристві старожитностей і мистецтва [321; 156, с. 55].

Всі речі, зібрані родиною, були унікальними. У двох томах каталогу описано 6334 експонати. Всі вони були систематизовані і поділені на три відділи: доісторичний (археологічні знахідки), Київської Русі, козацької старовини [37].

Одним із завдань земських музеїв було систематичне вивчення і охорона пам'яток місцевої старовини, до яких належали архіви і бібліотеки стародавніх садиб поміщиків, які представляли нерідко великий науковий і громадський інтерес. Значна домашня колекція і цінний архів належали Петру Яковичу Дорошенко (народився 1857 – загинув 1919 р. в Одесі), який походив з відомої гетьмансько-козацької родини, був лікарем, жив і працював у Глухові, а потім у Чернігові. Він не був жертвувателем, але зібрав бібліотеку, що налічувала кілька тисяч книжок з української історії, письменства й етнографії, й цінний архів, у якому зберігалися оригінали універсалів гетьманів України, починаючи з Богдана Хмельницького, а також чималу колекцію портретів, гравюр, виробів зі срібла та українського скла. Бібліотека, архів та колекції П. Дорошенка були завжди до послуг вчених і археологічних товариств [179, с. 75].

Взагалі в Чернігівській губернії чимало поміщиків мали колекції, збірки, бібліотеки. Якщо вони й не були такими унікальними та дбайливо підібраними, то все ж складали певну, а інколи й значну цінність. Багато з них загинуло в роки революції, громадянської війни та пізніше. Відомо також, що існував Конотопський земський музей. У вересні 1907 року був відкритий музей П. Куліша в Борзні [281, с. 26].

Отже, ефективними формами боротьби з неграмотністю дорослого населення стали: недільні школи, вечірні й недільні повторювальні заняття, які озброювали неграмотних мінімумом знань в обсязі однокласної початкової школи, а випускникам шкіл була надана можливість відновити і закріпити набуті знання і розширити їх відомостями з географії, історії, креслення, ведення садівництва і сільського господарства.

Видавнича діяльність Чернігівського земства, яка займала одне з провідних місць на загальноукраїнському просторі, налагодження музейної справи, залучення земської громадськості до загальноукраїнських заходів, влаштування концертів і вистав сприяли популяризації українського слова, відродженню національних цінностей, вихованню у населення національної гідності, гордості

за свій народ.

Помітним внеском земств Чернігівської губернії стало: розширення мережі шкільних і громадських бібліотек, сільських бібліотек-читалень; поповнення бібліотек доступними за ціною новими надходженнями через земські склади. Це сприяло, по-перше, покращенню дидактичного забезпечення шкіл, по-друге, створювало умови для самоосвіти населення.

Цінність діяльності книжкових складів, організованих земствами, полягала в тому, що склади виконували роль зв'язуючої ланки між замовником (навчальними закладами, населенням) і постачальником на користь замовника, слідували за новими літературними надходженнями, виступали у ролі консультантів щодо комплектування книг для навчальних закладів відповідно до їх фінансових можливостей повітів. Земства докладали всіх зусиль для збереження цієї освітньої ланки, незважаючи на їх збитковість.

3.4. Організаційно-методичні засади підготовки педагогічних кадрів

Низький рівень знань учнів початкових шкіл в 60-х рр. був пов'язаний з відсутністю спеціально підготовлених вчителів. Н. Дем'яненко відзначала, що поняття “народний” учитель до 60-х рр. ХІХ ст. не існувало, як і не існувало системи підготовки вчителя початкової школи. Частково підготовку учителів для церковно-парафіяльних шкіл здійснювали гімназії, в яких був введений додатковий педагогічний клас, і духовні семінарії [45, с. 79].

Так, станом на 1869 рік у Чернігівському земстві у 26 школах вчителями були священники, в двох – особи, які закінчили гімназію, в одній – вчитель, який закінчив духовну семінарію, в одній вчителі – випускники повітового училища, в 17 школах вчителями працювали сини священників. Вчителями працювали також дворяни, міщани, унтер-офіцери у відставці, козаки та селяни, про освіту яких нічого невідомо, але переважну більшість учительських місць в народних школах займало духовенство, диякони і їхні дружини [282, с. 22].

Голова повітової земської управи Новгород-Сіверського повіту Г. Судієнко вже у 60-х роках зазначав, що “вся ця маса дилетантів-педагогів, яка не ознайомена з прийомами новітніх методів навчання” не може вивести із застою справу народної освіти, бо для цього необхідно: 1) спеціально підготовлені учителі; 2) повне матеріальне їх забезпечення; 3) влаштування шкіл з дотриманням всіх санітарно-гігієнічних вимог і 4) навчання грамоті має стати обов'язковим для населення” [282, с. 27].

В середині 60-х – в кінці 70-х рр. ХІХ ст. земства Чернігівської губернії активно включилися у справу покращення освітньої діяльності. Низький рівень знань, які надавали існуючі школи і відкриття нових шкіл вимагало більшої кількості підготовлених учителів.

Підготовка вчителів здійснювалася в учительських семінаріях або на вчительських короткотермінових курсах (останній статут яких затверджено 1895 року). Право на роботу в навчальних закладах надавалося вчителям, що склали спеціальний іспит на вчительське звання.

Активна позиція чернігівських земців справила помітний вплив на розвиток освіти в Чернігівській губернії і на здійснення підготовки вчителів. Вже

з 1865 р. Чернігівське губернське земство порушує питання про заснування земської учительської семінарії [29, с. 44], яка була відкрита в листопаді 1870 р. В основу її статуту були покладені ідеї, викладені у статті К. Ушинського “Проект учительської семінарії” (1861). Навчання в семінарії здійснювалося українською мовою. Основним завданням Чернігівської учительської семінарії була підготовка педагогічних кадрів для народних училищ Чернігівської губернії [29, с.40; 96, с. 268; 97, с. 621].

Першим директором учительської семінарії було призначено колишнього вчителя російської словесності першої Київської гімназії статського радника Г. Лучицького.

У семінарії працювали кваліфіковані учителі – Н. Білопольський, П. Солоніна та інші. Н. Білопольський закінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету, удосконалював свої знання на педагогічних курсах в Петербурзькій військовій гімназії. П. Солоніна після закінчення Київського університету викладав в Петербурзькому зразковому училищі, був відомий як автор навчальних творів, що були схвалені Міністром народної освіти [53, с. 57].

У семінарії навчалися земські стипендіати і своєкоштані вихованці, а починаючи з 1874 р., вільні слухачі. Курс навчання був трирічний, по одному року в кожному класі.

Вступні іспити проводилися один раз на рік, перед початком навчального року. Земські стипендіати, яким призначалася стипендія у розмірі 80 крб. на рік, визначалися повітовими земствами в результаті ретельного відбору найкращих за знаннями, загальними здібностями та станом здоров'я (віком не молодше 16 років) [53, с. 58; 174, с. 109].

Після закінчення навчання земські стипендіати були зобов'язані відпрацювати не менше трьох років в земських школах Чернігівської губернії, а в разі відмови – повернути повітовому земству кошти, витрачені на їх утримання під час навчання [21, с. 42].

У семінарії вивчали закон Божий, російську та церковнослов'янську мови, арифметику, основи геометрії, креслення, природознавство, коротку загальну і більш повну російську географію та російську історію, співи, ремесла та городництво [53, с. 58-59; 174, с. 109; 177, с. 124].

Ефективності навчально-виховного процесу сприяла належна матеріальна база: функціонувала семінарська бібліотека, на поповнення фонду якої земською управою виділялися значні суми; добре обладнаний фізичний кабінет, у якому нараховувалося понад 90 найменувань приладів, замовлених і надісланих з Санкт-Петербургу та з-за кордону; ремісничий клас, в якому учні оволодівали знаннями і навичками виготовлення різних інструментів і моделей, необхідних навчальних посібників на основі місцевих матеріалів. Навчання було диференційованим, вихованці займалися тими ремеслами, до яких були здібні. Навички, отримані в ремісничому класі, допомагали молодим спеціалістам у процесі самостійної педагогічної діяльності. У 1874 р. в семінарії було введено викладання городництва і садівництва. Ці заняття учні відвідували за бажанням. Цього ж року було відкрито підготовчий клас, викладачами якого призначалися

колишні вихованці семінарії, що успішно завершували навчання. Педагогічний процес у семінарії був спрямований на підготовку її випускників до життя і праці в сільській місцевості. Педагогічну практику учні семінарії проходили на базі існуючих класів сирітського будинку в м. Чернігові [95, с. 47].

Активна участь земських установ у навчально-виховному процесі семінарії та демократичний стиль спілкування учителів і учнів, які захоплювалися передовими освітніми ідеями Й. Песталоцці, А. Дістервега, М. Пирогова, К. Ушинського, прогресивні методи організації навчально-виховного процесу викликали підозру з боку влади і Міністерства народної освіти, які вимагали передати Чернігівську учительську семінарію Міністерству народної освіти, мотивуючи це тим, що освітня діяльність земства у семінарії виявилась некомпетентною, залишивши при цьому фінансування семінарії Чернігівському земству. С. Русова пізніше зазначала: “Три земських чергових зібрання обмірковували ті умови, на яких би земство могло передати викохану ними інституцію. Міністерство не хотіло й слухати ні про які умови, а вимагало, щоб земство цілком зреклося своєї дитини” [236, с. 39]. 15 січня 1878 р. на черговій сесії Чернігівського земського зібрання було ухвалено: краще закрити семінарію (закриття семінарії датоване 1 липня 1878 р.), ніж погодитися на умови Міністерства освіти. Стипендіатів, які виділялися своїми успіхами у навчанні та гарною поведінкою було вирішено розмістити в інших учительських семінаріях для закінчення навчання [77, с. 248; 158, с. 43; 190, с. 125].

Чернігівська учительська семінарія була першою і останньою земською семінарією з українською мовою викладання доби 70–90-х рр. XIX ст. Самодержавству потрібні були вчителі, які б насаджували релігійність, покірливість і відданість престолу. І тому влада всіма засобами прагнула перешкодити прогресивним проявам роботи земства з питань народної освіти.

Важливим напрямом діяльності Чернігівської земської учительської семінарії було влаштування педагогічних курсів. Перші губернські літні педагогічні курси, за сприяння Чернігівської губернської управи, відбулися влітку 1872 року. Вони були організовані під керівництвом директора земської учительської семінарії Л. Ждановича і викладачів тієї ж семінарії П. Солоніни і С. Другова та під наглядом інспектора народних училищ І. Дорошенка. Курси були відкриті для всіх бажаючих. Слухачів курсів знайомили з методикою викладання читання, письма, арифметики, природознавства. З ними проводили бесіди про наочний метод навчання, раціональне використання часу на уроках, виховання дисципліни в класі тощо. Під час відкритого обговорення ефективності методів організації навчально-виховного процесу кожен бажаючий мав право висловити свою думку публічно [275, с. 6]. На практичних заняттях учителі складали плани-конспекти уроків, спільно обговорювали їх, керівники курсів проводили зразкові уроки, а курсисти – пробні [128, с. 45].

Чернігівська земська учительська семінарія не могла забезпечити всі початкові народні школи підготовленими вчителями. У 70-х роках в деяких повітах Чернігівської губернії були організовані учительські з'їзди, а саме: у 1870 р. у Конотопському повіті [277], у 1874 у м. Ніжині [77; 192; 193]. Їх основною метою було поглиблення знань народних учителів та кандидатів на

посаду народного вчителя з методики викладання письма, рахунку, читання. Та з'їзди не обмежувалися цим завданням. Зокрема, на учительському з'їзді, організованому земством Ніжинського повіту у 1874 р. Н. Хржонцевським був прочитаний курс лекцій з анатомії – будови тіла людини, її внутрішніх органів та їх функціонування, про фактори, які впливають на розвиток особистості, про надання першої допомоги і правила попередження інфекційних захворювань, ряд лекцій з гігієни приміщень, одягу, взуття і догляду за тілом, про важливість фізичних вправ, використання наочності.

Барон М. Косинський, директор Нижегородської учительської семінарії, як один з керівників з'їзду, якого було запрошено Ніжинським повітом, у своїх лекціях на тому ж учительському з'їзді ознайомив слухачів з новинками методики навчання дітей читанню, письму, арифметиці згідно з віковими і психологічними особливостями дітей, розкрив переваги концентричної системи навчання. На з'їзді обговорювалися деякі питання про організацію навчально-виховного процесу: як краще організувати роботу, працюючи одночасно з двома або трьома групами, про використання місцевого матеріалу на предметних уроках з природознавства, необхідність проведення дослідів у природі та ін. Були продемонстровані уроки з основних дисциплін: читання, письмо й математики. Делегати з'їзду мали також нагоду прослухати лекції з історії педагогіки. Значення з'їздів було незаперечне, оскільки тут вчителі мали нагоду обмінятися власним досвідом, обговорити найболючіші питання навчально-виховного процесу [193].

Та, починаючи з середини 70-х рр. XIX ст. діяльність таких з'їздів-курсів припиняється через урядову заборону [158, с. 44]. У 80-ті рр. XIX ст. інтерес до вчительських з'їздів-курсів згаснув, а губернські збори припинили їх фінансування, незважаючи на те, що освітній рівень учителів початкових шкіл залишався незадовільним. Лише у 1883 р. Кролевецькому повіту Чернігівської губернії вдалося провести з'їзд народних учителів свого повіту [261], а у 1884 р. відбулися курси для вчителів Новозибківського повіту, які очолив Т. Лубенець. На курсах у Новозибківському повіті, крім лекційних занять, пробних занять курсистів і їх обговорення, вчителі народних шкіл обговорювали питання: вимоги до вчителя, які покарання можна використовувати у школі; робили аналіз існуючих підручників і методичної літератури; ділилися досвідом власної роботи [134].

Певної системи в організації курсів не існувало, бо виникало багато бюрократичних перепон у отриманні дозволу на їх проведення.

Чернігівська губернія відчувала гостру потребу в освічених педагогічних кадрах. З 324 вчителів і 376 учительок, які були на земській службі, вищу освіту мало 3 чоловіка, середню 301, початкову – 330 і домашню – 66 вчителів [286, с. 108].

90-ті рр. XIX ст. висунули нові вимоги до вчителя. О. Русов зазначав, що вчителем повинна бути людина, яка свідомо вибрала свою професію і віддана своїй справі, яка вірить “у виховну силу знань. Тільки такі вчителі справджують наші сподівання від народної школи: без них витрати на народну освіту не дадуть бажаних результатів або відсунуть їх назад ще на кілька десятиріч” [228, с.

. 117]. 1890-ті роки стали часом більш активної освітньої діяльності земств Чернігівської губернії, а також й у справі підготовки вчителів для народних шкіл.

Земства стали частіше звертатися з клопотаннями про влаштування педагогічних курсів. З середини 90-х рр. ХІХ ст. відновлюється діяльність короткотермінових курсів з підготовки вчителів земських шкіл.

У 1893 р. Чернігівське губернське зібрання ухвалило щорічно проводити губернські педагогічні курси для вчителів 5-ти суміжних повітів [225, с. 127]. Наступного року такі курси були організовані в Чернігові під керівництвом відомого педагога Д. І. Тихомирова [208]. Їх головною метою було ознайомлення учителів з новими методами і прийомами навчання, вироблення єдиної системи виховання. Серед 60-ти слухачів, віряджених від повітових управ, були члени учительських рад й земських управ, попечителі й завідуючі початкових народних училищ. Крім курсистів курси відвідували також учителі з міських і сільських шкіл (розташованих неподалік), представники місцевої інтелігенції (як вільні слухачі), які цікавилися шкільною справою. Вільні слухачі в заняттях безпосередньої участі не брали [275, с. 6].

Інтерес до освітньої справи у слухачів був високим, більшість з них володіли необхідними знаннями, але чисто педагогічних знань слухачам курсів не вистачало. Тому лекціям з методики викладання арифметики, методу сумісного навчання читанню й письму, навчанню російській і церковнослав'янській мовам, а також зразковим урокам керівників курсів приділялася особлива увага. На курсах були продемонстровані і проаналізовані методики викладання математики В. А. Євтушевського (метод послідовного вивчення чисел) і О. І. Гольденберга (метод вивчення арифметичних дій), а також розроблена робоча програма занять з російської мови і арифметики для трирічної початкової народної школи. Слухачі цікавилися питанням про організацію недільних народних читань, порушували питання про необхідність поповнення шкільних бібліотек [275, с. 7].

Губернські педагогічні курси, заплановані на літо 1895 р., були заборонені Міністерством освіти, щоб уникнути великого скупчення вчителів. Але головною причиною заборони було широке обговорення на педагогічних курсах проблем соціального захисту вчителів, покращення їх матеріального і правового становища, відміни тілесних покарань у школі та ряд інших важливих питань, які не узгоджувалися з освітньою політикою російського царизму. З 1895 р. Міністерством освіти було дозволено проводити учительські курси лише для вчителів одного повіту, окремо в кожному, що в свою чергу потребувало більшої кількості керівників. Губернській управі не дозволялося брати на себе організацію повітових курсів. Вона сповістила повітові управи про нові правила, пропонуючи їм взяти на себе організацію курсів. Але у повітів не було необхідних коштів і курси були перенесені на наступний, 1896 рік. На їх організацію і проведення кожному повіту виділялося 1200 крб., що складало близько половини необхідних витрат. Другу половину витрат повітові земства брали на себе [174, с. 59-60]. Влітку 1896 р. педагогічні курси були організовані Конопотською, Сосницькою, Борзнянською і Городянською управами. На запрошення земств учительські курси очолювали відомі педагоги Д. Тихомиров,

П. Солоніна, Т. Лубенець та ін.

Слухачі курсів вивчали основні положення методики початкового навчання, проходили практику в спеціально організованих школах, обговорювали важливі питання навчально-виховного процесу, ознайомлювалися з новими методами і прийомами навчання, їм надавалася допомога в організації самоосвіти. Зокрема, під час педагогічних курсів в м. Острі (липень-серпень 1899 р.) вчителі отримали ще рекомендації щодо організації шкільних та учительських бібліотек; обговорювали питання щодо шляхів покращення початкової освіти серед сільського і міського населення. Курсисти отримали перелік рекомендованої навчальної літератури, для них була організована виставка-продаж підручників [183, с. 75].

Незважаючи на обструкцію з боку Міністерства освіти Чернігівське губернське земство організувало у 1896-1900 рр. 17 короткотермінових учительських курсів для вчителів усіх 15-ти повітів, оплативши відрядження вчителів та платню лекторів та методистів 17850 крб. [225, с. 130-131, Табл.].

Станом на 1897 р. у Чернігівській губернії з середньою освітою в земських школах вже працювало 43 % усіх учителів, а з нижчою – 57 %. Найбільше учителів із середньою освітою працювало у Чернігівському (67 %), Ніжинському (59,7 %) та Кролевецькому (58,1 %) повітах, а найменше – у Суражському (14,5 %), Мглинському (12,3 %). Серед учителів з середньою освітою більшу частину складали особи жіночої статі після закінчення єпархіального училища, гімназії та прогімназії, яких з кожним роком ставало все більше. Учительки були переважно дворянського походження і духовного сану (76 %), селянського походження лише 19,5 % [235, с. 116].

Новою формою участі земств у вирішенні проблем навчально-методичного характеру стала організація тижневих педагогічних конференцій (з'їздів). Згідно з Тимчасовими правилами Міністерства народної освіти від 26 листопада 1899 р. вони скликалися під час канікул [1, с. 131]. На конференціях обговорювалися питання про навчальні програми, шкільні підручники, методичні посібники, відрядження вчителів тощо. Вперше в Україні такі конференції відбулися у 1901 р. у м. Борзні та 1902 р. у Полтаві [262, с. 68].

Завдяки клопотанням Борзнянської та Конотопської повітових управ замість учительських курсів (на які виділялися кошти) відбулися з'їзди народних учителів (1902 р. у м. Борзні, 1903 р. у м. Конотопі). Ще в 1900 р. Борзнянська повітова управа просила губернське зібрання дати згоду на те, щоб кошти в розмірі 1200 крб., заплановані на учительські курси, використати для скликання з'їзду народних вчителів, вважаючи, що користь від останніх буде значно більшою.

На з'їзді в Борзні (1902) обговорювалися питання: аналіз існуючих підручників і вироблення переліку рекомендованих підручників та художньої літератури для бібліотек; про продовження курсу навчання у початкових школах з трирічного до чотирирічного; про організацію повторювальних занять з дорослими; про санітарно-гігієнічні вимоги утримання шкільних приміщень та необхідність (обов'язковість) медичного огляду учнів лікарями.

Новим напрямком земської практики у справі підготовки вчителів початкових народних училищ стало проведення загальноосвітніх курсів. Їх мета полягала в ознайомленні вчителів з новітніми досягненнями в різних галузях науки, адже за даними земської статистики, на початку ХХ ст. близько половини вчителів мала нижчу освіту, тобто таку, яка була обов'язковою для їх вихованців. Перші загальноосвітні курси були організовані Новозибківським повітовим земством влітку 1902 року. Лекції з історії, географії, психології, російської літератури там читали викладачі з Києва, Одеси, Петербурга [164, с. 19-20].

В основу роботи учительських курсів було покладено ідею народності виховання К. Ушинського, зміст якої полягає в тому, що учителі початкової школи мають володіти загальнопедагогічними знаннями, щоб не тільки навчати своїх учнів читати, писати і рахувати, а й виховувати їх, сприяти розвиткові пізнавальних здібностей, логічного мислення та духовного світу вихованців, знайомити їх з природою, рідним селом, народними традиціями.

Розширення програми земських початкових училищ, підвищення освітнього рівня і педагогічної підготовки вчителів висунули нові вимоги до організації курсів (обмін досвідом роботи, виступи з повідомленнями, участь у розробці програми курсів). На практичних заняттях ілюстрували розв'язання складних теоретичних питань. Вчителі були зацікавлені в навчанні на курсах і виявляли готовність підвищувати свою кваліфікацію.

З другої половини 90-х рр. ХІХ ст. повітовими і губернською земськими управами стали розроблятися проекти розширення мережі будівництва шкіл, втілення в життя яких дозволило б охопити навчанням більшу кількість дітей шкільного віку і впровадити обов'язкову початкову освіту.

Розглядаючи вчителів як потенційних агітаторів для поширення сільськогосподарських знань серед населення, починаючи з 1893 р. губернське земство стало щорічно відряджати народних учителів на курси садівництва (городництва, пасічництва, шовківництва та землеробства), які організовувалися при сільськогосподарських училищах. Кожному педагогу губернське земство видавало грошову допомогу в сумі 40-80 крб. У 1901 р. з 15 вчителів – 12 перебувало на курсах при Уманському училищі землеробства і садівництва, 2 – Харківському училищі землеробства, 1 – Богородицькому училищі.

До 1903 р. на таких курсах побувало більше 140 народних вчителів губернії, які отримали загалом 8000 крб. земської допомоги [102]. Слухачі курсів засвоювали не тільки певну суму знань з окремих предметів, а й набували навички з городництва, садівництва, пасічництва, шовківництва. Після повернення на місця вчителі створювали дослідні майданчики, парники, розсадники, садили дерева та заводили пасіки. Їхня діяльність стала справжнім зразком ведення домашнього господарства і поширення знань, які сприяли покращенню ведення населенням городництва і садівництва.

Так, учитель Яновського училища Глухівського повіту Г. Сальников мав доволі великий розсадник, з якого продавав місцевим селянам за доступною ціною дерева [203, с. 34]. Учитель Гордіївського училища Суразького повіту після перебування на курсах садівництва в Умані 1895 р., повернувшись додому, завів при училищі сад, розсадник, город і парники. За гарний догляд за

розсадником отримав срібну медаль в конкурсі присадибних ділянок Чернігівської та Полтавської губерній. Впродовж навчального року учні старшого відділення допомагали вчителю доглядати за рослинами. Учні, які в літній час продовжували працювати на присадибній шкільній ділянці, отримували грошову винагороду. У вихованців не тільки розширювався кругозір з природознавства а й вироблялися трудові навички вирощування і догляду за городніми культурами та саджанцями плодкових дерев.

Вчителі роздавали учням та селянам городнє насіння. Населення зверталось за порадою до вчителів з питань ведення господарства. Відрядження вчителів на курси приносило певну користь слухачам і селянам. Вчителі поширювали знання і досвід, отримані ними на курсах [198, с. 34; 199, с. 42]. Та, на жаль, не кожному з них вдавалось втілити набуті знання на практиці, бо прилегла до школи земля не завжди належала їй [199, с. 119].

За активної участі повітових земств та фінансовому сприянню губерньського земства, з другої половини ХІХ ст. пожвавилось шкільне будівництво. У зв'язку з розширенням шкільної мережі, потреба у підготовлених учителях ставала все гострішою. Якщо у Київській губернії станом на 1911-1912 н. р. в школах працювало майже 50 % вчителів з низькою кваліфікацією, то у Чернігівській губернії таких учителів було близько 75 % [158, с. 44]. Існуючі педагогічні інститути і семінарії, кількість яких була невелика, не могли забезпечити існуючі школи учителями зі спеціальною педагогічною освітою. Більшість вчителів не проходила ніяких педагогічних курсів, а мали лише звичайну середню або нижчу освіту. Зрозуміло, що цим особам, особливо на початку педагогічної діяльності, гостро не вистачало спеціальної підготовки. Багато вчителів потребували поповнення і відновлення своїх загальноосвітніх знань.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття позначився активною діяльністю земств на Україні, заклав фундамет виховного ідеалу людини гармонійно-розвиненої, здатної до самореалізації [112, с. 19], що вимагало у свою чергу й відповідної підготовки вчителів.

У 1910 р. перед Чернігівським земством постало питання про відновлення роботи повітових курсів для вчителів. Було визнано, що саме повітові (в межах одного повіту) курси сприятимуть урахуванню етнічних особливостей і можливостей даного регіону, ефективнішому і швидшому впровадженню нових методів і прийомів у навчально-виховний процес початкових шкіл даної місцевості. Але головною перепоною для проведення учительських повітових курсів була нестача їх керівників і лекторів, що обумовило порушення питання про створення “штату викладачів на місцях”. У зв'язку з цим до викладання на курсах почали залучати вчителів середніх навчальних закладів [92, с. 146].

Поряд з спеціальними педагогічними предметами програма педагогічних курсів передбачала предмети суспільно-історичного циклу. Але, щоб провести експеримент з підготовки “місцевих” лекторів і керівників курсів Чернігівському земству необхідно було отримати дозвіл у спеціальної Ради постійної комісії з народної освіти в Петербурзі.

5 березня 1912 р. у Петербурзі відбулося перше засідання цієї Ради, де обговорювалося питання про одночасність підвищення професійного рівня учителів середніх навчальних закладів на учительських курсах і підготовки з цих учителів резерву лекторів для подібних курсів. Комісія одностайно підтримала пропозицію чернігівських земців, оскільки це було новим педагогічним явищем, що дозволяло удосконалити програму і сприяло підвищенню кваліфікації вчителів середньої школи [92, с. 149].

Члени комісії разом з чернігівськими земцями розробили програму запланованих педагогічних курсів, яка передбачала вивчення таких предметів: педагогічна психологія, історія педагогіки, методика російської мови, методика арифметики, методика ручної праці, малювання, ліплення, народна і дитяча література, фізика, хімія, ботаніка, зоологія, анатомія і фізіологія людини, шкільна гігієна, фізичний розвиток учнів, гімнастика, рухливі ігри і перша допомога при нещасних випадках.

Починаючи з 1913 р. Чернігівське губернське земство організувало перепідготовку для трьох груп (у Чернігові, Суражі, Києві) учителів народних шкіл на учительських курсах за розширеною програмою, затвердженою Петербурзькою комісією і представниками Чернігівського земства [275, с. 6]. Курсисти, а також вільні слухачі отримували не лише теоретичні знання, а й набували необхідних практичних навичок. Після прослуханих лекцій з анатомії і фізіології людини та зоології, унаочнених таблицями та малюнками на дошці, слухачі курсів на практичних заняттях під мікроскопом розглядали кров людини, різні клітини, тощо, а також мали можливість анатомувати одну з тварин, риб, комах, детально розглядаючи особливості будови тіл і їх відмінність, а також робити необхідні малюнки та записи у своїх зошитах. Курсистами також самостійно під наглядом лектора проводилися досліди з хімії та фізики. Слухачі ще раз переконалися в ефективності використання ілюстративного, наочного матеріалу на уроках. На практичних заняттях вони вчилися виготовляти арифметичні і геометричні наочні навчальні посібники. Під час екскурсій в природу побачили, як найефективніше можна використовувати той багатий матеріал, що їх оточує, у навчально-виховному процесі.

Удосконаленню перепідготовки учительських кадрів сприяло відкриття у 1911 р. Мринської Людмилинської учительської жіночої семінарії, створеної на базі жіночої школи домоведення і присадибного господарства (див. п. 3.1.2), яка мала чотири класи і готувала вчителів для початкових шкіл. У 1915 р. вона мала 160 учнів; діяла до 1920 р. [295, с. 472].

22 вересня 1916 р. розпочалися заняття у Чернігівському учительському інституті, який очолив О. Фльоров. Це був середній навчальний заклад, до якого приймалися особи лише чоловічої статі. Штат інституту складався з директора і двох вчителів російської мови і історії С. Воробйова і П. Федоренка. Математику, природознавство, малювання і чистописання, закон Божий викладали чотири позаштатних вчителі: В. Бударін, П. Сінарійський, І. Лисицин, Г. Дієсперов. У 1917 р. інститут переведено у розряд навчальних закладів вище середнього типу з словесно-історичним, фізико-математичним, природничо-географічним відділами. З цього ж року до інституту почали зараховувати й представниць

жіночої статі [214, с. 3-4.].

Передова громадськість Чернігівщини цікавилася досвідом зарубіжних шкіл, звертаючи увагу передусім на організацію навчально-виховного процесу, а також проведення екскурсій, обговорюючи це питання на сторінках “Земского сборника Черниговской губернии” [94].

Незважаючи на всі зусилля земств, матеріальна база частини шкіл залишалася слабкою. Навчальних книг не вистачало. Вчителю нерідко самому доводилося вирішувати ряд організаційних і господарських питань, звертатися за допомогою до сільської громади з питань ремонту школи, розширення шкільного будинку, надвірних будівель, виділення додаткової земельної ділянки для городу, збільшення платні. Моральна незахищеність і залежність від місцевої влади пригнічувала вчителів. Вчителів безпідставно звинувачували у корисливості. На вчителів робилися доноси із звинуваченнями у всіляких злочинах, внаслідок чого їх переводили до іншої школи або звільняли. Найбільше потерпали від цього учителі-жінки.

Наприклад, переслідування учительки з с. Макошино розпочалися із-за непорозуміння учительки з жінкою попа. Священик не тільки при учнях обляяв учительку “тварею неподобною”, а й заборонив сім’ям відпускати дітей на екзамен. З трьох дітей, яких все ж таки вдалося вчительці привести на екзамен, двоє склали екзамен і одержали свідоцтво, а третій, дуже тямущий, не склав екзамену. Пізніше з’ясувалося, що батьки заборонили йому відповідати на екзамені. Внаслідок чергового доносу на цю вчительку і слідства, вчиненого місцевим інспектором, її було переведено до іншої школи [235, с.112].

Розкиданість по глухих кутках, велика завантаженість, відсутність спілкування між учителями, недостатня кількість книжок, а іноді і повна відсутність нової літератури не давали можливості вчителям працювати над самоосвітою, пригнічували їх не менше, ніж матеріальна незабезпеченість. С. Русова писала, що варто запозичити досвід Чехії, де вчителів вважали гордістю нації і де їм створювали умови для поповнення своїх знань на численних засіданнях учительських товариств, місцевих радах, учительських радах при громадських школах, а також через читання великої кількості професійних педагогічних журналів, спілкування з колегами. Вона відзначала, що багато наших учителів також можна назвати гордістю нації та чи можна зрівняти умови їх професійного становлення з чеськими учителями [235, с. 113].

Низька заробітна плата (200-300 крб. на рік), незадовільні умови праці і низький соціальний статус відбивалися на короткочасності служби народних вчителів, більшість з яких у Чернігівській губернії – були молоді люди віком до 35 років. 73 % з них перебували на службі не більше 10 років, переважно це були жінки віком до 25 років. Як по всій Україні, так і в Чернігівській губернії, народні учителі після 5-7 років служби відчували таку втому, що при першій нагоді в разі знаходження краще оплачуваного місця переходили на іншу роботу [235, с. 115-116].

Деякі повітові земства намагалися підтримати працюючих вчителів. Зокрема, більша частина працюючих учителів Борзнянського, Мглинського, Суразького, Новозибківського та Конотопського повітів мали заробітну плату в

межах 300-400 крб. на рік. Помічники учителя отримували на 50-100 крб. менше, хоча виконували ті ж функції що і вчителі. Проте, у Ніжинському повіті спостерігалася тенденція до виплати однакових зарплат тим і іншим [235, с. 118].

До позитивних кроків земств належало використане ними право влаштовувати товариства взаємодопомоги, здійснювати матеріальну допомогу вчителям. Повітові земства Чернігівської губернії практикували стимулювання роботи вчителів земських шкіл через поступове підвищення заробітної плати згідно з стажем роботи. Такі надбавки були введені у Кролевецькому і Ніжинському повітах (20 % через п'ять років служби), Глухівському (20 % через 3 роки служби), Стародубському (20 крб. надбавки за кожні п'ять років служби), Мглинському (по 30 крб. за 3 роки служби) тощо [228, с. 118].

На одній із сесій Козелецького земського зібрання (1890 р.) було ухвалено видавати надбавку за кожні 5 років служби учителям, які мали спеціальну педагогічну освіту або повну гімназійну. Ця постанова передбачала “підштовхнути” вчителів до підвищення свого освітнього рівня. Натомість, постанова викликала обурення з боку окремих учителів, на думку яких, матеріальні заохочення правильніше здійснювати з огляду на професіоналізм учителів, рівня їх підготовки та особистого внеску у шкільну справу [235, с. 119-120].

Земства розширювали межі матеріальної допомоги вчителям, які найбільше перебували в матеріальній скруті. Одним з шляхів допомоги, яке здійснювало Чернігівське губернське земство, було сприяння подальшому навчанню дітей вчителів і призначення їм земських стипендій з спеціального фонду в 25 тис. крб., створеного в пам'ять покійного князя М. Долгорукова [226, с. 14]. В 1903 році з цього фонду було призначено стипендій на суму 817 крб.

У повноваження повітових земських зібрань також входило призначати пенсії вчителям, нагороди за віддану учительську працю, здійснювати матеріальну допомогу малозабезпеченим вчителям на виховання власних дітей, виділяти кошти на лікування учителів та благодійні цілі. Так, рішеннями Сосницького повітового земського зібрання 1907 р. було ухвалено: нагородити учительку Зинкович премією у розмірі 100 крб. за самовіддану 24-річну учительську працю; учителям Разумовській і Щемелинової призначити пенсії у розмірі 60 крб.; виділити матеріальну одноразову допомогу учителю Слюсаревському у розмірі 100 крб.; надати допомогу малозабезпеченим вчителям Вишневецькому, Бутенко, подружжю Григоренковим по 75 крб. на виховання власних дітей.; на лікування і оздоровлення вчителів виділити 300 крб. [193, с. 300].

Відчутне піклування про своїх працівників здійснювало створене Чернігівським земством Товариство учительської взаємодопомоги, до якого у 1901 р. входило майже 550 осіб, серед яких було чимало так званих “членів-соревнователів” (174 особи), які не працювали народними учителями, а свою участь у товаристві розглядали як засіб допомоги малозабезпеченим учителям [54, с. 36-37]. Товариством учительської взаємодопомоги у серпні 1901 р. був відкритий гуртожиток для 12 учениць жіночої гімназії – дітей і родичів членів цього товариства (за кошти, надіслані з повітових земств: Городнянське – 100 крб

., Конотопське – 100 крб., Остерське – 50 крб., Новозибківське – 150 крб.). Малозабезпеченим учительським сім'ям надавалася матеріальна допомога на виховання власних дітей, на оздоровлення [196, с. 12]. Разом з Товариством взаємодопомоги Таврійської губернії Чернігівська губернія вирішувала питання зведення в Євпаторії будинку санаторію для вчителів (серед яких було багато хворих на туберкульоз) [201, с. 17]. Членами правління Товариства взаємодопомоги на той час були П. Солоніна – голова, В. Хижняков – заступник голови, губернські гласні Є. Малявко і О. Бакуринський, тощо.

Практика заохочення вчителів стала вже традиційною. Зокрема, Новгород-Сіверське повітове зібрання ухвалило в 1915 р. видавати премію в 25 крб. 12 найкращим народним вчителям. Однією з форм заохочення стало урочисте відзначення ювілеїв народних учителів, навіть у досить важкий період першої світової війни. З ювілеєм у 1915 році вітали Катерину Сербинович, учительку с. Лави Сосницького повіту з 40-літнім стажем роботи, Надію Солоніну, вчительку “козацької” школи м. Ніжина з 35-річним стажем роботи, Катерину Косинську, вчительку, яка відпрацювала у школах Кролевецького повіту 30 років. Вітання не були означені якимись надмірностями, але добрих і щирих слів було сказано чимало [54, с. 35].

Отже, участь земств Чернігівської губернії у підготовці педагогічних кадрів і підвищення їх професійного рівня полягала:

- у створенні і сприянні роботі Чернігівської земської учительської семінарії, однієї з перших на Україні, з прогресивними і демократичними методами організації навчального процесу, українською мовою викладання й на повному утриманні земства;

- у ініціюванні, фінансуванні і організації повітових і губернських учительських курсів та з'їздів для народних вчителів і сільськогосподарських курсів з садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва;

- у турботі про розширення програми учительських курсів курсами анатомії і фізіології людини, педагогічної психології, гігієни, фізичного виховання, історії педагогіки і загальнопедагогічних знань, методики ручної праці, малювання, ліплення;

- у проведенні загальноосвітніх курсів з можливістю підготовки керівників і лекторів учительських курсів для народних вчителів свого регіону.

- у розширенні мережі закладів для підготовки народних учителів (Мринська Людмилиньська учительська жіноча семінарія (1911), Чернігівський учительський інститут (1916).

3.5. Персоналістичний фактор у діяльності земств Чернігівської губернії

Розкриваючи питання про внесок земств Чернігівської губернії у справу розвитку освіти, не можна обмежуватися лише розглядом діяльності губернського і повітових земств, сільських громад, потрібно обов'язково проаналізувати діяльність прогресивно налаштованої частини населення, яка суттєво впливала на формування громадської і педагогічної думки, на просування освітніх справ, на порушення численних клопотань щодо

розширення компетенції земств у освітніх питаннях, виступали в оборону української мови і права визнання українського народу. До цієї категорії діячів ми відносимо державних службовців (учителів, лікарів, статистиків), земських гласних, окремих губернських предводителів, і людей, які співчували освітній справі (дворян і заможних землевласників, серед яких було чимало меценатів і попечителів навчальних закладів та інших громадських діячів). Вони вірили, що через сприяння розвитку освіти можна покращити як освітній, так і культурний рівень населення, що в свою чергу сприятиме покращенню справи ведення господарства, розвитку промисловості, дозволить вивести населення на вищий матеріальний рівень.

Д. Дорошенко писав: “Не зважаючи на те, що уряд старався, щоб у земстві мали гору виключно папські елементи, такі, які б служили вірною опорою старому царському самодержавству, цілий ряд повітових земств, а іноді і земство губернське, виявляли вільнолюбний напрям і щиро дбали таки за народні інтереси, за навчання в школі на рідній українській мові, взагалі за широку народну просвіту”, “уряд дуже боровся з ліберальним напрямом чернігівського земства, надсилав таких губернаторів, які душили найменші прояви громадського життя й вільної думки... але ніхто з цих гонителів і гасителів духу не встиг приборкати громадського руху, так само, як сто літ казенного обрусительства в школі, в урядових інституціях, через солдатчину, – не змогли стерти національного українського обличчя більшої частини чернігівського населення” [63, с. 68].

Більшу частину свого життя Леонід Іванович Глібов (1827-1893), український поет, байкар, культурний і громадський діяч провів на Чернігівщині. Народився у с. Веселому Подолі (тепер Семенівського району Полтавської області). У 1848-55 рр. навчався у Ніжинському юридичному ліцеї, тут почав писати свої реалістичні байки й ліричні вірші, які друкував з 1853 р. в газеті “Черниговские губернские ведомости”. З 1858 р. працював учителем географії у Чернігівській чоловічій гімназії (1858-1863), а з січня 1859 – наглядцем благородного пансіону при гімназії. У своїй практиці дотримувався прогресивних поглядів, виступав прихильником демократичної в своїй основі педагогічної діяльності, системи М. Пирогова, прагнув, щоб учні мали глибокі знання з предметів, які викладав, а також турбувався про їх всебічний розвиток. Л. Глібов часто читав на уроках свої власні твори, а також твори російських і українських письменників, прищеплюючи учням любов до літератури. Гімназисти глибоко поважали свого педагога.

Л. Глібов примикав до демократичного крила чернігівської громади, брав активну участь у культурно-просвітянському русі, пропагуючи українські книжки, займаючись літературною творчістю, сприяючи виданню книжок-метеликів для народу [113, с. 377]. Впродовж 1861-1863 рр. Л. Глібовим видавався тижневик “Черниговский листок” на зразок журналу “Основа” у Петербурзі. На сторінках “Черниговского листка” порушувалися питання про стан і перспективи жіночої освіти в Росії, проблеми початкової освіти, систематично друкувалися зразки народної творчості, різноманітні історико-етнографічні матеріали в записах й обробці М. Номиса, О. Маркевича, О.

Тищинського та інших авторів, публікувалися статті П. Чубинського, М. Номиса, присвячені питанням фольклористики, її стану і перспективам розвитку, друкувалися вірші й оповідання українською мовою П. Куліша, О. Кониського, П. Кузьменка, самого Л. Глібова та інших авторів. На сторінках тижневика порушувалися питання соціального характеру. Популярність тижневика мала широку географію, його передплачували на Кавказі, в Казані, Сибірску, Херсоні, Петербурзі, у Польщі, Криму та в інших місцях країни [82, с. 34-35; 173, с. 62-63].

У 1863 р. за листування з І. Андрущенком, який проводив широку революційну пропаганду серед українського населення, Л. Глібова було позбавлено місця в чоловічій гімназії. Йому тривалий час довелося терпіти матеріальні нестатки. У 1867 році Л. Глібов очолив Чернігівську земську друкарню, де пропрацював 26 років. Цей період, по праву, можна назвати сплеском його громадської активності, він брав участь у виданні популярної літератури. В кінці березня 1891 р. вся прогресивна громадськість вітала Л. Глібова з п'ятидесятиріччям літературної діяльності, шануючи його за самовіддану працю на громадській і літературній ниві [50; 79].

Степан Данилович Ніс (1829-1900) – лікар, письменник, етнограф, фольклорист. Народився у с. Понорах Конотопського повіту (тепер Талалаївського району) в родині козацького походження. Закінчив медичний факультет Київського університету (1854), майже весь час працював у галузі медицини.

С. Ніс до Чернігова приїхав 1858 р., де обійняв посаду оператора в лікарській управі. Займався збиранням етнографічних матеріалів та їхнім опрацюванням, пробував свої сили у письменництві, видавав для народу популярні книжки здебільшого медичного змісту, цікавився історією та збирав історичні документи. Його книжечки набули широкого розповсюдження не тільки у селах губернії, а й далеко за її межами. Випускалися навіть листівки із зображенням невтомного громадського діяча, народного лікаря. Він відомий на Україні як засновник своєрідного клубу у м. Чернігові, створеного на широких демократичних засадах. Члени “Носівського куреня”, саме таку назву було дано клубові, намагалися відтворити козацький спосіб життя у своєму побуті, намагалися популяризувати українську культурно-національну ідею. “Курінь” на чолі з С.Носом відіграв помітну роль у становленні українського громадського руху [216, с. 83], співробітничав у “Черниговских губернских ведомостях”, публікував там історичні, етнографічні та медичні матеріали. Чернігівський період діяльності його – найбільш яскравий і плідний. Він був яскравою особистістю, прихильниками його були здебільшого молоді урядовці губернських установ. Тому місцева влада намагалася знешкодити в першу чергу організатора “Куреня”. 1863 р. С.Носа було засуджено й ув'язнено до Петропавлівської фортеці, а потім відправлено до Архангельська. 1875 р. обрано дійсним членом Південно-Західного відділу Географічного товариства. Останні роки життя (до 1900 р.) працював лікарем у м. Городня на Чернігівщині.

Це був талановитий лікар. Він один з перших, хто звернув увагу і підтримав народну медицину – так зване “знахарство”. Дві книжечки, що

вийшли у Києві (1874, 1875), він присвятив відомостям й матеріалам про засоби й методи народного лікування. Третя під назвою “У всякого народа своя природа” була опублікована у Чернігові 1888 року. Чимало зібраних ним казок, пісень, було вміщено на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” [271, с. 78], у загальноукраїнських журналах “Основа” та “Киевская старина”.

Серед губернаторів були люди, не тільки віддані державній службі, але й особи, які тою чи іншою мірою сприяли освітній та культурно-освітній справі, підтримували кращі починання в цих галузях. Серед них потрібно згадати Є. Андрієвського і кн. М. Долгорукова.

Євген Костянтинович Андрієвський (4.12.1848 року народження – ?) був губернатором Чернігівської губернії у 1893-1903 рр. Незважаючи на амбіційність і самозакоханність, під час його губернаторства відбулося багато важливих подій у питаннях благоустрою міста (нова водогінна мережа, електростанція, скотобійні з заводами, цегельня, введено вуличне електричне освітлення і т.д.), заснування у 1896 р. землеробно-ремісничої виправної колонії для малолітніх злочинців [259, 95], опікування дітей з фізичними вадами (з 7 жовтня 1901 р. почала функціонувати школа для глухонімих). Є. Андрієвський підтримав ідею і створив умови для роботи Чернігівської губернської архівної комісії. У червні 1898 р. вийшов перший випуск “Трудов” ЧАКу (усього їх було 12), які і сьогодні викликають великий інтерес у дослідників минувшини Чернігівського краю. Не без підтримки Є. Андрієвського 1902 року було утворено музей старожитностей, переданий земству за заповітом В. Тарновського (нині – Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського) [259, с. 95].

Микола Дмитрович Долгоруков (?-1899) – представник родини князів по лінії Долгорукова-Кримського. Народився на Волищині. Чернігівський предводитель дворянства. Завдяки турботі і значним пожертвам М. Долгорукова були створені дві жіночі гімназії в губернії. Очолюючи губернські земські зібрання, велику увагу приділяв справі народної освіти, розуміючи, що тільки завдяки широкому розвитку освіти і формуванню народної самосвідомості можна вивести країну з економічного занепаду. М. Долгоруков глибоко вірив в могутність громадського руху, покладаючи великі сподівання на земські органи самоврядування. Вперше на першому губернському зібранні наголосив на тому, що “майбутнє земства є майбутнім Росії”, про що зазначалось в газеті “Украинская жизнь” (№ 2, 1865 р.). Його неодноразово обирали головою губернських земських зібрань, був членом комісії з влаштування музею старожитностей В. В. Тарновського. М. Долгоруков двічі (у 1897, 1899 рр.) очолював постійну комісію з народної освіти [244, с. 120].

Марія Павлівна Долгорукова, дружина М. Долгорукова, Продовжила справу свого чоловіка у освітній справі. Вона була попечителькою Слобідської жіночої школи доведення і молочного господарства Чернігівського повіту [215, с. 355], а також одним з керівників ясел-притулку на час жнив в селі Велика Топаль [62, с. 105]. М. Долгорукова вклала особисті кошти та подарувала будинок для організації ясел-притулку, в якому працювала на добровільних засадах. У 1900-1902 роках у цьому закладі організаційні та виховні завдання були поставлені найкраще порівняно з створеними на той час іншими яслами-

притулками в Чернігівській губернії.

Іван Якович Дунін-Борковський (1832-1902) – нащадок відомого старшинського роду, володар багатомільйонного майна, величезних угідь, значного фінансового капіталу, був щедрим спонсором, кошти якого йшли на розвиток народної освіти, головним чином середньої, та на стипендії студентам вищої школи, вихідцям з Чернігівської губернії.

Його допомога не афішувалася, бо він був досить скромною людиною. Лише в одному з номерів “Чернігівських губернських відомостей” з’явився невеличкий допис про те, що в 1893 р. І. Борковський пожертвував 20000 крб. Чернігівській гімназії “для пособий нуждаючимся ученикам”. Це дуже велика сума для того часу. Крім того, він зробив внесок в 1500 крб., щоб один з бідних учнів мав право навчатися в гімназії на відсотки з цієї суми.

Іван Якович заснував ще кілька стипендій для чернігівців – студентів вищих навчальних закладів (для обдарованої молоді, у якої не було грошей для подальшого навчання). Кошти зберігалися в губернській земській управі. Дві стипендії становили відсотки з сум по 5000 крб. кожна, третя – з суми у 7500 крб. За спогадами М. Могилянського, саме завдяки І. Дунін-Борковському стало реальним відкриття Чернігівського реального училища, бо він спонсорував на будівництво цього училища 100 тис. крб. Іван Якович не розрізняв дітей за станом. Він вважав, що талановитих дітей потрібно заохочувати не зважаючи на те, з якої вони сім’ї, з селянської чи з дворянської [73, с. 12].

Серед інтелігенції в Чернігівському земстві виділялися подвижницькою діяльністю подружжя Олександр та Софія Русови.

Олександр Олександрович Русов (1847-1915) – видатний український учений-статистик, педагог, етнограф, фольклорист і громадський діяч. Тричі його життя було пов’язане з Чернігівщиною. Вперше, після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, рік працював у Златопольській гімназії на Чернігівщині (1871) [216, с. 176]. Під час другого перебування у 1876-1879 рр. разом з технологом В. Варзаром та економістом П. Червінським розробив нову методику статистичних досліджень з вивчення в губернії положення землеробства і ступеня прибутковості земель, здійснював обстеження Довжицької волості Чернігівського повіту до 18 січня 1878 р., а з листопаду 1878 по грудень 1879 р. за запрошенням Ніжинської повітової управи робив статистично-економічний опис повіту, який вже в січні-травні 1880 р. був виданий у м. Києві.

Протягом третього періоду перебування на Чернігівщині (1895-1899 рр.) за дорученням губернського земства складав економічний баланс губернії, використовуючи дані, зібрані земськими статистиками у 70-х – 80-х рр. XIX ст. Результатом його роботи стала поява фундаментальної двотомної праці “Описание Черниговской губернии” (Чернігів, 1898-1899), де в окремому розділі було висвітлено стан народної освіти в Чернігівській губернії. За неї авторові було присуджено премію Харківського університету за 1901 рік [222, с. 56].

Олександр Олександрович приділяв багато уваги справі народної освіти. У 1897-1898 рр. він був членом комісії з питань народної освіти, створеної рішенням губернського земського зібрання 1896 р. для вивчення стану шкільної

справи у Чернігівській губернії. Комісія водночас робила розрахунки щодо запровадження в губернії загальної початкової освіти [58]. О.Русовим зроблений значний внесок у цю справу, про що свідчать протоколи комісії, статистичні розрахунки і доповіді вченого губернському земському зібранню.

О.Русов у своїх виступах наголошував на тому, що навчання дітей повинно здійснюватись рідною українською мовою, відстоював права представників різних національностей на отримання освіти рідною мовою [222, с.55; 228, с. 145].

Він активно працював і у складі правління міської громадської бібліотеки, де виконував обов'язки секретаря (1896-1898), а в 1899 р. – голови [202; 203]. Подружжя Русових брало активну участь у складанні каталогів книг (це систематичний каталог книг для народу, до якого були внесені й українські книжки), підготовці нарисів історії бібліотеки, присвяченого їй 20-річчю діяльності. І.Шраг зазначав, що час роботи О.Русова в бібліотеці був часом напруженої праці і розквіту бібліотеки [203].

Вченого також турбувало становище вчителів. 4 січня 1899 р. на перших зборах “Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим” його обирають до складу правління і доручають виконувати обов'язки секретаря. Товариство мало на меті здійснювати матеріальну допомогу працюючим і колишнім (пенсійного віку) учителям початкових народних шкіл. Подружжя Русових було членами цього товариства і в 1900-1913 рр., вже після їхнього від'їзду з Чернігова [252, с. 26; 222, с. 58].

Ім'я Софії Русової (1856-1940), яка народилася на Чернігівщині, добре відоме в сучасній педагогічній літературі. Визначний український педагог, громадський діяч. Вивченню її життєдіяльності і педагогічної спадщини різних періодів життя педагога присвятили свої роботи І. Зайченко, Є. Коваленко, І. Пінчук, О. Проскура та ін. Але майже нічого не сказано про її педагогічну та наукову діяльність під час третього перебування на Чернігівщині (перший період: від народження до навчання у Фундуклеївській гімназії, а потім праця чоловіка двічі привела подружжя Русових на Чернігівщину: у 1876-1879 і у 1895-1899 рр.) [81, с. 15-22]. У 70-х рр. їй не було дозволено організувати дитячий садок і влаштуватися на роботу народною вчителькою, але вона проявила себе як активна громадська діячка у влаштуванні громадської бібліотеки 1877 року. Під час догляду за своїм хворим братом у батьківському маєтку в с. Олешні С.

Русова не могла сидіти без діла, вона звертається до губернського предводителя за дозволом організувати вечірні заняття для дітей з ближніх сіл, які вже закінчили школу. Зрозуміло, що тодішній предводитель дворянства М. Долгоруков, який водночас був головою училищної ради, офіційно не міг дати дозвіл на це, бо Русови знаходилися у списках неблагонадійників, але симпатизуючи цій родині, робив вигляд, що не знає про їх реальне проведення. С. Русова проводила навчання на дому для хлопців і дівчат: вивчали географію, арифметику, читали твори української літератури [236, с. 123]. У 1895–1899 рр. С. Русова стає одним з активних дописувачів “Земского сборника Черниговской губернии”. У статтях “Отношение народа к грамотности и книге” (1897), “Некоторые данные о народном образовании в цивилизованных странах (по

Левассеру)» (1898), «К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах» (1897), «Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии» (1895), надрукованих у «Земском сборнике ...», а також «Про народных учителей в земских школах Черниговской губернии» – в журналі «Мир божий» [229-232; 235] виокремлюється широкий спектр освітніх інтересів С. Русової, у тому числі її небайдужість до справи народної освіти в Чернігівській губернії [182, с. 113].

Як тільки організувалося учительське товариство, С. Русова встановила тісні контакти з учительською організацією і активно включилась в її діяльність [81, с. 21-22; 131. Т. 4. – с. 91; 338].

Після від'їзду 1899 р. Русових до Полтави зв'язки з Чернігівщиною не пориваються, вони ведуть листування з відомими чернігівськими діячами М. Коцюбинським та І. Шрагом, продовжують цікавитися життям і подіями на Чернігівщині, пов'язаними з розвитком культури і освіти, національним рухом, діяльністю Чернігівської «Просвіти». У 1907 р. С. Русову висувають представницею від Чернігівської «Просвіти» на збори народних університетів, де порушувалося питання українізації університетів [131. Т. 4., с. 92-94; 327; 329].

Борис Дмитрович Грінченко (1863-1910) – активний громадський і літературний діяч, етнограф, земський службовець. Навчався в реальному училищі в Харкові. З 1881 р. вчителював, працював у Чернігові, Києві. У 1894-1902 рр. Б. Грінченко працював у Чернігівській губернській земській управі на посаді діловода, а згодом секретаря [6, с. 5].

У Чернігові працював над упорядкуванням колекції українських старожитностей В. В. Тарновського, збирав і публікував етнографічні матеріали, у 1894-1904 рр. був керівником видавництва, яке випускало книги і літературні альманахи українською мовою (див. п. 3.3).

У цей період він продовжує займатися літературною творчістю. У повістях та оповіданнях він реалістично змалював тяжке життя селян («Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901 та ін.), ідеалізував просвітянську діяльність. Історичним темам присвятив п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (1897). Перекладав твори О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Міллера, В. Гюго тощо. Б. Грінченку належать цінні етнографічні дослідження і збірки народної творчості «Пісні та думи» (1895), «Думи кобзарські» (1897) [295, с. 201]. За час його діяльності на Чернігівщині ним були написані статті «Народные учителя как сельские хозяева», «К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе», які були опубліковані в «Земском сборнике Черниговской губернии». У статті «Народные учителя как сельские хозяева» автор засуджував сподівання державної політики на поширення передових сільськогосподарських знань через народних вчителів, які мали стати справжніми господарями на землі і взірцем господарювання для сільського населення. Б. Грінченко відзначав, що у вчителя достатньо своїх обов'язків і не можна «класти на його плечі» цей тягар. Держава має турбуватись про покращення матеріального становища учителя, підвищення його заробітної плати, створення нормальних умов для виконання прямих обов'язків. Автор переконував читачів, що сприяти підвищенню культури праці, а отже і рівню селян можна лише через створення широкої

мережі добре організованих сільськогосподарських шкіл для дітей, які вже закінчили початкову школу [32].

У статті “К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе” [31] автор порушував питання про необхідність забезпечення шкільних бібліотек українськими підручниками, книгами для позакласного і народного читання. Він вважав, що певну користь для учнів початкової школи може принести дитячий часопис як один із засобів подальшого розвитку школярів. Саме через дитячий часопис стане можливим формування світогляду особистості, а для цього часопис, як і підручники та книги для позакласного читання для української дитини, має відповідати певним вимогам. Серед них – доступність, зрозумілість, змістовність, високохудожність, моральна спрямованість, реалістичність творів для дітей, а також високоякісне оформлення книги, журналу. Б. Грінченко наголошував, що дитячі книги повинні вмещувати пізнавальні статті, оповідання з географії, природознавства і наукознавства, але матеріал має бути зрозумілим і доступним віковій дитячої читача, подаватися у певній системі і ні в якому разі не мати випадкового характеру. Він радив ознайомлювати дітей з історією рідного краю через біографії народних героїв, з народними казками, фольклором, оповіданнями про народні ремесла України і народів світу, з описом життя людей, які займаються цими ремеслами. Вимоги, висунуті Б. Грінченком до дитячої книги, не втратили своєї актуальності і сьогодні [4, с. 15-16].

З Чернігівщиною також було безпосередньо пов’язане життя та діяльність адвоката і громадсько-політичного діяча Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Уродженець м. Седнева, після закінчення Чернігівської гімназії у 1865 р. вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії. За участь у заворушеннях 1869 р. його було виключено з академії і вислано на Чернігівщину під нагляд поліції. Закінчивши юридичний факультет Петербурзького університету екстерном, одержав звання кандидата прав. Судово-адвокатську практику розпочав на Чернігівщині з 1875 року. Працюючи на посаді присяжного повіреного у Чернігівському окружному суді, виконував різноманітні громадські обов’язки. Обирався на різні посади у Чернігівській губернській управі, міській думі. Брав активну участь в громадсько-політичному житті, з 1875 р. перебував гласним Чернігівського губернського земського зібрання, у 90-х рр. XIX ст. очолював чернігівську українську “Громаду”. У 1906 р. І. Шрага було обрано членом Державної Думи першого скликання від Чернігівщини, де він очолив українську фракцію, що налічувала 44 депутати. Обирався головою Чернігівського виконавчого комітету – органа Тимчасового уряду і Української Центральної Ради.

І. Шраг приділяв велику увагу питанням народної освіти, сприяв заснуванню у Чернігові громадської бібліотеки, яка була відкрита 15 березня 1877 р. У 1896-1899 рр. він виконував обов’язки голови правління бібліотеки. Піклувався про поповнення книжкового фонду, робив значні грошові внески для його підтримки. Брав участь у роботі комісії з питань народної освіти (1897-1898), зокрема, для з’ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків щодо будівництва необхідної кількості шкіл для запровадження в

губернії загальної початкової освіти. І. Шраг вважав, що навчання українських дітей шкільного віку потрібно здійснювати рідною мовою, щоб забезпечити його доступність [300, с. 131-139].

Василь Іванович Хвіст (1879-1912) – непересічна особистість, яка свого часу справила певний вплив на розвиток суспільно-політичного руху. Він народився у селі Велика Кошелівка Ніжинського повіту в родині козака. Закінчив сільську школу, служив полковим писарем у головному артилерійському штабі. Після повернення до села був обраний волосним старшиною. Незважаючи на молодість, В.Хвіст користувався значним авторитетом у односельців, які обрали його депутатом до I і до II Державної думи від Чернігівської губернії. Активна, насичена боротьбою за права українських селян, думська діяльність Василя Івановича стала найвищим життєвим злетом молодого політика. У Думі він виступив з різкою критикою реформи, запропонованої міністром освіти. В. Хвіст вимагав надати перевагу земським школам перед парафіяльними, і щоб навчальна програма у народних школах містила “корисні знання” для сільських дітей, а навчальний процес обов’язково здійснювався рідною мовою. Після розгрому II Держ. Думи В. Хвоста було заарештовано. Деякий час відбував ув’язнення в Чернігові, а потім був відправлений на заслання до Мінусинська, де й помер 11 жовтня 1912 р. [49, с. 73-74].

Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917) у 1886–1896 рр. тричі обирали головою губернської земської управи в Чернігові [244, с. 180]. Від четвертого терміну він відмовився у зв’язку з погіршенням стану здоров’я [244, с. 120]. Це була досить освічена для того часу людина. Народився він у м. Києві, в сім’ї чиновника, закінчив Київський університет. Зі студентських років співчував національно-визвольній боротьбі народів Росії. Після закінчення університету працював учителем в м. Пінську, а з 1866 р., до виборів в органи міського самоврядування, – учителем географії у другій Чернігівській гімназії [285, с. 1-5, 80]. На всіх земських зібраннях провадив земсько-ліберальну політику. Він був гарним публіцистом і писав у земських справах до журналів “Русская мысль” та “Русское богатство”, де його дуже шанували. Щирий, чуйний, енергійний працівник, особливо у шкільництві, підтримував народне вчительство, яке мало в особі В. Хижнякова свого оборонця. В селі Кезі Чернігівського повіту, організував школу, де часто сам проводив народні читання, розмовляв з селянами. Хоча особисто не належав до українських організацій, але визнавав право на існування української мови, української книжки у школах. Завжди підтримував вимоги в оборону українських питань, які порушувалися на земських зібраннях [236, с. 146].

Тимофій Григорович Лубенець (1855-1936) – видатний педагог, методист і діяч освіти, автор багатьох підручників і керівництв. Друкувався під псевдонімами Т. Хуторний як автор “Читанки”, Норець як автор “Граматки”. Народився в м. Кролевіці Кролевецького повіту Чернігівської губернії. У 1873 році закінчив Чернігівську земську учительську семінарію. Ще навчаючись на останньому курсі семінарії, він виступав перед вчителями на педагогічних курсах при семінарії, з інформацією про прогресивні освітні ідеї Й. Песталоцці,

А. Дістервега, М. Пирогова, К. Ушинського, методи організації навчально-виховного процесу. Розпочав свою вчительську діяльність в початковій школі с. Вороньки на Чернігівщині. Вже на ранніх етапах своєї педагогічної діяльності його як вчителя не задовольняли підручники, за якими навчалися діти у початкових народних школах, він підготував підручник “Общепольный задачник”, в якому задачі за змістом були близькі і зрозумілі місцевому населенню [64, с. 291-292; 263, с. 4]. Підручник редагував колишній викладач Чернігівської земської учительської семінарії П. Солоніна. Опубліковані задачники були заборонені і вилучені зі шкіл, а Т. Лубенця звільнено з роботи. Але, вже у 90-х роках задачник Т. Лубенця, можливо в іншій редакції, був дозволений Міністерством народної освіти і користувався популярністю серед вчителів Чернігівщини. У 80-х рр. у школах Чернігівщини користувалися популярністю також його підручник “Зернятко”, методичний посібник для вчителів “Керівництво до “Зернятка”. Названі книги увійшли до списку рекомендованої літератури, виробленого вчителями на з’їзді народних вчителів у м. Борзні (1901), для початкових народних шкіл [263, с. 54-71].

Федір Михайлович Уманець (1841-1918) – уродженець с. Яснівка Глухівського повіту. Дворянин, виходець з старовинного козацького роду. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. Працював у Міністерстві внутрішніх справ, а з 1862 р. був переведений до відомства Міністерства юстиції. З січня 1864 р. він працював мировим посередником 5-ої дільниці Камінського повіту, у лютому 1867 р. його переведено на таку ж посаду у м. Ольгополь. Після завершення терміну служби він повертається на свою батьківщину і обіймає посаду члена Глухівського повітового земства у сімейних справах присутствія, де працює з 1878 до 1880 року. Після дев’ятирічної перерви Федір Уманець поновлює земську діяльність, працює на посаді голови Глухівської повітової управи впродовж восьми років. 1896 року Ф. Уманця обрано губернським гласним від Глухівського повіту, а Чернігівським губернським земським зібранням – на посаду голови губернської земської управи [323; 244, с. 121]. Обіймаючи цю посаду впродовж наступних шести років, Федір Михайлович проявив себе як активний громадський діяч – брав участь у роботі Чернігівської вченої архівної комісії та обирався делегатом Всеросійського з’їзду земств у 1901 р. [168, с. 3-4]. Його інтереси як голови губернської управи тісно перепліталися з обов’язками делегованого представника окремого регіону Чернігівщини. У своїх виступах та доповідях на губернських земських зборах він ставив питання про надання земству права відкриття двокласних сільських училищ, бо існуючий тип однокласних шкіл вже не задовольняв потребам більш широкого і системного навчання (1898), виділення асигнувань для навчання учителів на курсах садоводів, городників та пасічників (1896), заснування мережі початкових сільськогосподарських шкіл та інших господарських питань [272].

1896 року Ф. Уманця обрано заступником голови Чернігівської архівної комісії, йому доручено “привести в порядок історичний музей, бібліотеку, до яких надходили як пожертвування, так і речі, придбані на кошти комісії, та організувати при “Черниговских земских ведомостях” видання записок комісії [

268, с. 5].

Після звільнення з посади голови управи Ф. Уманець брав активну участь у роботі земських органів самоврядування, продовжив наукову діяльність. Його наукові розвідки, публіцистичні статті були надруковані у журналах “Отечественные записки”, “Исторический вестник”, “Древняя и новая Россия”, “Голос”, “Всемирный труд”. Чимало публіцистичних і наукових праць увійшли до скарбниці української історіографії [217, с. 98].

Ф. Уманець вважав, що першоосною як зовнішньої, так і внутрішньої політики держави є рівень грамотності населення та стан виховання підростаючого покоління. Його хвилювали умови навчання в навчальних закладів, політика уряду щодо народної освіти, участь земства у сприянні народній освіті, заснування мережі земських народних шкіл та їх ролі у поширенні писемності й освіти серед населення, проблема викладання у народних школах російською мовою, що перешкоджало ефективному навчанню [217, с. 98]

Ф. Уманець уособлював у собі приклад одного з найвиразніших представників інтелігенції кінця XIX – початку XX століття. Державний чиновник і професійний землець, юрист за фахом та історик за покликанням, організована, працездатна і добропорядна людина. Він користувався значним авторитетом і щирою повагою серед колег [217, с. 119].

Микола Олександрович Константинович (1841–1886) – учитель історії та географії в Чернігівській чоловічій гімназії, статський радник, голова Чернігівської губернської земської управи (1883-1886 рр.), автор (разом з О. Лазаревським) “Обозрения Румянцевской описи” (1866-1875) [153, с. 440]. Ім'я цієї людини увійшло в історію як земського гласного, який вперше на Чернігівському повітовому земському зібранні 1870 року порушив питання про необхідність клопотатися перед Міністерством освіти про дозвіл здійснення навчання у початковій школі рідною, українською мовою, як необхідної умови успішності навчання [313, арк. 1-2].

Іван Григорович Рашевський (1849-1921) – губернаторський урядовець, талановитий художник, відомий як активний громадський діяч Чернігівщини кінця 70-х років XIX ст. Його дім був одним з осередків культурного життя Чернігова, де влаштовувалися літературні і музичні вечори. С. Русова писала, що він умів домовлятися з губернатором про дозволи на концерти, вистави, на заснування громадської бібліотеки (1877) і завжди заступався за всіх переслідуваних адміністрацією [236, 61-62]. У 1897-1899 рр. входив до складу комісії з народної освіти.

Член товариства “Просвіта”, саме він у 1908 р. влаштував у Чернігові художню виставку. Участь І. Рашевського у культурному та громадському житті посилилася саме з початком 1900-х років. У 1912-1921 рр. був завідуючим музею українських старожитностей [9, с. 46].

Іван Федорович Рашевський – родич Івана Григоровича Рашевського, лікар земської лікарні, відігравав помітну роль в громадському житті міста, був активним учасником руху народовольців, навчаючись у Київському університеті у 1872-1873 рр. З 1876 р. за участь у революційному русі був взятий під нагляд.

У 1881 р. повернувся на Чернігівщину, гласний нагляд було замінено на негласний. До кінця життя служив лікарем земської лікарні в Чернігові, був відомий як активний громадський діяч [180, с. 264]. Тривалий час був директором земської фельдшерської школи [247, с. 124].

Михайло Іванович Жук (1883-1934) – український художник і письменник, професор. Автор творів для дітей “Правда і неправда”, “Прийшла зима”, “Годинник”, літературного збірника “Голод”. Після закінчення Краківської Академії мистецтв у 1905 році оселився в м. Чернігові, де прожив до 1925 р., працював учителем малювання в навчальних закладах міста. Він створив галерею портретів видатних громадських культурно-освітніх діячів І. Г.

Рашевського (1907), М. Коцюбинського (1909), І. Шрага (1915), П. Тичини (1919) і В. Блакитного. Відомий на Чернігівщині як організатор літературних вечірок для студентської молоді [9, с. 56-57; 102, с. 46].

Михайло Михайлович Коцюбинський (1864-1913) – видатний український письменник, громадський діяч. Народився у Вінниці. 1876 вступив до Шаргородського духовного училища, закінчив його у 1880. З 1882 вчителював на Вінниччині.

З лютого 1898 р. працював на посаді діловода при Чернігівській земській управі, а також тимчасово завідував там відділом народної освіти та редагував “Земский сборник”. У вересні 1900 року перейшов до Чернігівського статистичного бюро, де працював його завідувачем до травня 1911 р. (з незначною перервою в 1901 р.). Тут письменник складав та редагував “Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии”, писав тексти і пояснення до статистичних таблиць [138, с. 6-7].

М. Коцюбинський брав активну участь в громадському житті Чернігова. У грудні 1906 р. його обрано головою чернігівського товариства “Просвіта”, організував у 1907 вечір, присвячений роковинам з дня смерті Т.Г.Шевченка, а також музичні вечори за участю М. Лисенка, видатних акторів – О. Мишуги, М. Дейші-Сіоніцької [138, с. 71].

У серпні 1908 р., за вказівкою губернатора, М. Коцюбинського і його дружину було виключено зі складу членів “Просвіти” [47, с. 238]. У 1899 р. брав участь у відродженні альманаху “Хвиля за хвилею”, виданого 1900 року в Чернігові Б. Грінченком. У 1902-1904 рр. працював у Чернігівській губернській вченій комісії. Як представник комісії і музично-драматичного товариства в складі чернігівської делегації брав участь у відкритті 1903 року (серпень) пам’ятника І. Котляревському в Полтаві [131. – Т. 1. – с. 212; 331].

Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1921) народився на Чернігівщині. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому, Київському університетах. Викладав історію, займався журналістикою в Петербурзі, Катеринославі, Києві. Співробітничав у Київській і Катеринославській “Просвітах”. Як політик, належав до поміркованої ліберальної течії в українському національно-визвольному русі. Відстоював автономію у складі Росії.

У серпні 1917 р. Д. Дорошенка було призначено Чернігівським губернським комісаром тимчасового уряду (на прохання чернігівців), адже він був відомий своєю діяльністю голови генерального секретаріату. Неоціненними

стали його спогади про Чернігівщину напередодні чернігівського заколоту 1917 року [258, с. 107].

Інтелігенція прихильно ставилася до особи Д. Дорошенка. У ньому чернігівці вбачали не лише політика, а й науковця. У грудні 1917 р. за допомогою і підтримкою Дмитра Івановича керуючий справами Чернігівської губернської комісії В. Модзалевський, краєзнавець Ю. Виноградський, письменник М. Могилянський і художниця М. Діденко заснували видавництво “Сіверська думка”. Тут побачили світ книги В. Модзалевського “Основні риси українського мистецтва”, твори Б. Грінченка, Т. Шевченка з ілюстраціями М. Діденко. Влітку 1918 р. “Сіверська думка” видала книжку Дорошенка Дмитра Івановича “Коротенька історія Чернігівщини”.

19 січня 1918 року в Чернігові встановилася Радянська влада, а Д. Дорошенко виїхав до Києва. В уряді гетьмана П. Скоропадського обіймав посаду міністра закордонних справ [259, с. 110].

Ще також необхідно назвати братів Григорія і Никодима Никодимовичів Карачевських-Вовків, уродженців Чернігівщини, активних земських і громадських діячів, яких неодноразово обирали гласними від Борзнянського повіту до повітових і губернських земських зібрань, яким належав ряд статей-роздумів над станом освіти в Чернігівській губернії, надрукованих у Земському збірнику [103-109]. Г. Карачевський-Вовк ще на початку існування земства порушив питання про необхідність створення постійного грошового фонду, на відсотки якого земство мало б змогу утримувати значну кількість шкіл губернії, що могло стати серйозною гарантією існування шкіл. Ця пропозиція була реалізована 1874 року. Протягом 1895-1899 рр. Г. Карачевський-Вовк входив до складу комісії з народної освіти [244, с. 115]. Особисто підтримував зв'язки з прогресивною громадськістю західної України. З нагоди святкування 100-річного ювілею Т. Шевченка товариство “Сокіл-Батько” запросило Г. Карачевського-Вовка на урочисте підняття українського прапора. Обидва брати входили до списку “членов-соревнователей” (які безпосередньо не працювали народними вчителями, але співчували справі освіти своїми грошовими внесками) товариства взаємодопомоги вчителів Чернігівської губернії і уславилися своєю земською діяльністю.

Отже, становлення земської освітньої системи і вироблення освітньої концепції Чернігівської губернії значною мірою залежали від персоналістичного фактору представників інтелектуального осередку чернігівської громадськості, до складу якої входили учителі, лікарі, статистики, земські гласні, окремі губернські предводителі, і люди, які співчували освітній справі – дворяни і заможні землевласники, серед яких було чимало меценатів, попечителів навчальних закладів та інших громадських діячів.

Висновки до 3 розділу

Отже, земські школи, які виникли у другій половині XIX ст., стали одним з найважливіших кроків земств у вирішенні питання освіти незаможного, переважно сільського населення. На противагу міністерським і церковнопарафіяльним школам земська школа не тільки давала дітям

елементарні знання з грамоти й математики, де стрижневим завданням було релігійне виховання, а основним своїм завданням вважала створення умов для всебічного і гармонійного розвитку дитини на демократичній й гуманістичній основі. Це стало можливим завдяки здійсненню розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання і формуванню в учнів активності, наполегливості, самоконтролю, почуття відповідальності.

Основними формами організації навчального процесу в земських школах і професійних закладах були урок, практичні заняття. Основними методами навчання – лекція, розповідь, бесіда, пояснення, ілюстрація, демонстрація у процесі передачі і сприймання навчальної інформації; репродуктивний метод у процесі оволодіння знаннями; лабораторні і практичні роботи, вправи у процесі закріплення знань; усний екзамен після закінчення навчання як метод перевірки і контролю знань. У професійних школах активно використовувалися методи стимулювання: заохочення (учням дозволялося залишати собі власноруч виготовлені вироби, кращим випускникам закладів дарувалися інструменти) і покарання (найсуворіші: виклик на училищну раду, позбавлення земської стипендії, виключення з навчального закладу).

Специфічність навчальних закладів Чернігівщини періоду земського самоврядування полягала у організації навчально-виховного процесу на основі принципів доступності, свідомого засвоєння знань, розвиваючого і виховного характеру навчання, наочності, поєднання теорії з практикою, народності, демократичності і гуманізації виховання.

Особливим в організації земської школи було те, що вчителю доводилося працювати одночасно з трьома групами учнів, поділених за рівнем знань і вмінь. Такий підхід до організації навчання, який був започаткований в земських школах, залишається актуальним і сьогодні, він широко використовується в малокомплектних школах у селах переважно початковій ланці. Специфіка організації навчального процесу у професійних закладах Чернігівщини полягала в тому, що він був побудований на самообслуговуванні, практикувався бригадний метод навчання, а в деяких з них було запроваджене учнівське самоврядування.

Земства Чернігівської губернії робили посильний внесок у покращення дидактичного забезпечення навчального процесу у школах через заснування шкільних бібліотек і поповнення їх навчальною і популярною літературою; налагодили роботу земських книжкових складів, які враховуючи запити й фінансові можливості повітів, розробляли різні за змістом і доступні за ціною комплекти книг; розширювали мережу громадських, приватних бібліотек, сільських бібліотек-читалень, створюючи тим самим умови для самоосвіти населення і формуючи естетичний смак щодо вибору літератури для читання.

Аналіз першоджерел та довідкової літератури дозволив зробити висновок, що видавнича діяльність Чернігівського земства займала одне з провідних місць на загальноукраїнському просторі. Висвітлення на сторінках часописів окремих важливих питань з освіти, медицини, ведення сільського господарства, історії України, біографій гетьманів України, народного фольклору; видавництво літературних альманахів, улаштування музею старожитностей, залучення

земської громадськості до загальноукраїнських заходів, популяризація українського слова з театральної сцени сприяло відродженню національних цінностей, вихованню в них національної гідності, гордості за свій народ.

Турбота земств про дітей з соціально-незахищених верств населення була реалізована в першу чергу у спеціально створених закладах для дітей-сиріт, напівсиріт, кинутих дітей, дітей з фізичними вадами, зокрема з вадами слуху й зору, малолітніх злочинців, а також у тимчасових яслах-садках для бездоглядних дітей в період літньо-польових робіт. Пріоритетними завданнями цього напрямку роботи були розумовий розвиток дитини, моральне і трудове виховання, підготовка до самостійного життя. Здобутком періоду земського самоврядування стали філіали сирітських притулків у повітах, землеробсько-ремісничча трудова колонія для неповнолітніх злочинців, поява першого на Україні хутора для глухонімих дітей, започаткування справи дошкільного виховання на території Чернігівської губернії.

Дослідження показало, що помітні зрушення у вирішенні освітніх питань на Чернігівщині у 1865-1918 рр. стали результатом активної участі сільських громад, земських повітових і губернської управ, громадських організацій, а також високої свідомості громадян, приватної ініціативи, меценатської допомоги , завдяки чому була створена атмосфера загального сприяння освіти.

Як показало дослідження, земства Чернігівської губернії використовувало наявні можливості для підготовки педагогічних кадрів і підвищення їх професійного рівня для максимального забезпечення земських шкіл народними вчителями. Найпомітнішою подією стало створення і робота Чернігівської земської учительської семінарії, однієї з перших на Україні, з прогресивними і демократичними методами організації навчального процесу, українською мовою викладання. Земства ініціювали, фінансували і опікувалися організацією повітових і губернських учительських курсів та з'їздів для народних вчителів і сільськогосподарських курсів з садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва; прагнули розширити програму курсів загальнопедагогічними предметами, порушували питання про підготовку своїх керівників педагогічних курсів для народних вчителів.

З'ясовано, що становлення земської освітньої системи і вироблення освітньої концепції Чернігівської губернії значною мірою залежали від загального сприяння справі освіти з боку чернігівської громадськості, громадських установ, до складу яких входили учителі, лікарі, земські службовці і гласні, окремі губернські предводителі, і люди, які співчували освітній справі – дворяни і заможні землевласники, серед яких було чимало меценатів, попечителів навчальних закладів та інших громадських діячів. Ними було ініційовано й фінансовано відкриття нових земських початкових і професійних шкіл, бібліотек, дарувалися будівлі, землі під забудівлю навчальних закладів. Вони порушували низку клопотань перед Міністерством освіти про покращення навчально-виховного процесу, піклувалися про матеріальну підтримку як учнів так і учителів, брали участь у культурно-просвітній роботі серед населення тощо. Своєю діяльністю вони продемонстрували, що вирішення освітніх питань залежить від активної позиції кожного члена суспільства, яку б посаду він не

займав. Цінним, на нашу думку, є досвід взаємодоповнення діяльності місцевих органів самоврядування, громадських організацій і меценатів у вирішенні нагальних питань у галузі освіти. Сьогодні як ніколи, коли держава переживає значні економічні труднощі, цей досвід потребує відродження.

Творче осмислення земського досвіду сучасними місцевими органами самоврядування може бути основою для практичної реалізації освітніх завдань сьогодення. Такі питання як заохочення благодійницької діяльності, співпраця з громадськими організаціями, налагодження видавництва методичної літератури для шкіл, підтримка приватної ініціативи у відкритті навчальних закладів, матеріальне забезпечення вчителів, відродження позитивного досвіду відкриття в селах тимчасових дитячих садків на час літньо-польових робіт та багато іншого можуть вирішуватися представниками органів місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, суттю якого було виявлення особливостей змісту освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття, а також визначення місця виявленого досвіду в українській педагогічній науці та практиці.

Реалізовані мета й завдання дослідження дають можливість зробити наступні висновки й запропонувати рекомендації, які мають теоретичне й практичне значення.

1. Аналіз наукової літератури та архівних документів за темою дослідження дозволили систематизувати і виокремити групи документів щодо освітньої діяльності земств Чернігівської губернії (нормативні документи Міністерства народної освіти Російської імперії; документи органів земського самоврядування; матеріали періодики; статистичні, науково-популярні, публіцистичні, епістолярні праці діячів земств Чернігівської губернії та інших авторів, які торкалися питань освітньої діяльності земств Чернігівщини) і визначити основні напрями дослідження: 1) обґрунтування процесу становлення і розвитку освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 1865-1918 рр. з розробленням його періодизації, визначенням найголовніших напрямів, особливостей; 2) розкриття сутності і змісту освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у визначений період; 3) аналіз освітньої діяльності найпомітніших земських діячів Чернігівщини впродовж окресленого періоду та визначення їх внеску у розвиток земської і національної освіти.

2. У дисертації конкретизовано умови становлення земської освітньої діяльності земств Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: в Російській імперії: всезростаюча суспільна економічна й політична криза; соціальні реформи після відміни кріпосного права, могутній громадсько-політичний і громадсько-педагогічний рух, дві тенденції у розвитку освіти – офіційна самодержавна політика царизму і інша, яка відображала демократичні прагнення суспільства; в Україні: постійні заборони і переслідування з боку царизму всього українського: мови, літератури, школи, освіти; проростання західноєвропейських ідей на українському ґрунті – національне й загальнолюдське виховання, науковий характер навчання й виховання, увага й повага до особистості людини; поширення ідеї народності школи і виховання; в Чернігівській губернії: переважання сільськогосподарського виробництва; протистояння клерикальній політиці самодержавства; боротьба земств Чернігівщини за запровадження української мови викладання у школах; просвітницька діяльність чернігівської громади, “Просвіти”.

3. В основу періодизації освітньої діяльності земств Чернігівської губернії покладено боротьбу учасників земств за модернізацію освітньої справи в регіоні на засадах всеобучу, природовідповідності і народності виховання в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних змін, реформ і контрреформ, які здійснювалися у галузі народної освіти в Російській імперії. У цьому зв’язку визначено і охарактеризовано наступні чотири періоди освітньої діяльності

земств Чернігівської губернії: 1-й (1865-1876 рр.) – період становлення земської освітньої діяльності, реконструкції існуючих і відкриття перших земських шкіл, вирішення питання підготовки вчителів для народних шкіл; 2-й (1876-1894 рр.) – період утисків земської діяльності з боку самодержавства, пов'язаний з політичною реакцією і контрреформами у галузі освіти; 3-й (1894-1908 рр.) – період, пов'язаний з виникненням нової революційної ситуації, могутнім громадсько-педагогічним і національно-визвольним рухом пригноблених націй і народностей Російської імперії, активізацією діяльності губернського земства; 4-й (1908-1918 рр.) – боротьба українського народу за національну освіту і школу, період планомірного втілення в життя програми розширення мережі народних шкіл для упровадження Закону про загальне безкоштовне початкове навчання.

4. У дослідженні встановлено, що найважливішими напрямками освітньої діяльності земств Чернігівської губернії були: організація і дидактичне забезпечення земської народної школи, початкової та середньої професійної освіти, соціально-просвітницька діяльність, організація і фінансування дитячих притулків, підготовка учительських кадрів. Мета освітньої діяльності земств полягала у підвищенні рівня освіченості і культури всього населення губернії (і в першу чергу сільського), незалежно від статі і стану, прищеплення навичок самоосвіти і створення умов для її набуття. Земства вбачали в цьому шлях до покращення економіки, зокрема, прискорення розвитку сільськогосподарського виробництва. Вся діяльність земств була пронизана ідеєю народності виховання. Культурними центрами для реалізації цієї мети на селі стали земські навчальні заклади, а провідниками – вчителі земських шкіл.

Зміст освітньої діяльності земств Чернігівської губернії полягав: у пріоритетності фінансування; у створенні і покращенні матеріальної бази земських навчальних закладів і соціально-просвітницьких заходів, забезпеченні їх необхідним навчальним приладдям і дидактичним матеріалом; у розширенні можливостей здобуття професійної освіти для дітей сільського населення й водночас забезпеченні регіону кваліфікованими кадрами, яких потребували початкова школа і тогочасний розвиток промислового й сільськогосподарського виробництв; у координації зусиль губернського і повітових земств з громадськими товариствами і приватними особами у вирішенні освітніх питань; у налагодженні чіткої, вичерпної освітньої статистики; у численних клопотаннях перед Міністерством освіти щодо поліпшення навчання в земських закладах.

Специфіка освітньої діяльності земств полягала у їхньому відкритому характері, поєднанні теорії з практикою, народності, доступності, демократичності і гуманізації у навчанні і підвищенні культурно-освітнього рівня населення. Це досягалось шляхом поєднання розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання.

Методи освітньої діяльності земств Чернігівської губернії пов'язані з навчально-виховним процесом в земських навчальних закладах початкової і професійної освіти, закладах соціального виховання і позашкільних заходах.

Найбільш вживаними словесними методами навчання були розповідь, лекція, бесіда, пояснення; серед наочних: ілюстрація, демонстрація; за логікою передачі інформації: індуктивні, синтетичні, аналітико-синтетичні,

репродуктивні; за організацією самостійної роботи: робота з книгою, письмові, лабораторні, практичні роботи.

Основними формами освітньої діяльності земств Чернігівської губернії є: шкільні (урочні та позаурочні) і позашкільні (недільні школи і заняття для дорослих, організація вистав, концертів, народних читань, екскурсій тощо).

5. Становлення земської освітньої системи Чернігівської губернії значною мірою залежало від активної життєвої позиції представників інтелектуального осередку чернігівської громадськості, які істотно впливали на формування громадської і педагогічної думки, на просування освітніх справ, на порушення численних клопотань щодо розширення компетенції земств у освітніх питаннях, виступали в оборону української мови і права визнання українського народу. Помітний внесок в земську освіту Чернігівщини зробили Є. Андрієвський, І. Борковський, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Долгоруков, М. Коцюбинський, Т. Лубенець, С. Ніс, І. Рашевський, О. Русов, В. Тарновський, Ф. Уманець, І. Шраг та ін.

6. На основі результатів дослідження розроблений і впроваджений у зміст професійної підготовки вчителів та післядипломної освіти педагогічних працівників спеціалізований навчальний курс “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”.

Урахування основних результатів дисертаційного дослідження, виявленого досвіду освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття дає можливість: міським органам самоврядування творчо підійти до впровадження в життя позитивного досвіду діяльності земських органів самоврядування з більш ефективного залучення громадськості, меценатів до вирішення низки освітніх і господарчих питань, підтримки громадських організацій, діяльність яких спрямована на покращення справи виховання дітей; використати матеріали дисертаційного дослідження: в процесі підвищення кваліфікації працівників освіти в системі післядипломної вузівської підготовки; школам і іншим навчальним закладам в контексті вивчення історії рідного краю.

Дисертація не вичерпує всіх аспектів проблеми. В подальшому детальніше можуть бути вивчені питання організації навчально-виховного процесу у виправно-трудої колонії для малолітніх злочинців, роботи училищної комісії, пошуку невідомих імен земських діячів, які залишили помітний слід на освітянській ниві і дослідження їх педагогічної спадщини.

Додаток А
Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії
на повіти станом на 1895 рік [216, с. 182, 183]

Назва повіту	Кількість волостей	Площа (у кв. км)	Кількість жителів (сільських)
Борзнянський	14	2732	130800
Глухівський	9	3091	124800
Городнянський	10	4062	139000
Козелецький	14	2595	130100
Конотопський	15	2540	140600
Кролевецький	10	2704	121300
Мглинський	17	3694	153600
Ніжинський	13	2892	135800
Новгород-Сіверський	12	3791	135100
Новозибківський	11	3867	166900
Остерський	9	4386	138900
Сосницький	14	4080	158500
Стародубський	12	3421	147800
Суразький	15	4050	191000
Чернігівський	12	3668	129500

Додаток Б

Іменні стипендії, виділені Чернігівським земством обдарованій молоді для навчання у середніх і вищих навчальних закладах (таблиця зроблена на основі матеріалів [199, с. 279-280; 200, 64-65; 201, 336-338])

К-сть стипендій, рік затвердження кожної з них	Назва стипендії	При якому навчальному закладі
Одна	З сум губернського збору	С.-Петербурзький жіночий медичний інститут
Три (1887, 1896)	Імені І.Я.Дунін-Барковського	Київський університет і Московський університет
Одна (1876)	Імені С.С.Савицької	Дерптський університет (1898-1899), Київський університет (з 1900)
Одна (1895)	Імені І.Л.Шрага	Київський університет
Одна (1895)	Імені А.А.Тищинського	Київський університет
Одна (1898)	Імені Я.П.Москальського	Київський університет
Одна (1900)	Імені Януарія Неверова	Київський університет

Додаток В

Орієнтовний перелік пересувного музею наочних посібників (з Проекту музею наочних посібників, підготовленого комісією з народної освіти Чернігівської губерньської управи у 1898 році) [226, с. 34-36]

Пересувні музеї мають вміщувати в собі:

- з математики: колекція мір, геометричних фігур (15 фігур), складна сажінь, прилад Еккера, астролябія, ваги, прилад для виміру кутів (транспортер) і т. ін.;
- з географії: глобус, телурій, компаси, магніти, мапи півкуль Європи, Азії, Палестини, мапу Чернігівської губернії і кожного з повітів, типи народів на картинах, картини з фізичної географії та ін.;
- з природознавства: колекції з мінералогії, ботанічний атлас, культурні рослини, картини з історії, картини з зображенням тварин, комах, бджоли і її продуктів, по темі “Людина” картини про будову тіла і роботи її органів;
- з технології: таблиці з різних виробництв;
- з хімії і фізики: прилади і все необхідне для проведення дослідів;
- картини з загальної та священної історії.

Додаток Д
Тижневе навантаження уроків по класах у
фельдшерській школі [247 , с. 134–135, 137]

№	Назва предмету	підгот. клас	1 спец. клас	2 спец. клас	3 спец. клас
1	Закон Божий	2			
2	Російська мова	4			
3	Арифметика	3			
4	Географія	2			
5	Російська історія	2			
6	Латинська мова	3	3		
7	Ботаніка		2	1	
8	Анатомія		4	4	
9	Хімія і фармацевтична хімія		3	2	
10	Фізика		3	2	
11	Фізіологія			2	
12	Хірургія		2	3	3
13	Загальна і спеціальна терапія		2	3	3
14	Фармакологія, фармакогнозія і рецептура		3	3	
15	Гігієна і медична поліція			1	2
16	Судова медицина				1
	Усього годин на тиждень	16	22	21	9

Додаток Е
Субсидії, виділені Чернігівським губернським земством
(в карбованцях) (таблиця складена за матеріалами [198, с. 134-140; 199, с. 99
-100; 201, с. 20-21])

Назва навчального закладу	1898	1899	1900	1901
Борзнянське нижче училище садівництва	250	250	250	250
Новозибківське сільськогосподарське училище при Новозибківському реальному училищі		3150	6300	
Ніжинське ремісниче училище імені Кушакевича		?	1750	875
Майнівська сільськогосподарська і реміснича школа Новозибківського повіту		2000	2000	
Борзнянське початкове училище з ремісничим відділенням Чернігівського повіту	2000			666
Дроздовська ковальсько-слюсарна реміснича школа Ніжинського повіту		?	250	250
Чернотицька ковальсько-слюсарна реміснича школа Сосницького повіту			250	250
Менська ковальсько-слюсарна реміснича школа Сосницького повіту			250	205
Слюсарно-ковальська майстерня м. Івангорода Борзнянського повіту	250	250		
Слюсарно-ковальська майстерня м. Ічня Борзнянського повіту	250			
Слюсарно-токарна майстерня в с. Велика Загорівка Борзнянського повіту	250			
Чоботарська навчальна майстерня при Кирилівській народній школі Новозибківського повіту	70	140		
Чоботарська навчальна майстерня в с. Ваганичі Городнянського повіту	120		200	
Майстерня рогових виробів в м. Ново-Ропськ Новозибківського повіту	150			
Тихоновичська чоботарська і кравецька майстерня Сосницького повіту	150		150	150
Ковальсько-слюсарна майстерня при Боровському народному училищі Стародубського повіту	250			
Омельянівська ткацька майстерня Остерського повіту			250	

Додаток Ж
Витрати Чернігівського губернського земства на відкриття і підтримку
міських публічних бібліотек (в карбованцях) [148, с. 90]

Повіти	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Усього
Борзнянський	1200	200	200	200	200	200	2200
Глухівський	1200	–	200	200	200	200	2000
Конотопський	1200	–	200	200	200	200	2000
Мглинський	1000	–	–	7,23	3,60	–	1010,83
Новозибківський	1000	–	200	200	200	200	1800
Остерський	1200	–	–	200	200	200	1800
Сосницький	1200	–	200	200	200	200	2000
Суразький	–	–	200	200	200	200	800
Стародубський	–	–	–	–	–	1200	1200
Усього	8000	200	1200	1407, 23	1403,6	2600	14810, 83

Додаток 3
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
спецкурсу “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття”

Спецкурс “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття” пропонується студентам педагогічних спеціальностей денної форми навчання в межах курсу історії педагогіки або “Психолого-педагогічних дисциплін”. Він являє собою комплексне вивчення умов становлення і особливостей освітньої системи на Чернігівщині в період земського самоврядування (1865 – 1918 рр.) і передбачає порівняльний аналіз державної і земської політики, роль громадської і приватної ініціативи у вирішенні освітніх питань, вилучення позитивного досвіду земських органів самоврядування, який залишається актуальним для нашого сьогодення.

Головна мета: сформувати у студентів і слухачів цілісну систему знань про умови і фактори становлення земської освітньої системи, освітню концепцію і соціально-педагогічні аспекти діяльності земств Чернігівщини.

Завдання:

- ознайомити студентів з маловідомими сторінками з історії розвитку освіти на Чернігівщині у визначений період;
- визначити внесок земств і окремих діячів у розвиток освітньої справи на Чернігівщині;
- спонукати студентів до власних досліджень із визначених питань (у вигляді рефератів, доповідей);
- виховувати у студентів шанобливе ставлення до творчого здобутку минулого, а також почуття любові до свого народу.

1. Розподіл навчального часу:

Семестр	Всього годин	Аудиторних, з них:	Лекцій	семінарів	сам. робота
IX	22	18	10	8	4

2. Організаційно-методичні вказівки

Вивчення спецкурсу “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття” здійснюється у процесі вивчення курсу “Психолого-педагогічні дисципліни” і передбачає прослуховування лекцій, участь у семінарських заняттях, самостійну роботу студентів. Курс передбачає вивчення архівних документів (звітів губернських зібрань, навчальних закладів, протоколів засідань шкільних рад, деяких документів міністерства освіти), спеціальної науково-педагогічної літератури.

3. Тематичний план вивчення спецкурсу

№			
---	--	--	--

п/п	Вид і № навчального заняття	Кількість годин	Тема заняття і його план
1.	Лекція 1	2	<p>Тема 1. Умови та фактори формування освітньої системи у другій половині XIX – на початку XX ст .</p> <p>План:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Соціально-політичні передумови появи земських органів самоуправління 2. Соціокультурні і економічні умови становлення земської освітньої системи 3. Боротьба за українську народну школу. 4. Видавнича справа
2.	Семінар 1	2	<p>Тема 1. Умови та фактори формування освітньої системи у другій половині XIX – на початку XX ст .</p>
3.	Лекція 2	2	<p>Тема 2. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти. Підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл .</p> <p>План:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Стан освіти в земствах Чернігівської губернії у 60-х рр. XIX ст. Започаткування земської школи. 2. Участь земських органів самоврядування і сільських громад у вирішенні організаційних питань. 3. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти. 4. Вимоги до вчителя. Теоретико-методичні та організаційні засади підготовки народних вчителів (в Чернігівській земській учительській семінарії, на тимчасових курсах, з'їздах (конференціях) підготовки і перепідготовки учителів, сільськогосподарських курсах для учителів народних шкіл)
4.	Семінар 2	2	<p>Тема 2. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти. Підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл .</p>
5.	Лекція 3.	2	<p>Тема 3. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами. Організація професійної</p>

			<p>освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.</p> <p>План:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами: недільні школи; недільні та вечірні курси для дорослих. 2. Організація нижчої і середньої професійної освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.: <ol style="list-style-type: none"> а) освітня політика уряду у вирішенні питання професійної освіти; б) стан професійної освіти на Чернігівщині: професійно-технічні і сільськогосподарські школи; професійно-технічні майстерні і майстерні кустарного промислу; жіноча професійна освіта; земська фельдшерська школа.
6.	Семінар 3	2	Тема 3. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами. Організація професійної освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.
7.	Лекція 4	2	<p>Тема 4. Соціально-педагогічні аспекти діяльності земств</p> <p>План:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Громадсько-просвітницька діяльність серед населення: організація народних читань, громадських бібліотек. 2. Культурно-просвітницька діяльність: організація концертів, вистав, музеїв. 3. Опікування над знедоленими дітьми. <p>Дошкільне виховання</p>
8.	Семінар 4	2	Тема 4. Соціально-педагогічні аспекти діяльності земств
9.	Лекція 5	2	<p>Тема 5. Вплив персоналістичного фактору на розвиток педагогічної думки</p> <p>План:</p> <p>Активність земських діячів (Б. спонукати студентів до власних досліджень із визначених питань (у вигляді рефератів, доповідей);</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Грінченко, Т. Лубенець, С. Русова, О. Русов, М. Константинович, Г. Карачевський-Вовк, М. Коцюбинський, В. Хижняков, І. Шраг та ін.) у сприянні розвитку освіти на Чернігівщині. 5. Обговорення актуальних питань освіти на сторінках преси.

			6. Значення теоретичної спадщини і науково-просвітницької діяльності чернігівських прогресивних діячів для розвитку вітчизняної педагогіки
--	--	--	--

4. Розподіл часу для самостійної роботи студентів

№ п/п	Назва тем і питання	К-ть годин
1	Тема 2. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти. Підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл Ознайомитись і проаналізувати статут учительської семінарії, правила організації учительських курсів, звіт Т. Лубенця “Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии”	2
2	Тема 5. Вплив персоналістичного фактору на розвиток педагогічної думки Ознайомитись з працями О. Русова “Народное образование”, С. Русової “Некоторые данные о народном образовании в цивилизованных странах (по Левассеру)”, “Про народних учителів у земських школах Чернігівської губернії”, Б. Грінченка “Яка тепер народна школа на Україні”, Н. Карачевського-Вовка “Письма из деревни. По вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний”	2

Тема 1. Умови та фактори формування освітньої системи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Питання:

1. Соціально-політичні передумови появи земських органів самоуправління
2. Соціокультурні і економічні умови становлення земської освітньої системи
3. Боротьба за українську народну школу.
4. Видавнича справа

Теми для рефератів

1. Зародження національного руху на Україні на початку XIX ст.
2. С. Русова, М. Коцюбинський про культурне середовище земської інтелігенції у другій половині XIX століття.
3. Ліберально-опозиційний рух на Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

4. Протистояння державного уряду і земств у національному питанні і у боротьбі за право викладання у народній школі українською мовою.

5. Видавництво Б. Грінченка

Література

[4], [6], [7], [8], [9], [16-20].

Тема 2. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти. Підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл

Питання:

1. Стан освіти в земствах Чернігівської губернії у 60-х рр. XIX ст. Започаткування земської школи.

2. Участь земських органів самоврядування і сільських громад у вирішенні організаційних питань.

3. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти.

4. Вимоги до вчителя. Теоретико-методичні та організаційні засади підготовки народних вчителів (в Чернігівській земській учительській семінарії, на тимчасових курсах, з'їздах (конференціях) підготовки і перепідготовки учителів, сільськогосподарських курсах для учителів народних шкіл)

Теми для рефератів

1. Специфіка і популярність земської школи серед народу.

2. Внесок народних вчителів у покращення навчально-виховного процесу в початковій школі.

3. Дидактичне забезпечення навчально-виховного процесу в земських школах

4. К. Д. Ушинський про вимоги до учителя і підготовку народних учителів для початкових шкіл. Статут учительської семінарії.

5. Сприяння земств Чернігівської губернії в організації учительських тимчасових курсів, з'їздів (конференцій).

6. Народні учителі як агітатори поширення сільськогосподарських знань

Література

[1-3], [8-10], [16], [18], [21], [23], [24], [26], [32], [36].

Тема 3. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами. Організація професійної освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.

Питання:

1. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами: недільні школи; недільні та вечірні курси для дорослих.

2. Організація нижчої і середньої професійної освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.:

- а) освітня політика уряду у вирішенні питання професійної освіти;
- б) стан професійної освіти на Чернігівщині: професійно-технічні і сільськогосподарські школи; професійно-технічні майстерні і майстерні кустарного промислу; жіноча професійна освіта; земська фельдшерська школа

Теми для рефератів

1. Приватна ініціатива у створенні недільних шкіл на Чернігівщині у другій половині XIX ст.
2. Розвиток професійної освіти на Україні у XIX столітті.
3. Внесок земств Чернігівської губернії у розвиток професійної освіти в краї.
4. Жіноча професійна освіта на Чернігівщині і в цілому по Україні.

Література

[2], [3], [8], [9], [11], [14-16], [25], [28-30].

Тема 4. Соціально-педагогічні аспекти діяльності земств

Питання:

1. Громадсько-просвітницька діяльність серед населення: організація народних читань, громадських бібліотек.
2. Культурно-просвітницька діяльність: організація концертів, вистав, музеїв
3. Опікування над знедоленими дітьми. Дошкільне виховання.

Теми для рефератів

1. Діяльність земств Чернігівської губернії з підвищення культурно-освітнього рівня населення.

2. Громадсько-просвітницька діяльність громадських інституцій (Чернігівська громада, “Просвіта”).

3. Історія створення музею старожитностей В. В. Тарновського.

4. Дошкільне виховання в Україні у другій половині XIX століття.

5. Чернігівщина в загальноукраїнському русі опіки над знедоленими дітьми.

Література

[3], [6-8], [12], [13], [22], [35], [37].

Тема 5. Вплив персоналістичного фактору на розвиток педагогічної думки

Питання:

1. Активність земських діячів (Б. Грінченко, Т. Лубенець, С. Русова, О. Русов, Г. Карачевський-Вовк, М. Константинович, М. Коцюбинський, В. Хижняков, І. Шраг та ін.) у сприянні розвитку освіти на Чернігівщині.
2. Обговорення актуальних питань освіти на сторінках преси.
3. Значення теоретичної спадщини і науково-просвітницької діяльності чернігівських прогресивних діячів для розвитку вітчизняної педагогіки

Література

[1], [3], [4], [6-9], [15], [16], [18], [19], [20], [24-26], [31-34], [37].

ЗМІСТ СПЕЦКУРСУ

Тема 1. Умови та фактори формування освітньої системи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Соціально-політичні передумови появи земських органів самоуправління; соціокультурні і економічні умови становлення земської освітньої системи; активність повітових земств у вирішенні освітніх питань; боротьба земств Чернігівської губернії за українську народну школу; видавнича справа

Тема 2. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Підготовка педагогічних кадрів для народних шкіл

Стан освіти в земствах Чернігівської губернії у 60-х рр. XIX ст.; запровадження земської школи; участь земських органів самоврядування і сільських громад у вирішенні організаційних питань щодо розширення мережі початкових шкіл; теоретико-методологічні засади організації початкової освіти; методичні вимоги до організації навчально-виховного процесу в початкових народних (земських) школах; дидактичне забезпечення навчально-виховного процесу в земських школах. Теоретико-методологічні та організаційно-практичні засади організації початкової освіти.. Участь земств Чернігівської губернії у справі підготовки народних учителів (Чернігівська земська учительська семінарія; тимчасові учительські курси, з'їзди (конференції) народних учителів); народні учителі як агітатори поширення сільськогосподарських знань, сільськогосподарські курси для учителів народних шкіл

Тема 3. Школи та заняття для дорослих, організовані земствами. Організація професійної освіти у другій пол. XIX – на початку XX ст.

Турбота земств Чернігівської губернії про освіту дорослих (недільні школи, недільні та вечірні курси для дорослих); приватна ініціатива у створенні недільних шкіл на Чернігівщині. Організація професійної освіти на Чернігівщині у другій пол. XIX – на початку XX ст.: освітня політика уряду у вирішенні питання професійної освіти; стан професійної освіти на Чернігівщині: професійно-технічні і сільськогосподарські школи; професійно-технічні майстерні і майстерні кустарного промислу; жіноча професійна освіта; земська фельдшерська школа

Тема 4. Соціально-педагогічні аспекти діяльності земств

Діяльність земств Чернігівської губернії з підвищення культурно-освітнього рівня населення: організація народних читань, громадських бібліотек; громадсько-просвітницька діяльність громадських інституцій (Чернігівська громада, “Просвіта”); культурно-просвітницька діяльність: організація концертів, вистав, музеїв; історія створення музею старожитностей В. В. Тарновського. Сприяння земств Чернігівщини сирітським будинкам, їх опосередкований вплив на організацію навчально-виховного процесу; створення закладів для дітей з вадами зору і слуху; землеробно-ремісничка колонія для малолітніх злочинців;

організація дошкільних закладів для сільських дітей на час жнив

Тема 5. Вплив персоналістичного фактору на розвиток педагогічної думки

Активність земських діячів у сприянні розвитку освіти на Чернігівщині (Г. Вовк-Карачевський, Б. Грінченко, М. Константинович, М. Коцюбинський, О. Русов, В. Хижняков, І. Шраг та ін.); обговорення актуальних питань освіти на сторінках преси; значення теоретичної спадщини і науково-просвітницької діяльності чернігівських прогресивних діячів для розвитку вітчизняної педагогіки

Рекомендована література

Основна

1. Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти: Науково-практ. конф. Чернігів, 9 груд. 2003 р. – Чернігів, 2004. – 40 с.
2. Бондар Л. С. Історія створення недільних шкіл в Україні // Розвиток освіти в Україні (II половина XIX ст. – початок XX ст.) / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Ін-т педагогіки АПН України, 1995. – С. 19-24.
3. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К.: УДПУ, 1994. – 226 с.
4. Деркач Б. А. Леонід Глібов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1982. – 252 с.
5. Зайченко І. В. Л. І. Глібов як педагог // Педагогіка: республ. науков.-метод. зб. – Вип.26. – К.: Рад. шк., 1987. – С. 113-118.
6. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової: Навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей вузів / Передмова М. Д. Ярмаченка. – 2-е вид., доп. і переробл. – Чернігів, 1999. – 182 с.
7. М. М. Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття: Науково-практ. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження митця. Чернігів, 21 груд. 2004 р. – Чернігів, 2004. – 84 с.
8. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.: за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
9. Олійник Н. А. Актуальні проблеми освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. // Наукові записки Ніжин. нац. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2006. – № 3. – С. 103-106.
10. Олійник Н. А. Діяльність земств Чернігівської губернії у галузі підготовки учителів для народних шкіл // До витоків становлення української педагогічної науки. Зб. наук. праць. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 108-112.
11. Олійник Н. А. Організація професійної школи в земствах Чернігівської губернії у 90-х рр. XIX – початку XX століття // Педагогічна освіта України:

- національні традиції та Європейські інновації / За заг. ред. Л. Вовк, О.Падалка. – К.: “МП Леся”, 2006. – С. 67-75.
12. Олійник Н. А. Участь Чернігівського земства у справі опіки над знедоленими дітьми в кінці ХІХ – на початку ХХ століття // Наукові записки Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2001. – № 1. – С. 163-168.
 13. Олійник Н. А. Чернігівське земство і благодійність // Науковий вісник Чернівець. ун-ту: Зб. наук. праць. Педагогіка і психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 179. – С. 72-76.
 14. Олійник Н. А. Школи для дорослих, організовані земствами Чернігівської губернії // Наукові записки Ніжин. нац. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2005. – № 5. – С. 161-165.
 15. Побірченко Н. Педагогічна й просвітницька діяльність Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – Київ: Наук. світ, 2000. – 185 с.
 16. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х-поч. ХХст.): Нариси / Редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. шк., 1991. – 384 с.
 17. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчинського. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
 18. Т. Г. Лубенець і просвітній рух в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття: Науково-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження митця. 21 лют. 2005 р. / За ред. проф. І. В. Зайченка. – Чернігів, 2005. – 64 с.

Додаткова література

19. Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий // Сіверянський літопис. – 1999. № 1 (25). – С. 26-61.
20. Васюта О. Культурно-громадський рух на Чернігівщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (До історії Чернігівської “Просвіти”) // Просвіта – 92: Громадсько-політичний і літературно-мистецький щорічник. – Чернігів, 1992. – С. 111-114.
21. Горобець С. М. Петрушанське міністерське двокласне училище (1875-1919). Кн. 1. На шляху до міністерського училища. – Чернігів, 2004. – 64 с.
22. Долгорукова М. П. Сведения о детском приюте (яслях) в с. Великой Топали за 1900 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №10. – С.105-108.
23. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране: ... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / Упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Мішук. – К.:Либідь, 1991. – С. 204-233.

24. Карачевский-Волк Г. Начальное образование в Борзенском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12 (декабрь). – С. 67-92.
25. Карачевский-Волк Н. (К.-Волк Н. Н.). Письма из деревни. По вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 5. – С. 33-49.
26. Лубенец Т. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии. – К., 1885. – 62 с.
27. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.
28. Мельникова Е. Внешкольное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 1. – С. 57-93; № 2. – С. 45-88.
29. Об учреждении Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства в мест. Мрине Нежинского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 1.
30. По Слободской женской школе домоводства и молочного хозяйства с мая месяца 1900 г. по 1-ое января 1901 г. // Отчет Черниговской земской управы за 1900 год. – 1901. – С. 355-362.
31. Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6 (36). – С. 49-61.
32. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. / За ред. Є. І. Коваленко. – К.: Либідь, 1997.
33. Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
34. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин: ТОВ Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 88 с.: іл.
35. Тимошок Г. К вопросу о деревенских яслях. – Ясли в м. Ивангороде в 1902 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 67-84.
36. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. Пер. з рос. / Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 359 с.
37. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: “Укр. рад. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 1990. – 978 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. С. Детские приюты-ясли // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 21. – С. 12-13.
2. Акимов В. В. Земская работа по подготовке народных учителей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1915. – № 4-6. – С. 130-134.
3. Акимов В. В. Постановка учебного дела в земских школах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 3-5. – С. 40.
4. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калениченко. – М.: Педагогика, 1998. – 640 с.: ил.
5. Архів Михайла Драгоманова / Ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Укр. наук. ін-т, 1938. – 258 с.
6. Б. Д. Грінченко – поборник української національної школи і освіти: Науково-практ. конф. Чернігів, 9 груд. 2003 р. / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2004. – 40 с. Бібліогр. с. 37-38.
7. Белоконский И. Земство и всеобщее обучение // Русская школа. – СПб., 1894. – № 12. – С. 108-127.
8. Белоконский И. П. Земство и церковно-приходские школы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1-3. – С. 9-22.
9. Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий // Сіверянський літопис. – 1999. № 1 (25). – С. 26-61.
10. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. – К.: Видав. центр “Академія”, 2002. – 656 с.: іл., табл.
11. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд 2-е, перераб. – М.: “Большая Российская энцикл.”; СПб.: “Норинт”, 1997. – 1456 с.: іл., табл.
12. Бондар Л. С. Історія створення недільних шкіл в Україні // Розвиток освіти в Україні (II половина XIX ст. – початок ХХст.) / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Ін-т педагогіки АПН України, 1995. – С. 19-24.
13. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К.: Наук. думка, 1980. – 154 с.: табл.
14. Бывшая учительница. О занятиях со взрослыми в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 8. – С. 75-79.
15. Бюллетень Харьковского учебно-методического кабинета профтехобразования. Сб. 2. – Х., 1958. – С. 7.
16. Васюта О. Культурно-громадський рух на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку ХХ століття (До історії Чернігівської “Просвіти”) // Просвіта – 92: Громадсько-політ. і літературно-мистецький щорічник / Черніг. обл. т-во “Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1992. – С. 111-114.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
18. Величкина В. И. Проблемы сельской школы в дореволюционных программах педагогики // Советская педагогика. – 1981. – № 10. – С. 111-117.
19. Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования. – М.: Профиздат, 1961. – 436 с.
20. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет. – СПб.: тип. О. И. Попова, 1909. – Т.1. – 724 с.: табл.
21. Вирениус А. С. Организация санитарной части в учебных заведениях // Журнал Министерства нар. просвещения. – 1886. – № 4. – С. 33-61.
22. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К.: УДПУ, 1994. – 226 с.
23. Воздвиженская сел.-хоз. школа // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 18. – С. 9-10. (С. 9)
24. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1974. – 222 с.
25. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках. Дис. ... кандидата іст. наук: 07. 00. 01; Захищена 25. 06.1999; Затв. 12.01.2000. – Полтава, 1999. – 196 л.: табл. Бібліогр.: л. 148-196.
26. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49-65.
27. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
28. Горобець С. М. Земські школи Чернігівського району. 1868-1918. Книга 3. 1890-1895 / Відділ освіти Черніг. райдержадміністрації, Районний метод. кабінет. – Чернігів, 2005. – 84 с.: табл.
29. Горобець С. М. Петрушинське міністерське двокласне училище (1875-1919). Кн. 1. На шляху до міністерського училища / Відділ освіти Черніг. райдержадміністрації, Районний метод. кабінет. – Чернігів, 2004. – 64 с.
30. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Том II. Заседания 31-53 (с 1 мая по 2 июля). – СПб.: Государственная тип., 1907. – 1610 с.
31. Гринченко Б. (Б. Г.) К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 4-5. – С. 27-50.
32. Гринченко Б. Народные учителя как сельские хозяева. – Б.м. і б.р.
33. Гринченко Б. Отчет по народному образованию Черниговской земской управы за 1896 г. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897.

34. Гринченко Б. Черниговському губернському земському собранію чередной сесії, 1896 г. Доклад управе о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897.
35. Гринченко Б. Черниговському губернському земському собранію XXXIII чередной сесії. Губернской земской управы. Доклад по вопросу об открытии низших сельскохозяйственных школ. Доклад составил Б. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2-4. – Приложение. – 11 с.
36. Гринченко Б. Черниговському губернському земському собранію XXXIII чередной сесії, комісії по народному образованию. Доклад составил Б. Гринченко. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1898.
37. Гринченко Б. Черниговському губернському земському собранію. Губернской земской управы. Доклад о предоставлении права открывать двухклассные сельские училища. Доклад составил Б. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2-4. – Приложение. – 4 с.
38. Гринченко Б. Д. Каталог музея украинских древностей В. В.Тарновского. Т. II // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 7. – Отдельное приложение.
39. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / за ред . доц. С. А. Литвинова. – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.: табл.
40. Гринченко Б. Яка тепер народна школа на Україні // Житє і слово. – Л., 1896. – Кн. 4. – С. 247-259.
41. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.). Автореф. дис. ... кандидата іст. наук / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
42. Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 492 с.
43. Дей О., Ісаєвич Я., Коляда Г. та ін. Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1967. – 315 с.
44. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... доктора пед. наук / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 1999. – 40 с.
45. Дем'яненко Н. М., Важинський І. П. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.): Монографія. – М.: МПА, 2002. – 240 с.
46. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип.2 / Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти. – Чернігів: Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1997. – 67 с.
47. Демченко Т. П., Онищенко В. І. “Просвіта” в Чернігові (1906-1911 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць. – Чернігів: Сіверян. думка, 1998. – С. 233-241.

48. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип.3. Чернігівщина на початку ХХ століття . 1900-1917 рр. / Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти – Чернігів: Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
49. Демченко Т., Онищенко В. Штрихи до портрету депутата II Державної Думи В. І. Хвоста // Людина, суспільство і культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наук. конф., присвяч. 80-річчю Черніг. держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: О. Б. Коваленко (відп. редактор) та ін. – Чернігів: Сіверян. думка, 1996. – С. 73-74.
50. Деркач Б. А. Леонід Глібов. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1982. – 252 с.
51. Деятельность Черниговского губернского земства по народному образованию в 1904 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7-8. – С. 113-173.
52. Диаконенко Н. П. Физическое воспитание в его отношении к нравственному // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 26. – С. 1-2.
53. Дмитренко О. З історії чернігівської учительської семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові від колегіуму до університету: Зб. наук. праць. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2001. – С. 57-60.
54. Дмитриев С. С. Очерки истории русской культуры начала ХХ века: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.: ил.
55. До сучасного становища народного училища // Світло. – К., 1912. – Кн. 6. – С. 36-43.
56. Добровольский П. К истории Черниговского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 45.
57. Доклад губернского гласного И. Шрага о допущении преподавания в народных школах на местном народном языке // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1-3. – Приложение. – С. 720-731.
58. Доклад комиссии по народному образованию губернскому земскому собранию сессии 1898 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – Приложение. – С. 52-58.
59. Доклад школьной комиссии Черниговской губернии земскому собранию сессии. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1880. – С. 667.
60. Доклады в связи с отчетом Черниговской уездной земской управы по народному образованию за 1896 год. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897. – 192 с.
61. Долгоруков П. О школьных попечительствах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 7. – С. 114-132.

62. Долгорукова М. П. Сведения о детском приюте (яслях) в с. Великой Топали за 1900 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 10. – С. 105-108.
63. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини / Підготовка до друку, вступ. стаття та примітки О. Б. Коваленка; Видання 2-е, виправлене і доповнене. – Чернігів: Черніг. обереги, 2003. – 72 с.
64. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране: ... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук. – К.: Либідь, 1991. – С. 204-233.
65. Драгоманова (Кусинська) Людмила (Л. Д.) Народные наречия и местный элемент в обучении // Вестник Европы. – 1874. – С. 544-571.
66. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.). Автореф. дис. ... кандидата пед. наук / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 16 с.
67. Е. М. О школьных экскурсиях // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 18. – С. 1-4.
68. Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Львів: “Молоде життя”, 1993. – Т. 1-4.
69. Ещё к вопросу о земской школе. Народного учителя // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 1. – С. 99-104.
70. Жданович Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – № 8. – С. 66.
71. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наук. товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.: іл.
72. Жулев П. Министерский проект новой программы для одноклассных школ // Рус. школа. – СПб., 1913. – № 5-6. – С. 37-53.
73. Журавльова Т. З історії меценатства. Один мільйон карбованців на потреби вищої освіти // Деснянська правда. – 2002. – № 103 (31 серпня). – С. 12.
74. Журнал заседания комиссии по народному образованию Черниговского губернского земства 17 августа 1902 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 10. – С. 33-37.
75. Журналы Сосницкого уездного земского собрания чрезвычайного созыва 28 апреля и очередного 30 сентября. – Сосница: Тип. уездного земства, 1908. – 313 с.
76. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии за 1896 год. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897. – 768 с.

77. Журналы Черниговского губернского земского собрания. Журнал 15 января № 8 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 1-4. – Приложение. – С. 221-248.
78. З Крелевецького повіту // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 68-69.
79. Зайченко І. В. Л. І. Глібов як педагог // Педагогіка: республ. науково-метод. зб. – Вип.26. – К.: Рад. школа, 1987. – С. 113-118.
80. Зайченко І. В. Педагогіка. Навч. посіб. для студентів вищих пед. навч. закладів. – Чернігів: РВК “Десн. правда”, 2003. – 528 с.: табл. Бібліогр. с. 499-521.
81. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової: Навч. посіб. для студентів пед. спеціальностей вузів / Передмова М. Д. Ярмаченка. – 3-є вид., доп. і переробл. – Чернігів: РВК “Десн. правда”, 2006. – 264 с. Бібліогр.: с. 168-194.
82. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / За ред. М. Д. Ярмаченка. – Л.: ЛОКД, 2002. – 344 с.
83. Зайченко І. В. С. Ф. Русова про Чернігівське земство // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. 2 / Черніг. обл. відділ географ. товариства України, Черніг. обл. історико-краєзнавче товариство, ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1993. – С. 66-70.
84. Зайченко І. В., Рахно О. Я. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 70-81.
85. Закон України “Про вищу освіту”. Прийнятий Верховною Радою України 17. 01. 2002 р. // Освіта. – 2002. – № 12-13.
86. Закон України “Про освіту” // Виховна робота в закладах освіти України. Зб. нормативних док. та метод. рекомендацій. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 11. – С. 43-75.
87. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 года. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 178 с.
88. Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М.: Тип. т-ва “Задруга”, 1917. – 88 с.: іл.
89. Зеленська Л. Ганна Барвінок про Чернігівську “Просвіту”. За листами до Іллі Шрага // Сіверщина. – 1997. – 18 січня. – С. 4.
90. Земледельческие приюты для детей воинов // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 24. – С. 12.
91. Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 5. – С. 11-19.
92. Земские расходы на народное образование в 1911 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 5. – С. 77-87.

93. Значение сельского театра и других разумных развлечений в деле внешкольного образования // Черниговская земская неделя. – 1916 – № 4. – С. 1.
94. Из деятельности правления общества взаимного вспомоществования учащих и учивших в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 2. – С. 173; № 4. – С. 180.
95. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – № 3. – С. 47.
96. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 5. – С. 268.
97. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 7. – С. 621.
98. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: Головна ред. укр. радян. енцикл. АН УРСР, 1972. – 780 с.: іл., табл.
99. К вопросу о восстановлении субсидирования губернским земством уездным на нужды народного образования // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 5 – С. 61-76.
100. К вопросу о сохранении грамотности в среде бывших питомцев сельской школы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 3-6. – С. 72-78.
101. Калинычев Ф. И. Государственная Дума в России. Сборник документов и материалов. – М.: Госюриздат, 1957. – 646 с.
102. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Придесення. – Чернігів: Десн. правда, 1995. – 144 с.
103. Карачевский-Волк Г. (Г. К.-В.). По поводу постоянных школьных выставок // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 10. – С. 96-99.
104. Карачевский-Волк Г. Начальное образование в Борзенском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12 (декабрь). – С. 67-92.
105. Карачевский-Волк Н. (К.-Волк Н. Н.) Письма из деревни. Спорный вопрос в нашем земстве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 1. – С. 47-61.
106. Карачевский-Волк Н. (К.-Волк Н. Н.). О земских школах Борзенского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 9-10. – С. 131.
107. Карачевский-Волк Н. (К.-Волк Н. Н.). Письма из деревни. По вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 5. – С. 33-49.

108. Карачевский-Волк Н. (К.-Волк Н. Н.). Письма из деревни. Сельское образование в 6 уездах нашей губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 4-5. – С. 34-83.
109. Карачевский-Волк Н. Вопросы земской школы в Борзненском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – № 9-10. – С. 106.
110. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ століття. Частина II. 60-90-ті роки ХІХ ст.: Навч. посіб. – К.: Ін-т матем. НАН України, 1999. – 190 с. Бібліогр. с. 181-189.
111. Коваленко Є. І. Методологічні проблеми дослідження педагогіки творчості // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя. – Ніжин: НДПУ ім. Миколи Гоголя, 1999. – Част. I. – С. 18-26.
112. Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / За ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин: НДПІ, 1998. – 214 с.
113. Коваленко Ф. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829-1900) // Киевская старина. – К., 1901. – № 7-9. – С. 363-400.
114. Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (вища школа) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 6. – С. 2-13.
115. Концепція педагогічної освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1999. – № 6. – С. 8-23.
116. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст.: Автореф. дис. ... кандидата пед. наук / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1999. – 19 с.
117. Коробка П. С. Людмилинская женская школа сельского домоводства и усадебного хозяйства // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 1. – С. 104-109.
118. Корреспонденции из Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 4. – С. 9; № 7. – С. 6.
119. Корф Н. А. Земский вопрос (о народном образовании). – СПб.: тип. Головачова А., 1867. – 64 с.
120. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1916. – 206 с.
121. Краткие сведения о городских и высших начальных училищах – Чернигов: Тип. губ. земства, 1913. – 69 с.
122. Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908-1912 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1913. – 46 с.: табл.
123. Кулиш П. Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей // Черниговский Листок. – 1862. – № 26. – С. 202-204; № 27. – С. 210-212.

124. Кульжинский С. Носовская сельскохозяйственная опытная станция Черниговского губернского земства // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 11. – С. 6-9.
125. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Автореф. дис. ... кандидата іст. наук / Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 16 с.
126. Лагода И. Протоколы заседаний педагогического совета Черниговской земской фельдшерской школы (1881-1882 уч. год). Отдельное мнение ординатора И. М. Лагоды // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 1. – С. 99-123.
127. Лейкина-Свирская Н. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.: табл. Бібліогр.: с. 327-360.
128. Летние учительские съезды и курсы // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1873. – № 9. – С. 30-49.
129. Летний детский приют-ясли в Погаре Стародубского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 12. – С. 208-211.
130. Лисова С. Про народні читання на Україні наприкінці XIX століття – на початку XX століття // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 74-80.
131. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 1 / Відп. ред.: Михайлина Коцюбинська. – К.: Укр. Пропілеї, 2002. – 367 с.; Т. 4 – К.: ТОВ “Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 400 с.
132. Лотоцкий А. За родную школу. – М.: Типолитография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1916. – 56 с.
133. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина 3. – Варшава: Друкарня Наук. товариства ім. Т.Шевченка у Львові, 1934. – 396 с.
134. Лубенец Т. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Новозыбковского уезда Черниговской губернии. – К.: Типография Г. Л. Фронцкевича, 1885. – 62 с.
135. Лысенко С. И. Земская гончарная мастерская в с. Алешня // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 1. – С. 83-112.
136. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. Навч. посіб. / За ред. О. О. Любара. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 450 с.: іл.
137. М. К. З народницької пропаганди на Чернігівщині / Записки Чернігів. наук. товариства. Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів: Держдрукарня, 1931. – С. 131-138.
138. М. М. Коцюбинський – в контексті українського відродження кінця XIX – початку XX століття: Науково-практ. конф. Чернігів, 21 груд. 2004 р. / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2004. – 84 с.

- 139.Малинка А. Н. Кобзари и лирники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 4. – С. 60-92.
- 140.Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 1. – Отдельное приложение.
- 141.Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.: іл.
- 142.Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07. 00. 01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
- 143.Марченко В. Начальное народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 7. – С. 74-107.
- 144.Масютин Н. К вопросу о радикальной классной мебели в народных школах и физическое развитие учеников в Козелецком уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 8. – С. 31.
- 145.Масютин Н. Можно ли руководиться при постройке школьных зданий общим числом детей школьного возраста в поселениях и желательно ли введение в школах четвертого года обучения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 6. – С. 33.
- 146.Материалы по земскому общественному устройству (Положение о земских учреждениях). Том I. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1885. – 560 с.
- 147.Материалы по земскому общественному устройству (Положение о земских учреждениях). Том II. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1886. – 576 с.
- 148.Мельникова Е. Внешкольное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 1. – С. 57-93.
- 149.Мельникова Е. Внешкольное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 2. – С. 45-88.
- 150.Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 2. – С. 2-5.
- 151.Милов Г. К 50-летию учреждения земства. Народное образование прежде и теперь // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 3. – С. 1-4.
- 152.Міловідов Л. Недільні школи на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя. Під ред. М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – Т. 23. – С. 431-439.
- 153.Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 2. Е–К. – К.: Тип. Г. Л. Фронцкевич и К^о., 1910. – 720 с.
- 154.Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 4. П–С. – К.: Тип. Г. Л. Фронцкевич и К^о., б.г. – 832 с.
- 155.Моссаковский Е. М. Воскресные школы // Общественно-политическое движение на Украине (1856-1862 гг). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. –

- С. 187-196.
- 156.Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В. В. Тарновским // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 2. – С. 50-65.
- 157.Н. С. Современное состояние народного образования в Сосницком уезде // Русская школа. – СПб., 1892. – № 10. – С. 150-155.
- 158.Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.: табл.
- 159.Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Сост. Н. В. Чехов. – М.: “Польза”, 1912. – 224 с.: іл.
- 160.Народные общеобразовательные выставки в деревне // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 18. – С. 1.
- 161.Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. – М., 1916. – № 1. – С. 32-48; № 3. – С. 14-31.
- 162.Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті // Педагогічна газета. – 2001. – № 7 (85), лип.
- 163.Новозибківське сільськогосподарське училище // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 10. – С. 5.
- 164.Новозыбковские педагогические повторительные курсы для народных учителей и учительниц // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 10. – С. 19-22.
- 165.О доставлении в МНП врачебно-санитарной отчетности: циркуляр МНП от 31 января 1913 года // Русская школа. – СПб., 1913. – № 10. – С. 19-20.
- 166.О результатах испытаний воспитанников земской учительской семинарии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – № 7. – С. 95-97.
- 167.Об установлении числа преподавателей в начальных училищах: циркулярное предложение попечителям учебных округов от 8 марта 1891 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1891. – № 4. – С. 48-51.
- 168.Об устройстве в г. Чернигове учительской семинарии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 2. – С. 71.
- 169.Об устройстве для учителей 5 уездов педагогических курсов // Журнал заседаний Черниговского губернского земского собрания 31-ой сессии 1895 года, состоявшейся с 16 января по 1-ое февраля 1896 г. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1896. – С. 59-63.
- 170.Об устройстве женской учительской семинарии и педагогических курсах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 10. – С. 108.

171. Об устройстве летом 1916 года краткосрочных педагогических курсов: циркуляр МНП от 29 апреля 1916 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 7. – С. 24-28.
172. Об учреждении Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства в мест. Мрине Нежинского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 1.
173. Олійник Н. Преса демократичного спрямування Чернігова другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Українська періодика: Історія і сучасність: Всеукр. науково-теорет. конф. Львів, 11-13 трав. 2000 р. – Львів, 2000. – С. 62-65.
174. Олійник Н. А. Діяльність земств Чернігівської губернії у галузі підготовки учителів для народних шкіл // До витоків становлення української педагогічної науки: Зб. наук. праць. – К.: Наук. світ, 2002. – С. 108-112.
175. Олійник Н. А. До питання про періодизацію освітньої діяльності земств Чернігівської губернії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – № 19. – С. 99-103.
176. Олійник Н. А. Організація професійної школи в земствах Чернігівської губернії у 90-х рр. ХІХ – початку ХХ століття // Педагогічна освіта України: національні традиції та Європейські інновації / За заг. ред. Л. Вовк, О. Падалка. – К.: “МП Леся”, 2006. – С. 67-75.
177. Олійник Н. А. Турбота земств Чернігівської губернії про підготовку учителів // Наук. записки Ніжин. держ. пед. ун-ту імені Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2002. – № 3. – С. 124-128.
178. Олійник Н. А. Участь Чернігівського земства у справі опіки над знедоленими дітьми в кінці ХІХ – на початку ХХ століття // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин: НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. – № 1. – С. 163-168.
179. Олійник Н. А. Чернігівське земство і благодійність // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Педагогіка і психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 179. – С. 72-76.
180. Олійник Н. А. Школи для дорослих, організовані земствами Чернігівської губернії // Наукові записки Ніжинського національного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин: ННУ ім. Миколи Гоголя, 2005. – № 5. – С. 161-165.
181. Олійник Н. А. Актуальні проблеми освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 90-х рр. ХІХ ст. – початку ХХ ст. // Наукові записки Ніжинського національного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин: ННУ ім. Миколи Гоголя 2006. – № 3. – С. 103-106.

182. Олійник Н. А. Внесок Софії Русової у діяльність земств Чернігівської губернії у 90-х роках ХІХ століття” // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2006. – № 39. – С. 112-114.
183. Определения ученого комитета народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 3. – С. 70-75.
184. Ососков А. В. Начальное народное образование в дореволюционной России (1861-1917): Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.: табл. Бібліогр.: с. 202-206.
185. Относительно порядка передачи в духовенское ведомство училищ, содержащих на средства земств: циркуляр МНП от 14 декабря 1888 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – № 2. – С. 50-52.
186. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1871-1872 год // Приложение к № 36 Черниговских губернских ведомостей 1872 г. – Чернигов: Земская тип., 1872. – 58 с.
187. Отчет Новозыбковского благотворительного общества за 1900 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 4. – С. 48-67.
188. Отчет о деятельности Майновской сельскохозяйственной и ремесленной школы 1-го разряда за 1899-1900 уч. год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 10 (октябрь). – С. 112-125.
189. Отчет о деятельности Черниговского городского управления за 1898 год. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1900. – 187 с.
190. Отчет о Нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895 / 96 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1897. – 22 с.
191. Отчет о яслях в селе Великой Топали за 1902 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 12. – С. 38-40.
192. Отчет об учительском съезде, организованном земством Нежинского уезда в 1874 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1-2. – С. 184
193. Отчет об учительском съезде, организованном земством Нежинского уезда в 1874 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 9-12. – Приложение. – С. 1-59.
194. Отчет об учительском съезде, организованном земством Нежинского уезда в 1874 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 5-8. – Приложение. – С. 1-159.
195. Отчет по сельскохозяйственной выставке при Майновской сельскохозяйственной и ремесленной школе в 1900 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 11 (ноябрь). – С. 105-120.

196. Отчет Правления общества взаимного вспомоществования учащихся и учивших Черниговской губернии с 1 января 1900 г. по 1 января 1901 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12. – С. 9-17.
197. Отчет учебной кузнечно-слесарной мастерской в с. Дроздовке Нежинского уезда за 1900 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 7 (июль). – С. 89-90.
198. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год. – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1899. – 322 с.
199. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 г. – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1899. – 346 с.
200. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернігів: Тип. губерн. земства, 1901. – 371 с.
201. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901г. – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1902. – 392 с.
202. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1899 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 8. – Приложение. – С. 1-35.
203. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет (1877–1896) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 5. – Приложение. – С. 1-116.
204. Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Отв. ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
205. Памятная книжка Конотопского земства. 1865-1890. – К.: Тип. Г. Л. Фронцкевич и К°, 1890. – 144 с.
206. Пасека при народной школе // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 9. – С. 7.
207. Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. И. Каиров. – М.: Сов. энцикл., 1964-1968. – Т. 1, 1964. – 832 с.; Т. 2, 1965. – 911 с.; Т.3, 1966. – 880 с.; Т. 4, 1968. – 912 с.
208. Педагогические курсы для учителей первой группы уездов Черниговской губернии, состоявшиеся под руководством Д. И. Тихомирова и при участии С. П. Квасницкого в июле 1894 года в Чернигове. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1895. – 89 с.
209. Петровская школа садовых рабочих // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 5. – С. 118-120.
210. Петровский Н. Е. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учебном и других отношениях. Узд. 1-ое. – Чернигов: Губправление, 1915. – 47 с.

211. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Сост. и авт. коммент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.: табл. Библиогр. с . 489-491.
212. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX века. – М.: Наука, 1986. – 270 с.
213. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
214. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. Автори нарису: В. С. Кролевець, В. У. Чорноус, В. Ф. Шморгун. – К.: Рад. школа, 1966. – 100 с.
215. По Слободской женской школе домоводства и молочного хозяйства с мая месяца 1900 г. по 1-ое января 1901 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов, 1901. – С. 355-362.
216. Побірченко Н. Педагогічна й просвітницька діяльність Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2 кн. – Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – Київ: Наук. світ, 2000. – 185 с. Бібліогр. с. 104-117.
217. Половець В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1 (31). – С. 97-121.
218. Положение о начальных народных училищах // Черниговские епархиальные известия. – 1864. – № 23. – С. 252.
219. Положение о начальных народных училищах // Черниговские епархиальные известия. – 1874 – № 18 – С. 394.
220. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
221. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально – технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1980. – 231 с.
222. Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6 (36). – С. 49-61
223. Революция на Украине: По мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; Под ред. Н. Н. Попова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 437 с.
224. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XXст.): Нариси / Редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. школа, 1991. – 384 с.: табл.
225. Роль Черниговского губернского земства в деле начального народного образования в последние годы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 10. – С. 110-132.
226. Рост числа начальных училищ в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 17. – С. 4-5
227. Русов А. Краткий обзор развития оценочной статистики. – К., 1909. – С. 27

228. Русов А. Народное образование / Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – С. 66-146.
229. Русова С. (С. Р.). К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 7. – С. 27-40.
230. Русова С. (С. Р.). Некоторые данные о народном образовании в цивилизованных странах (по Левассеру) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – С. 26-42.
231. Русова С. (С. Р.). Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1-3. – С. 138-164.
232. Русова С. (С. Р.). Отношение народа к грамотности и книге // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 1. – С. 7-28.
233. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 33-52.
234. Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
235. Русова С. Про народних учителів у земських школах Чернігівської губернії / Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. Є.І.Коваленко. – К.: Либідь, 1997. – С. 101-117.
236. Русова С. Ф. Мої спомини. – Л.: “Хортиця”, 1937. – 281 с.
237. Русова С. Ф. Українські дитячі книжки // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 43-47.
238. Русова С. Ф. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 32-47.
239. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття). Автореф. дис. ... кандидата пед. наук / Криворізький держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.
240. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. – СПб.: Тип. В. С. Балашова и К°, 1895. – Вып. I. – 861 с.
241. Сборник правительственных распоряжений по делам о земских учреждениях относящимся (за 1868 г. с дополнениями к I тому). Том II. Узд-е второе – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1872. – 348 с.
242. Сведения о состоянии различных частей управления Черниговской губернской земской управы со времени последнего губернского земского собрания. Учительская семинария // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – № 1. – С. 79-91.
243. Свод главнейших законоположений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин: 2-е изд., доп. – СПб., 1882. – 256 с.
244. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (19-35 сессий) 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по

- 1882 г. (I-XVIII с.с.) Вып. I. Сост. С. В. Сотников. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1902. – 613 с.
245. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1883. – 235 с.
246. Свод сведений, полученных Правлением Общества взаимопомоществования от учащих и учивших в начальных народных училищах Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12. – С. 41-59.
247. Семенов С. История Черниговской земской фельдшерской школы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 124-144.
248. Семенов С. История Черниговской земской фельдшерской школы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 12. – С. 134-161.
249. Сіропiлко С. Історія освіти на Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с. Бібліогр.: с. 225-231, 413-425.
250. Смирнов О. Н. Земство и бюрократия в деле народного образования // Русская школа. – 1906. – № 12. – С. 1-17.
251. Солонина П. Майновская с-г. школа (из личных впечатлений) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 7-8. – С. 75-87.
252. Списки членов общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии на 1-е июня 1903 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 8. – С. 26-44.
253. Список членов общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12. – Приложение № 18. – С. 60-77.
254. Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – Кн. 1 – С. 52-63.
255. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи . Выпуск второй (Данные 1898 г.). – СПб.: Тип. СПб. Акционерного общества печатного дела в России Е. Евдокимов, 1898. – 277 с. (о 611 школах)
256. Степанов К. Борзенская школа садоводства // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 3. – С. 112-119.
257. Струнина Л. Первые воскресные школы в Киеве // Киевская старина. – 1898. – № 4-6. – С. 287-307.
258. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин: ТОВ Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 88 с.: іл., табл. Бібліогр. с. 86-87.
259. Студьонова Л. В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів: Десн. правда, 1998. – 148 с.
260. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчинського. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с. Бібліогр. : 712-716.

261. Съезд кролевецких учителей // Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – № 4-6. – С. 143-145.
262. Съезд народных учителей в г. Борзна Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 2 – С. 54-71.
263. Т. Г. Лубенець і просвітній рух в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття: Науково-практ. конф. Чернігів, 21 лют. 2005 р. / ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2005. – 64 с.
264. Тархан-Бережа З. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової гори. – К.: Поліграфкнига, 1998. – 543 с.
265. Тимошок Г. К вопросу о деревенских яслях. – Ясли в м. Ивангороде в 1902 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 67-84.
266. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870-1900 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1901. – 334 с.
267. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1877. – 256 с.
268. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897-1898. Вып. первый. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1898. – 231 с.
269. Трупа М. Л. Кропивницького у Чернігові в 1883 р. // Україна. – 1929. – трав. – С. 4.
270. Украинский язык в Лубенском сельскохозяиственном обществе // Киевская старина. – 1905. – № 4-6. – С. 57-59.
271. Украинский язык в Полтавском сельскохозяиственном обществе // Киевская старина. – 1905. – № 4-6. – С. 59-62.
272. Уманец Ф. Доклад по вопросу об открытии нисших сельскохозяиственных школ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2-4. – Приложение. – С. 1-11.
273. Устав земской учительской семинарии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 2. – С. 88-97.
274. Училище-приют глухонемых мальчиков в г. Чернигове (извлечение из отчета за 1911 год) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 12. – С. 189-194.
275. Учительские курсы // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 15. – С. 6-7.
276. Учительский союз // Черниговская земская газета. – 1917. – № 22 (17 березня). – С. 2-3.
277. Учреждение съезда сельских учителей в Конотопском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 5. – С. 50.
278. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. – М.-Л.: Академия пед. наук РСФСР, 1948-1952. – Т. 1-11.

279. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. Пер. з рос. / Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1.–Т. 2.
280. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Народное образование в России. – СПб.: Изд-е О. Н. Поповой, 1899. – 264 с.
281. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Черніг. наук. т-ва. Т. I. Праці історико-краснзнавчої секції. – Чернігів: Держдруккарня, 1931. – С. 25-29.
282. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – М., 1897. – Кн. VI. – С. 22-43.
283. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – М., 1897. – Кн. VII. – С. 1-24.
284. Хижняков В. Педагогические курсы для учителей первой группы уездов Черниговской губернии. – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1895. – 263 с.
285. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград: Изд-во “Огни”, 1916. – 251 с.
286. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке открытия съездов учителей народных училищ // Журнал Министерства народного просвещения. – 1881. – № 10. – С. 11.
287. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. В 2-х частях. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования. – СПб.: Тип. М. А. Александровой, 1910. – 345 с.
288. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних преступников // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 52. – С. 6-8.
289. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних преступников // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 26. – С. 7-8.
290. Черниговский земский деятель. Ещё о земстве и народном образовании на Южной Руси // С.-Петербургские ведомости. – 1866. – № 113 (28 апреля). – С. 3.
291. Черниговское губернское земское собрание 38-й очередной сессии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 12. – С. 11-30.
292. Черниговское губернское попечительство детских приютов в 1912 году // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 15. – С. 10.
293. Черниговское отделение попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 19. – С. 9-10.
294. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года комиссии по народному образованию доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№ 165). – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1899. –

- 294 с.
295. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: “Укр. Рад. Енцикл.” ім. М. П. Бажана, 1990. – 978 с.
296. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): У 3-х томах. – Л.: Діло, 1925-1926. – Ч. 1. – 172 с.
297. Чудновская М. Отчет о яслях-приюте в с. Выблях Черниговского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 10. – С. 140-147.
298. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871-1880 рр.) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2000. – № 4 (34). – С. 31-34.
299. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.: табл. Бібліогр. с. 153-165.
300. Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 131-139.
301. Шульга Е. К вопросу о расширении и подъеме народного образования // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 8. – С. 76-90.
302. Я. М. О школьных товариществах // Черниговская земская неделя.. – 1915. – № 16. – С. 2-3.
303. Я. М. Об организации помощи детям деревни // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 17. – С. 1-2.
304. Я. М. Чернігівський педагогічний музей // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 12. – С. 4.
305. Я. М. По поводу 30-летия службы земской народной учительницы // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 6. – С. 6
306. Ясли-приют в Козелецком уезде в 1916 году // Черниговская земская газета. – 1916. – № 9. – С. 3-4.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

307. Дело об изъявлении благодарности помощнику Марковичу и капитану Штрейбельту за пожертвование их в пользу бедных учеников Глуховского и Остерского уездных училищ. – Ф. 707, оп. 87 (1861), спр. 4567, арк. 1-3.
308. Дело об открытии при Нежинском уездном училище воскресной школы для желающих обучаться русской грамоте и началам арифметики. – Ф. 707, оп. 26 (1860), спр. 75, арк. 1-9.
309. О соединении музея древностей им. Тарновского В. В. с другими древнехранилищами г. Чернигова. Из журнала Черниговского губернского земского собрания от 13 дек. 1910 г. – Ф. 1436, оп. 1, спр. 1250, арк. 88.
310. Об издании сочинения Гринченко “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и других губерниях”, сборнике сказок с указанием количества экземпляров и типографии. – Ф. 294, оп. 1, спр. 305, арк. 140 зв., 162 зв., 164 зв.

311. Сообщение Министерства народного просвещения от 20 ноября 1899 г. о предоставлении Министерству права учреждать педагогические музеи в народных школах и утверждать их уставы. – Ф. 707, Оп. 227 / 1899 г., спр. 80, арк. 85
312. Сообщение начальника Киевского охранного наблюдения от 11 ноября 1908 г. об установлении наблюдения за внедрением в Черниговской губернии, утвержденного ЦК УСДРП “Проекта школьной сети”. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 895, арк. 354.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

313. Вопрос о допущении малорусского наречия в народных школах. – Ф. 1. – № 6670. – Арк. 1-2.
314. Науменко В. П. Памятная записка. – Ф. 2. – № 4236. – Арк. 1-5.
315. Объяснительная записка к предложению членов Государственной Думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением. – Ф. 66. – № 257. – Арк. 1-8.

Державний архів Чернігівської області

316. Дело о передаче в ведение городской думе Березинского приходского училища. – Ф. 467, оп. 1., спр. 151, арк. 3-4.
317. Книга протоколов Мринской Людмилинской женской учительской семинарии. – Ф. 1353, оп. 1, спр. 21, арк. 2, 151, 196
318. Об изъятии книги Ушинского “Родное слово” и замены ее “Новой азбукой” Толстого. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 4, арк. 9.
319. Об изъятии произведения Т. Г. Шевченка из школьных библиотек. 1909 г. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 19, арк. 17.
320. Обзор экономического состояния Черниговской губернии за 1893 год. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1351
321. Сборник документов о передаче музея помещика Тарновского губернскому земству и организации его деятельности. – Ф. 140, оп. 1, спр. 44, арк. 1-26, 46-48, 106-116.
322. Учебные программы Мринской Людмилинской женской учительской семинарии. 1913 г. – Державний архів Чернігівської обл.. – Ф. 1353, оп. 1, спр. 48, арк. 1-7, 9-10-12, 15-19, 23, 26
323. Формулярные списки чиновников земских управ (про Ф. Уманця). – Ф. 127. – Оп. 14. – Спра. 3989. – Арк. 2-4.
324. Циркуляры инспектора народных училищ Черниговской губернии о запрещении в сельских школах театральных представлений и платных концертов. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 13, арк. 8.
325. Черниговская земледельческо-ремесленная исправительная колония 20.05. 1917 – 19.09.1917. – Ф. 230, оп. 2, спр. 3, арк. 17-17 об.

326. Черниговский народный дом г. Чернигова. – Ф. 231, оп.1, спр. 1, арк. 5.

**Чернігівський літературно-меморіальний музей М.М.Коцюбинського в м.
Чернігові**

327. Лист С. Русової до М. М. Коцюбинського від 22 грудня 1907 р. (Про делегування С. Русової від чернігівської “Просвіти” на з’їзд культурно-освітніх товариств Росії, що відбувся в січні 1907 р.) – Ф. № А. – 2203.
328. Лист С. Русової до М. М. Коцюбинського від 25 квітня 1906 р. (Про існування в Чернігові національної організації вчителів) – Ф. № А. – 2200.
329. Лист С. Русової до М. М. Коцюбинського, датований лютим 1908 р. (Про надсилання С. Русовою членських внесків у чернігівську “Просвіту” на 1908 р.) – Ф. № А. – 2208.
330. Лист С. Русової до М. М. Коцюбинського, датованого серединою січня 1908 р. (Про враження С. Русової від власного виступу і від роботи з’їзду культурно-освітніх товариств Росії, що відбувся в січні 1907 р.) – Ф. № А. – 2207.
331. Лист В. Гиршфельда до М. М. Коцюбинського – Ф. № А. – 1293.